

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ

В. А. ЛІПКАН
БЕЗПЕКОЗНАВСТВО

Навчальний посібник

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних
закладів зі спеціальностей у галузі безпеки*

Київ
Видавництво
Європейського університету
2003

УДК 351.75
ББК 68.9я73

Л 61

Рецензенти:

В. П. ЄМЕЛЬЯНОВ — доктор юридичних наук, професор, начальник кафедри кримінального права і кримінології Національного університету внутрішніх справ України;

В. В. КРУТОВ — доктор юридичних наук, професор Національної академії Служби безпеки України.

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів зі спеціальностей у галузі безпеки (лист № 14/18.2 — 1912 від 16.10.2022 р.)

ЛІПКАН В. А.

Л 61 **Безпекознавство** : Навч. посібник. — К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2003. — 208 с.

ISBN 966-7942-84-8

Це перше в Україні видання, в якому розглянута сфера безпеки з погляду нового міждисциплінарного напряму наукових досліджень — безпекознавства. Категорійно-понятійний інструментарій, використаний у праці, віддзеркалює потребу переосмислення державотворчого поступу українства у контексті розвитку системи національної безпеки, як неодмінної складової міжнародної та глобальної безпеки. За допомогою методології синергетики безпека досліджується як складн відкрита нелінійна система. Абсолютно новаторським є розгляд проблем безпеки з позицій синергетики, пропонування лексики на найголовніших термінах з безпекознавства.

Навчальний посібник призначений для співробітників органів безпеки, управлінців вищої ланки, бізнесменів, а також широкого кола вчених, ад'юнктів, докторантів, викладачів, студентів — всіх тих, хто цікавиться даною проблематикою, і, враховуючи значну долю високого інтелекту читача, слугуватиме надійним помічником в бурхливому світі безпеки.

ББК 68.9я73

Автор висловлює щирю подяку керівництву Європейського університету і особисто І. І. Тимошенку та П. Я. Пригунову за підтримку цього видання.

ISBN 966-7942-84-8

© Європейський університет, 2003

© В. А. Ліпкан, 2003.

ВСТУП

Securitas regnorum fundamentum*

Безпрецедентні трансформації світу, свідками яких є ми з вами, спричинили докорінну зміну уявлень про безпеку, а головне — стали поштовхом до радикального переосмислення місця безпеки в ієрархії потреб людини. Річ у тім, що методологія, яка застосовується для моделювання систем безпеки різних типів і класів, у інформаційну епоху вже втратила свою актуальність. Сьогодні нагальною є потреба пошуку шляхів безпекотворення та формування оновленої системи безпеки з оперттям на їх реальні суб'єкти — державні та недержавні організації, з'ясуванні ролі кожної з них, механізмів взаємодії і відповідальності.

З огляду на це постає необхідність у формуванні нового наукового напрямку, предметом дослідження якого була б *безпека*. **Безпекознавство** як нова наука та дисципліна вичленовується як таке, що в основу дослідження покладає безпекотворчий аспект існування антропо-соціо-культурного організму, поєднуючи організаційні та самоорганізаційні його начала. Концептуальним ядром безпекознавства є *ідеологія безпекотворення*, яка постає як ідея безпеки. Безпекотворення виступає життєдайною основою ідеї безпеки, а безпека людини, суспільства, держави, навколишнього енерго-інформаційного середовища у своїй органічній єдності — цілісною вартістю ідеї безпеки, основою сучасних **безпекотворчих процесів**. Усе це значно розширює безпекознавчі обрії, робить сферу безпеки більш доступною для наукового пізнання.

Загалом **безпекознавство** охоплює широке коло проблем. Воно, *по-перше*, нерозривно зв'язане з реалізацією важливої національної ідеї — безпеки нації. *По-друге*, саме безпекознавство заглиблюється в управління, право, геополітику, психологію, етнодержавознавство, кібернетику, досліджуючи корелятивний зв'язок організаційних та самоорганізаційних структур та можливість розроблення механізму управління ними. *По-третє*, на безпекознавство покладається завдання розкриття природи безпеки, сучасне тлумачення поняття безпеки, принципу

*Безпека — основа держави

безпекоцентризму, вироблення підходів щодо загальної та приватних теорій безпекознавства, галузевих безпекознавчих дисциплін, співвідношення державної і недержавної системи безпеки в контексті нагальної потреби формування системи національної безпеки — стрижня сучасної державності.

Даний навчальний посібник дає концептуальні відповіді на питання не лише про те, як подолати стереотипи минулого щодо розуміння безпеки, а відповідно до цього і формування систем безпеки, але й про те, як краще використовувати багаті можливості національного чинника, нездоланне прагнення української нації досягти високої мети, її невичерпний потенціал до державотворення.

Концептуальна ідея навчального посібника будується з урахуванням міжнародно-правової норми щодо права особи на безпеку, яка є відлунням все зростаючої ролі людини у загальноцивілізаційних процесах.

Робиться спроба не лише внести корективи до тлумачення теоретичних питань, а й, на підставі синергетики, переосмислити те, чим керувались донедавна, визначити такі підходи, які б пояснювали реальний стан речей у сфері безпеки, допомогли знайти відповіді на складні питання, що виникають у сфері забезпечення безпеки, *стимулювати розвиток передусім недержавної системи безпеки* як складової частини системи національної безпеки.

В українській науковій літературі ця проблема ще не стала об'єктом спеціального вивчення. Сама ж актуальність дослідження полягає в реалізації нагальної потреби зв'язати потреби забезпечення безпеки особи, побудови української державності з формуванням, на основі неопарадигми безпеки, достатньої системи безпеки, яка складатиметься з державної і недержавної підсистем.

Безпекознавство спирається на першовитоки безпеки, відтворює прагнення людини до безпеки, усвідомлення її значущості серед інших потреб, виявлення механізмів актуалізації потягів людини до створення систем безпеки, зрештою — патріотичне прагнення побудови сильної соборної України. *Безпекознавство* утверджує сучасне розуміння суті природи безпеки і заперечує її трактування лише як стану захищеності, як концептуального нігілізму і наукової зашореності — почи-

наючи з обмеження безпеки лише захисними діями, закінчуючи ототожненням безпеки із діяльністю лише державних інституцій, заперечуючи непересічну, об'єктивно зумовлену і безальтернативно необхідну роль в безпекотворенні громадських організацій.

Безпекознавство розглядається як науковий напрям, що синтезує ідеї та підходи різних галузей наук, водночас додаючи якісно нового прирощування знань. Чільне місце у посібнику приділено дискусійним питанням, пов'язаним із безпекознавчим підходом у науці, який формується на ґрунті безпекознавства. **Безпекознавчий підхід** — методологічний напрям в науці, основне завдання якого полягає у розробленні методів дослідження і конструювання систем безпеки різних типів, класів і рівнів. Він становить собою якісно новий етап у розвитку методів пізнання, дослідження та моделювання, способів опису і пояснення природи безпеки як особливого антропо-соціо-культурного феномену. Найбільшого розповсюдження даний підхід набуває при дослідженні складних систем, що характеризуються механізмами самоорганізації. Провідний лейтмотив *безпекознавчого підходу* — вивчення та виклад реалізації забезпечення безпеки у практиці безпекотворення. Важливою складовою цього процесу є утворення функціонування державних і недержавних структур як єдиного цілого.

У *безпекознавчому дослідженні* безпека аналізується як певна множина елементів, взаємозв'язок яких обумовлює цілісні властивості системи. Головний акцент робиться на виявленні розмаїття зв'язків, які мають місце як зсередини досліджуваного об'єкту, так і у його взаємовідносинах із зовнішнім середовищем.

Безпекознавчі міркування є свідченням того, що **безпека** — не просто абстрактне визначення, а своєрідна сфера існування людини, нації держави, ресурсів, що міцно пов'язує людину не лише одна з одною, а й з тим навколишнім середовищем, в якому вона живе. Причому йдеться не лише про збереження матеріального, а й духовного, енерго-інформаційного колориту нашої планети. Звідси й потреба поєднання дещо відмінних світоглядних орієнтирів у суспільстві щодо безпекотворення, розв'язання гострих проблем формування системи національної безпеки, завдання утвердження стабільності у цій системі, поєд-

нання не лише прав, а й обов'язків, а також закріплення відповідальності серед суб'єктів управління безпекою як у державному, так і недержавному секторі. Зрештою, *безпека* — це органічне поєднання і реалізації прагнення людини до безпеки і можливості забезпечення безпеки з боку державних або громадських організацій.

Безпека мікрокосму є критерієм цілісності людини, безпека макрокосму — суспільства, у цілому ж метабезпека буття відображає органічну єдність розмаїття потреб тіла природи, часово-просторову інваріантність ідеалу безпеки. *Безпека* — гармонія світу, людська симфонія у її нескінченних вимірах.

Автором даного посібника робиться спроба пов'язати поступ України до річища державності із формуванням системи безпеки.

У рамках нової науки (дисципліни) — **безпекознавства** — у навчальному посібнику аналізуються: теоретичні засади безпекознавства, його значення у формуванні наукового фундаменту для дослідження безпеки як специфічного поліморфного феномену; синергетична парадигма безпеки; власне безпека, діагностування та управління нею тощо. Наголошується на необхідності застосування методології синергетики, яка дозволяє з якісно нових позицій розглядати процеси в сфері безпеки. Значна увага приділена розглядові правового забезпечення безпеки.

Автор виходив з того, що нова якість українського суспільства вимагає відповідного переоцінення його власного ставлення до безпеки, через те, що безпека окремого громадянина становить безпеку всієї держави. Йдеться про ледь не повну методологічну ревізію, кончу потребу подолати нехіль до вивчення і розгляду безпеки в якості не лише складної, а й відкритої нелінійної динамічної системи, значне розширення та поглиблення безпекознавчих розвідок, досліджень, впровадження у життя безпекознавчих підходів.

Автор усвідомлює, що *сфера безпеки* — занадто важливий чинник, який, з одного боку, надає життя окремій особі, а з іншого — утворює засади до формування могутньої держави.

Безпекознавство, як його розуміє автор, передбачає подолання ігнорування сучасної тенденції щодо інтеграції наук. У посібнику наголошується на тому, що виникнення систем безпе-

ки не є випадковим процесом, а пов'язане з необхідністю задоволення (реалізації) найголовнішої потреби людини — безпеки. Розв'язання цього питання — солідна складова внутрішньої політики України, важлива ступінь на шляху поширення загальноцивілізаційних гуманістичних тенденцій.

Через категорійно-понятійний апарат у навчальному посібнику реалізується гостра потреба осмислити процеси безпекотворення у контексті загальноцивілізаційного процесу щодо формування неосистем безпеки.

Автор наголошує на тому, що застосування **принципу безпекоцентризму** має стосуватися усіх державних рішень на будь-яких рівнях управління. Йдеться про подолання стереотипів, вироблення нових цілей, функцій, принципів та методів дослідження безпеки. Українське суспільство і наука про безпеку мусять перш за все якісно оновитись, приставши до тих методів і напрямів, котрі в інформаційну епоху найбільше відповідають формату забезпечення безпеки, серед яких особливе місце посідає синергетика. Ми маємо вийти з вузького й поверхневого пласту розгляду безпеки як простої і жорстко детермінованої системи.

Такий підхід є принципово важливим в умовах, коли деяким працям в безпекознавчій сфері надається тональність суто фрагментарної спрямованості на той чи інший аспект безпеки. Важливо здійснити, і це чи не головна мета автору, певний прорив у наших уявленнях про безпеку і скласти відповідь на одвічне бідкання: що ж таке безпека і які існують механізми надійного убезпечення від загроз будь-якого характеру?

Причому на зміну публіцистичної, білялітературної навали, що іноді простежується сьогодні, пропонується тверезий, виважений підхід, підкріплений солідною аргументаційною базою. Хвацькій хвилі поверхових тлумачень щодо ототожнення поняття безпеки із поняттям національної безпеки, яка подекуди становить собою агресивну некомпетентність, автор намагається протиставити професіоналізм, об'єктивний і прискіпливий науковий аналіз сфери безпеки.

Явиходив з наявності певних наукових вітчизняних традицій, на базі яких і пропоную сформувати нову дослідницьку *школу безпеки*, що має здійснювати наполегливий пошук істини, закликати до постійної, наполегливої праці всього загалу ук-

раїнства, спираючись на наукові критерії, ментальні та світоглядні настанови, духовне багатство національного буття, вомогості формування достатньої системи безпеки.

Нам бракує спадкоємності наукового життя, послідовності в розумінні і ставленні до безпеки, наступності декларованих і заходів, що вживаються.

Квінтесенцією безпекознавства є формування загальних методологічних засад, за яких будь-яка система безпеки максимально довго не перевищувала порогових значень свого функціонування.

Звичайно, у даному навчальному посібнику окреслено лише вихідні теоретико-методологічні засади нової міждисциплінарної науки — **безпекознавства**, що не виключає подальшого розроблення цього аспекту такої системної проблеми. Варто новачійно застосовувати методологічний інструментарій та категорійно-понятійний апарат нового напрямку науки, пускаючи в обіг нові наукові поняття, категорії та терміни, які адекватно інтерпретують безпекознавчі феномени, реалії і проблеми, які можуть усталити безпекознавчі дослідження, визначити їх гносеологічні, епістемологічні, аксіологічні, евристичні та праксеологічні можливості. Така спроба зроблена у даному навчальному посібнику.

З цієї точки зору *безпекознавство* розглядається в науковому плані як галузь науки, що здійснює свою мету на базі творчого осмислення та переосмислення концептуального, теоретичного багатства управління, синергетики, біології, генетики, геополітики, права, стратегії, філософії, соціології, антропології та багатьох інших наук. Воно може стати своєрідної матрицею наук і наукових напрямів про безпеку.

У найбільш загальному плані пропонується сформувати безпекознавство з двох частин: загальної і особливої. У *загальній частині* йтиметься про загальні методологічні, теоретико-концептуальні підвалини формування безпекознавства, як науки про безпеку, розглядатиметься предмет, об'єкт, категорійно-понятійний апарат, визначатимуться загальні питання щодо індикаторів, показників, передвісників загроз та небезпек, окреслюватиметься загальний механізм діагностування та управління безпекою і загрозами, окреслюватиметься дерево галузевих безпекознавчих наук тощо. У *особливій частині*, на підставі викла-

деного у загальній частині, розглядатимуться питання щодо забезпечення безпеки у конкретній сфері життєдіяльності крізь застосування методології відповідних наукових напрямів. Прикладом: інформаційні відносини — інформаційна безпека, екологічні відносини — екологічна безпека, соціальні відносини — соціальна безпека тощо.

Коли йдеться про безпекознавство, то йдеться передусім про своєрідне поле концептуального аналізу, яке не вичерпується традиційними підходами, виробленими як у річищі загальної теорії управління, так і традиційної теорії про безпеку життєдіяльності, а також сучасних досліджень у сфері безпеки. Останні ж здебільшого зосереджують левову частку своєї уваги або ж на питаннях безпеки як певного стану, не приділяючи належної уваги її антропогенним чинникам, або ж навпаки, віддають пріоритет розглядові суб'єктивних аспектів забезпечення безпеки, ігноруючи дуалізм об'єктивного і суб'єктивного у феномені безпеки, що актуалізується останнім часом. Саме у цьому, тобто у поєднанні антропогенних, синергетичних та безпекознавчих та чинників, що визначають сам феномен безпеки і полягає *концептуально-методологічна інноваційність* пропонованого посібника.

Без сумніву, нова доба усвідомлення необхідності ретельного дослідження та вивчення феномену безпеку вже настала, а б навіть сказав про своєрідний *безпекоренесанс*, що можна спостерігати вже зараз, коли формується нова система міжнародної і глобальної безпеки, активізується діяльність міжнародних інституцій щодо створення аналітичних та наукових закладів з проблем вивчення безпеки. І це спіткає до активізації наукових і практичних зусиль на новому фронті — забезпечення безпеки. **Безпекознавство** щодо цього є вагомою спробою пошуку адекватної відповіді на виклик часу.

Це одна ремарка стосується того, що я усвідомлював усю складність і дискусійність не лише окремих положень даного посібника, а й взагалі самої ідеї формування нової науки. Навчальний посібник віддзеркалює прагнення автора сформулювати надійний науковий фундамент для дослідження надскладного поліморфного феномену — *безпеки* і на підставі цього виробити практичні рекомендації щодо формування системи національної безпеки нашої держави. Певна річ, що даний посібник також є

методологічним продуктом синергетики, інструментарій якої автор обрав в якості базового. Саме це робить його відкритим для різних поглядів і позицій. Звичайно, що не всі терміни є рівнозначними, деякі з них є дещо фрагментарними, інші відображають ступінь інтегрованості у пропоновану науку. Проте даний навчальний посібник в цілому ґрунтується на єдиній *методологічній парадигмі* — критичне цивілізаційно-гуманістично-безпекознавче мислення і палке бажання формування адекватної наукової системи знань про безпеку як інструменту втілення і реалізації у життя ідеї безпеки.

Мета посібника полягає у тому, щоб сформувані загальне уявлення про феномен безпеки, окреслити найбільш перспективну методологію його дослідження, а також закласти фундамент для побудови міцної системи безпеки. **Україна — геополітичний центр Європи**, тому надійно функціонуюча система безпеки є необхідною умовою подальшого існування нашої соборної незалежної України.

Сподіваюсь, що даний навчальний посібник як своєрідна візитна картка Української Держави у контексті глобалізації і становлення неосистем безпеки стане живлющим підґрунтям для подальшої роботи щодо формування достатньої системи національної безпеки України, органічними компонентами якої мають стати державна і недержавна системи безпеки.

Зрештою вихід у світ «**Безпекознавства**» — це запрошення науковцям і усім не байдужим до проблем безпеки узяти активну участь у подальшому дослідженні безпекознавчої проблематики у всіх її аспектах і різновекторних напрямках та багатопшарових пластах, своєрідний заклик до інтелектуально потентних та національно небайдужих теоретиків і практиків в ім'я соборної незалежної процвітаючої України.

Ми варті жити у безпеці!

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ БЕЗПЕКОЗНАВСТВА

*Говорити про безпеку може кожний,
бути у безпеці — лише обрані*
Володимир Ліпкан

БЕЗПЕКОЗНАВЧА ПАРАДИГМА

Термін **парадигма** (від грецьк. *paradeigma* — приклад, зразок) — сукупність теоретичних і методологічних передумов, які визначають конкретне наукове дослідження, що втілюється на даному етапі історичного розвитку. Парадигма є підставою вибору проблем, а також моделлю, зразком для вирішення дослідницьких завдань. Дане поняття було уведено американським вченим науковцем *Т.Куном*. Парадигма дозволяє вирішити виникаючі у дослідницькій роботі ускладнення, фіксувати зміни у структурі знання, які виникають в результаті наукової революції і пов'язані з асиміляцією нових емпіричних даних.

У рамках безпекознавства під **парадигмою** будемо вважати консенсуальну систему аксіом, принципів і методів наукової діяльності в рамках конкретної теоретичної системи на певно визначеному історичному етапі розвитку. Так наприклад, парадигма безпеки у *повоєнні* роки (1945 - 1954 рр.) звужувалася лише безпекою воєнною, в епоху біполярного світу (1954 - 1991 рр.) — носила оборонний характер, в епоху постбіполярного світу (1991 - 11 вересня 2001 року) — характеризувалася розширенням розуміння феномену безпеки, куди окрім воєнної, були включені інформаційна, екологічна, демографічна, економічна, ноосферна та інші.

На сучасному етапі розвитку формування поліполярного світу парадигма безпеки набула системного характеру, через те, що безпека стає найголовнішою не лише потребою, а й цінністю людини та навколишнього середовища, умовою подальшого існування антропо-соціо-культурного середовища.

Виникає закономірне запитання: що ж розуміється під безпекознавчою парадигмою, чи існує вона взагалі?

Якщо під **безпекознавчою парадигмою** розуміти комплекс ідей, цілей, функцій, принципів і методів, за допомогою яких вивчають явища та процеси забезпечення безпеки та ефективного функціонування систем безпеки, тобто *безпекотворення* з урахуванням антропогенних і кібернетичних чинників, то є усі підстави вважати, що в українській безпекознавчій науці склався певний стиль та методологія вивчення процесів у сфері безпеки, які вивчають в рамках специфічного підходу щодо їх трактування та інтерпретації емпіричних явищ, пов'язаних із безпекою. Саме це дає усі підстави розглядати *безпекознавчий підхід* як своєрідну парадигму, що претендує на узагальнення з певних теоретико-методологічних позицій *безпекотворчих явищ* і процесів, які знаходять свій вияв як у внутрішній, так і у зовнішній політиці, зокрема політиці внутрішньодержавної і зовнішньодержавної безпеки, об'єднаних у рамках національної безпеки.

Безпекознавча парадигма, з одного боку, — це стиль наукового мислення та підходу до безпеки з позиції державницьких реалій, концепцій, стратегій, доктрин, програм і технологій. З іншого боку — це підхід до *безпекотворення* з позиції реалізації у них ідеї безпеки, починаючи від конкретного громадянина, закінчуючи глобальними корпораціями. Таким чином можна сказати, що *безпекознавча парадигма* синтезує два напрями дослідницького пошуку — державний і недержавний.

Щодо *першого* слід зазначити наступне. Специфічним *об'єктом дослідження* є взаємовідносини, що виникають у процесі забезпечення безпеки. *Предметом дослідження* є закономірності самого процесу забезпечення безпеки. Також слід додати, що безпека розглядається як один із способів самоорганізації соціуму, через що *безпекознавча парадигма* зосереджується не лише на аспектах забезпечення безпеки, а й на моментах вивчення еволюції самих потреб людини у безпеці, а також моделюванні адекватних цим потребам систем безпеки. Самоорганізація розглядається як домінуючий принцип існування не лише систем безпеки, а й механізмів управління самоорганізаційними системами. З огляду на що, *безпекознавча парадигма* вирізняється *специфічним предметом дослідження* — закономірностями управління самоорганізаційними системами.

Стосовно *другого* напрямку, також слід зупинитися на деяких специфічних моментах. Вони полягають передусім у підходах до недержавного сектору безпеки. З позицій безпекознавчої парадигми недержавна система безпеки може розглядатися у двоякому плані. З одного боку, вона є об'єктом забезпечення безпеки з боку держави, а з іншого — суб'єктом забезпечення власної безпеки, який самостійно визначає мету, принципи та методи забезпечення безпеки відповідно до законодавства України.

В Україні поки зберігається ситуація, коли недержавної системи безпеки як такої поки не існує. Це визначається передусім повною залежністю і монополією здійснення озброєної охорони Державною службою охорони. Водночас аналіз світової практики дозволяє зробити припущення, згідно з яким утворення внутрішньої дуалістичної системи безпеки, яка б складалася із системи державної і недержавної безпеки, є неминучим фактом і становили б собою єдину цілісну несуперечливу систему.

Водночас слід тверезо підходити до можливостей недержавної системи безпеки, яка має зберігати розумний баланс із державною системою безпеки. Річ у тім, що процес розподілу повноважень інколи є не простим, особливо коли йдеться про можливість застосування тих чи інших сугестивних методів та вжиття певних заходів щодо забезпечення безпеки. Тому постає потреба у комплексній оцінці процесів безпекотворення, що включає як появу нових незалежних суб'єктів, так і реформування старих з позицій конструктивізму. У цьому аспекті, відповідно до парадигми безпеки, змінюються і пріоритети не лише щодо об'єктів захисту, а й щодо суб'єктів забезпечення безпеки та заходів, які вони мають вживати для виконання покладених на них завдань.

Було б необачним героїзувати та надавати романтичного забарвлення недержавній системі безпеці, яка за деяких випадків може трансформуватися в антидержавну силу і призвести до ескалації напруги в державі. Окрім політичного забарвлення, подекуди може відбуватися зрощення недержавних служб безпеки із організованою злочинністю, що за умови наявності в останніх вогнепальної зброї перетворило б їх у реальну небезпеку громадському порядку.

Викладене дає можливість зробити висновок, що нині бракує універсальних, загальноприйнятих критеріїв ставлення до *безпекотворення*, тобто до реалізації суб'єктом потреби та інтересів у безпеці. Розроблення цих критеріїв і є завданням безпекознавства як одного з сучасних наукових напрямів, зосереджених на системному вивченні процесів і тенденцій забезпечення безпеки. Лише за їх наявності можна робити висновки про те, чи є дана система безпеки надійною, чи відповідає вона меті свого створення, чи володіє вона властивостями, необхідними для виконання покладених на неї завдань. Окрім цього, можна буде з наукових позицій підходити до аналізу спектру загроз та небезпек, виробленню прогностичних сценаріїв адекватного реагування на них, а також розробленню моделей систем безпек з урахуванням дії механізмів самоорганізації. Без наявності належної наукової експертизи цих явищ та процесів суб'єкти управління безпекою приречені блукати манівцями.

Безпекознавча парадигма у цьому разі, абстрагуючись від оціночних суджень, має виробити комплексний об'єктивний критерій щодо визначення адекватності рівня безпеки системи тому середовищу і загрозам, в якому вона функціонує. Цей критерій може включати як *політичні, управлінські та правові аспекти* та механізми безпеки, так і *морально-етичні та гуманістичні*.

Що стосується *політичного аспекту*, то утворення систем безпеки різного рівня має забезпечувати найефективніше просування національних інтересів і ніяким чином не зашкоджувати їм. Тому утворення всередині держави структур недержавної безпеки, які мають на меті повалення конституційного ладу, дестабілізацію системи національної безпеки, є недоцільним і становить собою потенційну небезпеку, тобто суперечить головній меті початкового створення системи безпеки. Безпекознавча парадигма заперечує принцип «*безпека будь-якою ціною*», так само, як і будь-які ситуації, що можуть супроводжуватися неправомірним застосуванням зброї, масовими порушеннями громадського порядку актами тероризму.

Зважаючи на молодий вік даного наукового напрямку, не можна остаточно сформулювати чіткі критерії і підходів щодо вирішення цієї проблеми. Натомість будь-яка монополізація на безпеку не є продуктивною, через те, що будь-яка монополія з часом перетворюється у утопію. Утворення недержавної системи

безпеки є природним фактом, і має відображати той рівень потреби ті інтересів у безпеці, який існує на даному історичному проміжку часу.

Управлінський аспект полягає у необхідності розроблення синергетичної теорії національної безпеки, одним з напрямів якої і стало б розроблення механізму взаємодії державної і недержавної підсистем безпеки. У той же час актуальною є проблема розроблення синергетичної теорії управління системою безпеки, що дозволить зробити суттєвий крок як у гносеологічному, так і онтологічному плані щодо пізнання можливостей управління самоорганізаційними системами.

Правовий аспект безпеки полягає у тому, щоб розробити та прийняти цілий пакет правових актів, які б сформували правовий фундамент безпеки в Україні. Даний пакет має складатися із наступних документів, які мають прийматися саме у зазначеній послідовності.

Змістовно оновлена *Концепція* національної безпеки.

Стратегія національної безпеки, в якій визначатимуться основні напрями розвитку і методи забезпечення життєво важливих національних інтересів.

Доктрина безпеки, яка конкретизуватиме положення, що містяться у концепції відповідно до окреслених у ній сфер життєдіяльності та пріоритетних національних інтересів (напр.: Доктрина воєнної безпеки, Доктрина економічної безпеки, Доктрина інформаційної безпеки тощо).

Програми забезпечення безпеки у конкретній сфері, в яких йтиметься про чітко визначене коло заходів, строки та склад виконавців та відповідальних осіб.

Закони України «Про безпеку», «Про недержавну систему безпеки» тощо.

Така квантіструктурна ієрархія ґрунтується на методології синергетичного підходу і є адекватною феноменові безпеки.

Морально-етичний та гуманістичний аспекти зазначеного критерію передбачають високу громадянську свідомість як представників державних структур, які делегуватимуть частину своїх повноважень недержавній системі безпеки, так і самих суб'єктів недержавної системи безпеки, які будуть включені у загальну систему забезпечення національної безпеки. Гарантією є встановлення відповідальності еліт за наслідки запро-

понованих і здійснених ними рішень. За цих умов забезпечення національної безпеки стає справою спільною, а державна система безпеки перетвориться на повноправного суб'єкта системи забезпечення національної безпеки.

2. ОБ'ЄКТ, ПРЕДМЕТ І СТРУКТУРА НАУКИ БЕЗПЕКОЗНАВСТВА

Проблема забезпечення безпеки належить до однієї з найдавніших проблем людства і зазвичай їй приділялось чимало уваги. При чому безпека виявилася настільки багатогранним феноменом, що сказати напевно про її сутність важко навіть і нині. Певна річ, що безпека є *потребою* людини, водночас можна говорити і про інтерес безпеки, тобто усвідомлену потребу у безпеці. Також можна говорити про безпеку як *мету* соціальних процесів або існування та функціонування певних систем.

Актуальність проблеми забезпечення безпеки є очевидною і постійною, тому майже у більшості наук і наукових дисциплін приділяється у тій чи іншій мірі увага до проблем безпеки. При чому, як наука, так і різні історичні епохи не лише по-різному трактували саму безпеку, а й запроваджували ті чи інші форми та методи її забезпечення. Це зумовлювало необхідність у розробленні наукового підґрунтя для застосування певного кола заходів безпеки. Спроби наукового осмислення проблем безпеки здійснювались ще з давніх давен, водночас навіть і зараз ще не можна говорити про остаточне формування загальної науки про безпеку. Більше того, окремі вчені вважають, що наука безпекознавства взагалі через свою синтетичність взагалі позбавлена перспективи і можливості стати самостійним напрямом знань, і що її проблеми можуть і вивчаються різними науками. З такою позицією я категорично не погоджуюсь.

Безпекознавство належить до суспільних наук. Це зумовлено тим, що її *об'єктом* є безпека, певна ділянка соціальної практики, антропна діяльність. Він включає в себе суспільні відносини, які виникають в зв'язку зі здійсненням реально необхідної функції — забезпечення безпеки у різних сферах суспільного буття.

Очевидно постане запитання: а чому безпекознавство належить до суспільних наук? Відповідь лежить у площині загально методологічних проблем, згідно з якими на суспільні

науки покладено завдання щодо виконання суто теоретичних функцій, як то: опис, пояснення, прогнозування. Безпекознавство містить фундаментальні ідеї, які дають підстави вважати її методологічною дисципліною.

Будь-який науковий напрям чи навчальна дисципліна окрім об'єкту дослідження мають і предмет. *Предметом* науки безпекознавства є певне коло об'єктивних закономірностей забезпечення безпеки, які стосуються соціально-правових, організаційно-управлінських, психологічних та синергетичних аспектів відносин безпеки і різних сферах суспільного буття.

Предметом безпекознавства також є явища, тенденції, та закономірності процесу забезпечення безпеки, зміст якого полягає у формуванні адекватної загрозам і небезпекам, а також середовищу функціонування системи безпеки. Безпекознавство є новим науковим напрямом, що утворився на засадничих положеннях таких дисциплін як екобіоніка, технетика, інформаціологія, ноокоsmологія, акмеологія, епіологія, безпека життєдіяльності, теорія управління, синергетика і його специфічним предметом є закономірності управління самоорганізаційними системами.

Предметом безпекознавства є також трансформаційні зміни, що відбуваються у системах безпеки різних рівнів, тобто зміни у статусі суб'єктів управління системами безпеки, міжсистемних зв'язків, завдячуючи яким вони перетворюються з об'єкта безпеки на суб'єкт.

Суттєвим показником безпекознавчого підходу є *процеси безпекотворення* — трансформація окремих структур на системи безпеки та їх наступна інтеграція до загальної системи національної безпеки, яка у свою чергу може бути інтегрована до системи регіональної безпеки. Отже, йдеться про процес становлення системи безпеки в епоху глобальних змін як на планеті, так і всередині держави.

До інтересів безпекознавства належить також вивчення *моніторингу* загроз та небезпек, їх *ідентифікація* та *аутентифікація*, розроблення прогностичних сценаріїв та гіпотетичних моделей функціонування системи в позаштатних умовах.

Важливою *предметною сферою* безпекознавчого підходу є вивчення місця та ролі управлінських еліт в процесах забезпечення безпеки, через те, що саме управлінська еліта здійснює керуючий вплив на об'єкт управління з метою досягнення цілей без-

пеки. Завдячуючи цьому впливу, досягається консолідація та виважене ставлення усіх підсистем безпеки одна до одної.

Хоча ми вже зазначали на потенцію до актуалізації елементів самоорганізації, не можна відкидати у організаційну складову, через що при формуванні систем безпеки будь-якого рівня важливе місце посідає розгляд ідеологічної сфери.

Отже **предмет безпекознавства** — це і дослідження сфери реалізації потреби у безпеці на тому чи іншому історичному етапі становлення системи безпеки.

Предмет і об'єкт науки різняться один від одного. На відміну від об'єкту науки її предмет є суб'єктивним. Останнє пояснюється рівнем розвитку науки і уявлень про феномен безпеки на конкретному історичному етапі розвитку суспільства. Тому у найбільш загальному плані можна говорити про детермінованість предмету безпекознавства і парадигми безпеки. У той же час зазначу, що об'єктивні закономірності діють незалежно від волі та свідомості людей, відображаючи причинно-наслідкові зв'язки в організації систем та процесів забезпечення безпеки.

Науковість безпекознавства визначається глибиною з'ясування його закономірностей. У міру зростання та поширення використання знань про них відповідно знижується значення в безпекознавстві впливу стихійних регуляторів. У даному аспекті постійним завданням безпекознавства є більш повне дослідження свого предмету, формування механізму безпеки — тобто сукупності цілей, функцій, принципів і методів, взаємодія яких забезпечує ефективне функціонування системи безпеки.

НАУКА БЕЗПЕКОЗНАВСТВО — це суспільна міждисциплінарна наука, яка досліджує загальні та специфічні об'єктивні закономірності організації та функціонування систем безпеки і виробляє на підставі їх пізнання загальні теоретичні положення, які спрямовані на підвищення ефективності їх функціонування.

Зміст науки безпекознавства обумовлений комплексністю самого феномену безпеки, ступенем його дослідження і розробленості іншими науками. При чому міждисциплінарний характер, як я наголошував, не є сумою окремих положень тих чи інших наук, присвячених розробленню і вивченню феномену безпеки. Міждисциплінарний характер даної науки

відображається в її змісті і зумовлює необхідність у виведенні загальних закономірностей стосовно безпеки, а також виокремленні декількох основних *аспектів*, серед яких: соціально-правовий, організаційно-управлінський, науково-технічний, психологічний, синергетичний.

Соціально-правовий аспект передбачає визначення цілей, які стоять перед системами безпеки, напрямів та методів досягнення мети. Важливу роль відіграє право, яке виступає регулятором суспільних відносин в сфері безпеки. У даному випадку право виступає засобом, інструментом, який забезпечує реалізацію законів та інших підзаконних нормативно-правових актів у процесі забезпечення безпеки. Дуалізм феномену безпеки знаходить свій прояв у тому, що, з одного боку, вона виступає як наслідок реалізації норм права, а з іншого — рушійною силою правотворчої діяльності.

Організаційно-управлінський аспект полягає у тому, що ефективним засобом забезпечення безпеки є система безпеки, тому важливим і актуальним є розроблення і використання вже існуючих знань щодо організації управління даними системами.

Науково-технічний аспект є також необхідним, через те, що у його рамках розробляються проблеми, які не є предметом вивчення інших галузей знань, а складають власну предметну сферу безпекознавства. Аналізуються організаційна та функціональна структури систем безпеки, інформаційно-аналітичне забезпечення безпеки, теорія та практика конкурентної розвідки і контррозвідки, наукова організація праці тощо.

Психологічний аспект є необхідним з огляду на ту обставину, що системи безпеки створюються людьми і для людей. Положення психології використовуються безпекознавством при дослідженні проблем, пов'язаних з впливом чинників різного характеру на людину в процесі забезпечення безпеки, формуванням міжособистісних відносин, своєчасного виявлення та ідентифікації конфліктогенних джерел з наступною їх нейтралізацією, з вивченням стійкості менеджерів безпеки в умовах системної дестабілізації безпеки, підвищенням їх креативності, виробленню навичок рольової поведінки тощо.

Синергетичний аспект безпекознавства полягає у тому, що системи безпеки вважаються відкритими динамічними нелінійними системами, тобто такими, в які потенційно закладено механізм самоорганізації. Синергетика надає можливість

не лише щодо констатування про наявність або відсутність у системі такого механізму, а й намічає шляхи передбачення подальшого руху системи у точках біфуркації, а також розробляє методики управління флуктуаціями. Окрім цього, генеза систем безпеки розглядається крізь атрактивні потенції, які є іманентними складним нелінійним динамічним системам.

Певна річ, що безпекознавство зараз переживає час становлення, тому не є дивиною, заперечення його існування. Водночас, ураховуючи загальний напрям щодо антропогенізації науки, цілком очевидним є той факт, що безпекознавство, відкриває широкі можливості до пізнання найпотаємніших і складних як для розуміння, так і для вивчення проблем — проблем природи (генези та еволюції) безпеки.

У даному контексті доцільно проаналізувати різні погляди щодо змісту науки безпекознавства та її структури.

Деякі дослідники вважають, що доцільно казати про існування загальної теорії безпеки, інші кажуть, що є наука безпекознавства, зокрема ця позиція вперше репрезентована мною широкому загалу у даному підручнику, треті, що є система наук про безпеку, четверті вважають достатнім існування вже існуючої теорії безпеки життєдіяльності.

Для обґрунтування моєї позиції наведу деякі аргументи. *По-перше*, зміст науки безпекознавства складає система знань про безпеку, яка включає різноманітні теорії, принципи, поняття, категорії, сформульовані в результаті дослідження об'єктивних закономірностей безпеки. *По-друге*, до змісту науки безпекознавства включають систему обґрунтованих нею постулатів та аксіом для прикладних наук, а також практичних рекомендацій по удосконаленню процесу забезпечення безпеки. *По-третє*, до науки безпекознавства входять деякі загальні закономірності, які не є предметом жодної іншої науки.

Сучасне безпекознавство є фундаментом, методологічною основою інших наук про безпеку, через те, що у ній розкривається сутність самого безпекознавства його методологія, окреслюється базовий концептуальний понятійно-категорійний апарат, визначаються вихідні положення щодо ідентифікації загроз, критерії та показники системного ураження, методологія управління самоорганізаційними системами.

Загальну структуру наук про безпеку можна представити наступним чином.

1. Загальнотеоретичні науки:

безпекознавство і синергетика.

2. Галузеві безпекознавчі науки:

менеджмент безпеки, аудит безпеки, історія вчень про безпеку, фінансова безпека, економічна безпека, інформаційна безпека, науково-технологічна безпека, психологічна безпека, безпека підприємництва, суспільна безпека, особиста безпека, організація служб безпеки.

3. Міжгалузеві безпекознавчі науки.

національна безпека, теорія систем, теорія інформації, управління безпекою, .

4. Спеціальні науки:

психологія безпеки, етика безпеки, конкурента розвідка, протидія недоброякісній конкуренції (контррозвідка), безпекознавча глобалістика.

5. Прикладні науки:

діловодство, психометрія, соціометрія, криптографія.

Є і інші думки щодо структури знань про безпеку, які відображені нижче.

1. Знання про людину як суб'єкт забезпечення безпеки. Сюди включають знання про місце людини в процесі управління процесами безпеки.

2. Знання про людину як об'єкт безпеки. Тут містяться знання про формування, розвиток та функціонування об'єкту безпеки, основні напрями його оптимізації, коло чинників, що впливають на нього.

3. Знання про відносини між суб'єктом та об'єктом. Сюди включають відомості про структуру систем безпеки, методи її розроблення, розвиток та функціонування даних структур.

4. Знання про безпеку. Цей блок являє собою знання про методологію забезпечення безпеки.

5. Знання про психологію безпеки. Це знання людини про свою психологічну стійкість в екстремальних умовах, здатність менеджера по безпеці до креативності, володіння навичками рольової поведінки.

6. Знання про юридичні основи безпеки. Право об'єднує різні сторони безпеки, регламентує та впорядковує її. Правові рішення розраховані на неодноразове їх використання. Право є, з одного боку, регулятором відносин у сфері безпеки, а з іншого — дозволяє здійснювати ефективний контроль за су-

б'єктами безпеки, обмежувати процес забезпечення безпеки правовими рамками.

Знання про *синергетичні основи безпеки*. Це знання про сутність самоорганізаційних процесів і можливість ефектив-ного управління ними.

Наведені варіанти структури науки безпекознавства свід-чать про її міждисциплінарний характер, який обумовлений складністю та багатогранністю самого феномену безпеки. Саме це зумовлює якнайширшу взаємодію безпекознавства із такими науками, як філософія, право, психологія, управлін-ня, синергетика, менеджмент тощо.

Основні *завдання*, які повинна вирішувати наука безпе-кознавства, можуть бути згруповані по групах наступним чином:

- функціонально-організаційні — спрямовані на створення найефективніших систем безпеки;
- ресурсні — пов'язані з відповідним матеріально-техніч-ним та іншими видами забезпечення систем безпеки;
- методичні — передбачають розроблення більш доскона-лих способів та прийомів підготовки та прийняття рішень в сфері безпеки;

технологічні, тобто націлені на оптимізацію процесу функ-ціонування систем безпеки на всіх етапах розвитку.

Вирішуючи такі завдання, наука безпекознавства розгля-дає об'єкти дослідження в динаміці і шукає шляхи подаль-шого розвитку та вдосконалення систем, визначає правила і принципи їх найбільш ефективної діяльності.

3. ПРЕДМЕТ, ЗАВДАННЯ ТА СИСТЕМА КУРСУ «БЕЗПЕКОЗНАВСТВО»

Безпекознавство — наука, яка вивчає закономірності ефективного забезпечення безпеки, котрі реалізуються за до-помогою відповідних відносин у сфері безпеки.

Предмет науки «Безпекознавство» є дослідження зако-номірностей забезпечення безпеки в усіх сферах суспільного буття.

Предметом навчального курсу «Безпекознавство» є ви-вчення закономірностей забезпечення безпеки та рекоменда-цій по їх впровадженню в практичну діяльність систем безпе-ки різних рівнів.

Зміст курсу визначений з урахуванням попереднього вивчення студентами вищих навчальних закладів *суспільних* (історії України, історії вчень про державу і право, соціології, політології, філософії, права, політекономії тощо) і *юридичних дисциплін* (теорії держави та права, конституційного права, адміністративного права, фінансового права, трудового права тощо), а також деяких *спеціальних дисциплін* (менеджмент безпеки, конкурентна розвідка тощо).

Призначення курсу «Безпекознавство» полягає у тому, щоб підготувати студентів вищих навчальних закладів до вивчення галузевих дисциплін безпекознавства, а також закласти фундамент до розуміння фундаментальних категорій безпеки як динамічного нелінійного складного та багатоальтернативного феномену.

Вивчення курсу ставить своїм завданням оволодіння студентами основними положеннями теорії, методології та практики забезпечення безпеки; вироблення вмій та навичок збирання та аналізу інформації, підготовки, прийняття та організації виконання рішення; оволодіння навичками праці менеджера з безпеки; здобуття студентами міцних знань основ наукової організації праці в службах безпеки.

Система курсу являє собою внутрішньо узгоджений, логічно послідовний ряд положень, які взаємно доповнюючи і розвиваючи одне одне, утворюють єдину логічно несуперечливу систему, детерміновану його предметом. Система навчального курсу відображена в його програмі, яка розроблена автором даного підручника. Курс складається з розділів, сукупність яких формує уявлення про його композиційну завершеність.

Структура навчального курсу та підручника обумовлена складністю та багатогранністю феномену безпеки, зокрема наявністю у ній правового, управлінського, психологічного та синергетичного аспектів.

4. СТРУКТУРА КУРСУ БЕЗПЕКОЗНАВСТВА

Ураховуючи той факт, що методологічною основою даного напряму є синергетичний підхід, доцільно зазначити, що курс «Безпекознавство» складається з певних частин, органічна єдність яких обумовлює його архітектуру.

Структуру курсу можна репрезентувати крізь призму наступних модулів.

Перший, який розглядає гносеологічні та онтологічні можливості даного наукового напрямку щодо пізнання та формування уявлення про феномен безпеки. Складовою частиною даного модулю є дослідження різноманітних ідей і концепцій, які обґрунтовують появу тієї чи іншої системи безпеки. У рамках зазначеного модулю також виокремлюють суто теоретичний і методологічний напрям. Він орієнтований на розроблення безпекотворчих проблем як закономірних та унікальних явищ, зумовлених атрактивною властивістю відкритих нелінійних систем.

Другий розглядає понятійно-категорійну систему безпекознавства, а на *третьому*, формуються практичні рекомендації щодо моніторингу, ідентифікації та аутентифікації загроз, моделювання систем безпеки, адекватних загрозам та середовищу функціонування.

Галузевим компонентом безпекознавства є також питання, пов'язані із пошуком оптимальної моделі управління системами безпеки різних рівнів, складовими підсистемами яких є різні за своєю потенцією елементи.

У суто концептуальному плані центром безпекознавчої структури є безпека. Вона і є концептуальним ядром, навколо якого формується система безпеки, котра складається з численних підсистем, які репрезентують ідею безпеки у різноманітних аспектах.

Навколо цього концептуального ядра формується коло інших ідей та поглядів, які по-різному тлумачать сутність безпеки, її мету, функції, принципи та методи забезпечення.

До структури безпекознавства входить і емпірична база, яка становить його фактологічний базис, змістом якого є різноманітне коло подій у сфері безпеки, організаційні та функціональні структури по забезпеченню безпеки, формування, діяльність та розвиток управлінської еліти, система безпосередніх заходів, спрямованих на забезпечення системної безпеки, що у своїй органічній сукупності становить тіло безпекотворчого процесу.

Таким чином можна зробити висновок, що **структура безпекознавства** — розгалужена система знань про історичні, геополітичні, управлінські та правові процеси і механізми, елементи яких створюють цілісну систему знань щодо забезпечення безпеки у системі будь-якого рівня.

5. МЕТОДОЛОГІЯ БЕЗПЕКОЗНАВСТВА

*На світі є речі важливіші за найкращі відкриття —
це знання методу, яким вони були зроблені.*

Готфрід Вільгельм Лейбніц

Методологія — сукупність принципів, прийомів та методів дослідження будь-якого об'єкту. **Метод** — спосіб дослідження конкретної сфери об'єктивної дійсності, який надає загальнометодологічним засадам предметної визначеності.

Методологічну основу безпекознавства становлять філософські та загальнонаукові підходи, що створюють ідейно-концептуальну та світоглядну системи пізнання. Ґрунтовною є думка *Ю.І.Римаренка*, який зазначає, що *методологія* — це не просто набір методів, їх система, а певним чином сформована ідеологія науково-аналітичної роботи, що базується на певних припущеннях, ідейно-теоретичних засадах, ціннісних настановах, які загалом задають науково-пізнавальний горизонт ставлення людини до світу, суб'єкта до об'єкта, що вивчається та змінюється у процесі людської діяльності.

До методологічного арсеналу сучасних суспільних та гуманітарних наук належить синергетика — наступниця системного підходу. Застосування **методології синергетики** відіграє важливу і суттєву роль у процесі висвітлення генези і подальшого життя безпекознавства у його історичній ретроспективі та перспективі, дослідження місця і значення даного наукового напрямку у сукупній системі знань певної епохи, розкриття їх взаємин з концепціями інших наук (дисциплін) щодо забезпечення безпеки систем будь-якого класу, взаємодії ідей побудови системи безпеки із об'єктивними реаліями сучасної дійсності.

Ігнорування методології синергетики при дослідженні та вивченні процесів формування, становлення, функціонування та розвитку систем безпеки може призвести до спотвореного розуміння багатьох явищ у даній сфері, що, у свою чергу, унеможливить правильне прогнозування, превенцію та нейтралізацію загроз та небезпек.

Слід усвідомлювати той факт, що, відкриваючи у загальному вигляді взірці зразків переходу від хаосу до порядку, *синергетика* дає можливість по-новому подивитися на старі

епістемологічні проблеми. Синергетичний підхід надає можливість виявити атрактивні чинники, поглянути на внутрішні імпульси значно ширше, збагнувши прагнення об'єкта до реалізації потреби у безпеці. Водночас, заради справедливості, зазначимо, що поки управлінська еліта зберігає велику потенцію щодо оволодіння методологією даного міждисциплінарного напрямку.

У безпекознавстві широко використовується **діалектичний метод**. Його засадничі положення використовуються для пояснення механізмів генези та еволюції системи безпеки, суперечливих процесів взаємодії різних підсистем, переходу кількісних змін у якісні, набуття системою якісно нового рівня, активності суб'єкта управління системою безпеки.

Ґрунтуючись на засадничих положеннях даного методу, систему безпеки сприймають крізь органічний та цілісний розвиток об'єктів різної природи. Саме це створює можливість вивчати дані категорії не у статиці, а у динаміці, що знаходить свій вияв у різноманітних напрямках функціонування системи безпеки. Більше того, діалектичний метод органічно доповнює базову методологію безпекознавства, що робить її більш обґрунтованою і методологічно вираженою.

Генетичний метод — спосіб дослідження системи безпеки, який заснований на аналізові її розвитку. Він потребує встановлення початкових умов розвитку системи безпеки, головних її етапів, основних тенденцій, альтернативних сценаріїв розвитку. Основна мета такого дослідження — виявлення зв'язків досліджуваної системи у часі, вивчення переходів від нижчих форм до вищих. Для недопущення редуцції процесів розвитку, а також запобігання приведення до вульгарного еволюціонізму, г.м. має застосовуватись разом з іншими методами структурно-функціонального аналізу, системного аналізу, порівняльно-історичним методом.

Звичайно, що при побудові нового наукового напрямку слід використати **аксіоматичний метод** — один із способів дедуктивної побудови наукової теорії, при якому обирається деяка множина пропозицій певної теорії (аксіом), які приймаються без доказів, а усі інші пропозиції даної теорії (теореми) виводяться на підставі правил визначення і правил виводу даної теорії, які дозволяють вводити нові терміни (поняття) в теорію і логічно виводити одні пропозиції з інших.

Слід ураховувати той факт, що система безпеки відображає той рівень духовно-інтелектуального і соціально-економічного розвитку, котрий існує на тому чи іншому етапі еволюції суспільства. Саме тому, система безпеки не може розглядатися відірвано від тих історичних умов, в яких вона формувалася, через що цілком природним є застосування історичного методу.

Історичний метод передбачає конкретне історичне дослідження виникнення і розвитку системи безпеки. Важливим у такому дослідженні є аналіз змісту історичного процесу, і насамперед, властивих йому причинно-наслідкових зв'язків. За допомогою даного методу можна виявити основні елементи системи безпеки, її теоретичну, відповідну розумову диференціацію (розшарування, поділ) на окремі сторони, етапи, з метою розкриття їхнього змісту і взаємин.

Історичний метод актуалізує гносеологічні потенції стосовно системи безпеки. За допомогою історичного методу досліджуються найважливіші проблеми розвитку системи безпеки, включаючи такі, як протиробство між відживаючим старим і новим, яке народжується. Маючи велике значення для практики, воно є складним для дослідження, тому що нове, звичайно, вступає в життя в контексті минулого, у надрах якого воно і зароджувалося.

Порівняльно-історичний метод враховує важливу особливість: виявлені історичні факти повніше розкривають своє справжнє значення при зіставленні їх із серією інших подібних, однопорядкових фактів. Це орієнтує на вивчення конкретних систем безпеки через зіставлення їх окремих якостей із показниками інших однотипних і схожих за часом утворення систем (*синхронне порівняння*) чи зіставлення систем безпеки (можливо тієї самої системи) на різних часових етапах їхнього розвитку (*діахронне порівняння*).

Системно-структурний метод є найбільш ефективним при дослідженні складних самоорганізаційних динамічних систем, що складаються з безлічі взаємодіючих елементів, які утворюють відносно стійку цілісність. Стосовно системи безпеки, то її аналіз припускає вивчення структури елементів даної системи, властивих їм взаємозалежностей (внутрішніх зв'язків), а також, що особливо важливо, виявлення системотворюючих елементів, які і забезпечують цілісність системи. Не менш значимим є аналіз-синтез співвідповідності усередині склад-

них систем, які складаються із систем більш низького порядку (підсистем). Водночас, ураховуючи той факт, що будь-яка система безпеки є, з одного боку, системою, а з іншого — підсистемою для систем безпеки вищого рівня, за допомогою даного методу досліджується взаємодія системи безпеки із зовнішнім середовищем (зовнішні зв'язки).

Статистичний метод використовується при дослідженні кількісних сторін системи безпеки, коли об'єкту вивчення притаманні масові цифрові показники. Робота з ними дозволяє виявити його важливі сторони: темпи розвитку системи, кількісну характеристику загроз тощо. Даний метод допомагає відокремити необхідне від випадкового, виявити закономірність певних процесів, пов'язаних із масовими явищами, які отримали назву «статистичні ансамблі».

Кількісні дослідження систем безпеки здійснюються за допомогою особливих категорій, показників, оброблення матеріалів і прийомів вивчення, розроблених статистичною наукою. Це, насамперед, одержання узагальнюючих, абсолютних, середніх і відносних показників, індексів, побудови таблиць, графіків, динамічних рядів, матриць і т. ін. Досліджувана система безпеки має бути піддана попередньому угрупованню для того, щоб виявлені цифрові показники належали до елементів, змістовно однопорядковим, які б склали у своїй сукупності цілісну систему. Потім впливає зведення (підрахунок) і узагальнення, яке проводиться на базі наукової гіпотези. Зрозуміло, що після завершення роботи гіпотеза піддається відповідному або коректуванню або навіть відкидається цілком, якщо її верифікативність не була доведена. Але будь-який результат дослідження (позитивний чи негативний) не абсолютизується. Справжнє пізнання суті системи безпеки досягається через сполучення кількісних досліджень з якісними, котрі до того ж є визначальними і здійснюються на основі раніше названих методів.

Останнім часом **статистичний метод** почав уступати своє місце так званій «математизації безпекознавства». У цьому напрямі були досягнуті значні успіхи, особливо в області дослідження інформаційної, економічної, технологічної, екологічної та деяких інших видів безпеки. Математизація безпекознавства обіцяє в майбутньому нові досягнення. Водночас

зауважимо, що вона має і свої межі, тому що далеко не всі су-перечливі, багато в чому залежні від суб'єктивного (антропного) чиннику, процеси у галузі безпеки вкладаються в рамки математичних формул.

Широким є і арсенал традиційних гносеологічних методів.

Спостереження — дає змогу отримати первинну інформацію у вигляді сукупності емпіричних тверджень, ґрунтується на таких принципах, як: планомірність, цілеспрямованість, активність, систематичність та системність.

Абстрагування і конкретизація. Абстрагування — відхід у думці від несуттєвих властивостей, зв'язків, відношень предметів і виділення декількох рис, котрі цікавлять дослідника. Виділяють такі види абстракції: ототожнення, ізолювання, конструктивізація, актуальна нескінченність, потенційна здійсненність. Конкретизація є протилежним абстрагуванню методом.

Порівняння та зіставлення. За допомогою даного методу можна вивчати не лише спільні риси між системами безпеки різних країн, а й їх відмінності, що надає змогу для відпрацювання дієвих механізмів взаємодії. Яскравим прикладом є становлення системи національної безпеки України, яка характеризується нетиповими явищами та тенденціями: поліетнічність, поліконфесійність, двомовність, участь у різновекторних системах безпеки тощо. Саме ці та інші чинники викликають необхідність до застосування широкого методологічного арсеналу.

Аналіз та синтез. Аналіз надає змогу поділяти систему безпеки на складові елементи, у той час як синтез — об'єднуювати різні елементи в єдину систему безпеки.

Індукція і дедукція. *Індукція* — перехід від часткового до загального, коли на підставі знання по деякі підсистеми робиться висновок стосовно системи цілому. *Дедукція* — перехід від загального до часткового, коли висновок щодо якогось елементу підсистеми робиться на підставі загальних властивостей всієї підсистеми.

Аналогія й прогнозування. *Аналогія* — метод пізнання, який дозволяє робити висновки на підставі встановлення подібності у деяких якостях, сторонах і відносинах між нетотожними об'єктами. Аналогія широко використовується в аналітичній діяльності суб'єктів управління системою безпеки,

при відпрацюванні та прийнятті управлінських рішень, може виступати як частина методу організаційного моделювання. У безпекознавстві аналогія найчастіше застосовується при вивченні тих систем безпеки, відомості про які є неточними, неповними або фрагментарними. Пізнанню сприяє їхнє зіставлення з подібними ним системами, які вже досліджені наукою. Зрозуміло, що висновки за даного випадку можуть бути лише гіпотетичними і за ними не визнається повна доказова сила. Водночас підвищення рівня вірогідності висновків може бути досягнуте через максимально можливе збільшення кількості елементів, що підлягають дослідженню, їхньої диференціації (поділу) по ступеню сутнісної значимості і відповідно виявлення на базі головних елементів їхніх основних, глибинних тенденцій розвитку. *Прогнозування* — метод дослідження, спрямований на виявлення тенденцій розвитку обстановки у цілому або її елементів, управлінських ситуацій і пошук оптимальних шляхів досягнення цілей безпеки у нових умовах. Прогнозування широко використовується на етапі оцінки обстановки і при відпрацюванні управлінських рішень. Даний метод тісно пов'язаний з іншими методами, такими як: *моделювання, екстраполяція і експертних оцінок*. Даний метод набуває особливого значення у світлі необхідності виявлення наслідків прийняття тих чи інших рішень суб'єктом управління системою безпеки.

Моделювання — процес створення моделі. Даний метод є вельми актуальним з огляду на ту обставину, що фактична можливість проведення експерименту щодо надійності функціонування системи безпеки є не простою. Метод моделювання використовується не лише задля моделювання поведінки системи в умовах дестабілізації, а й для моделювання дії самої системи дестабілізації, а також можливих змін, в якості її реакції на дії системи безпеки.

Екстраполяція передбачає поширення висновків, отриманих у ході дослідження однієї частини явища (процесу) на іншу його частину. Екстраполяція сприяє науковому прогнозуванню, особливо в тій його частині, коли об'єктом дослідження є процес формування системи безпеки. Висновки, отримані в результаті дослідження тих систем, які вже сформувалися, допомагають зрозуміти їх сьогодення і, щонайменше, передбачати

основні контури їх розвитку. Причому ступінь обґрунтованості отриманих у такий спосіб висновків багато в чому залежить від знання загальних закономірностей, які властиві усій даній просторово-часовій сфері розвитку. Отже екстраполяція використовується як метод прогнозування активізації дестабілюючих чинників, сприяє відпрацюванню управлінських рішень у галузі безпеки.

Експертні оцінки — такий метод пізнання, який заснований на кількісних та якісних оцінках процесів або явищ експертами. Даний метод є не досить об'єктивним через можливість впливу на експертів чисельних суб'єктивних чинників.

Ідеалізація — конструювання подумки об'єктів, які не існують у дійсності або практично не здійсненні. Мета ідеалізації полягає у позбавленні системи безпеки деяких притаманних їй властивостей і наділенні її певними гіпотетичними властивостями.

Формалізація — метод вивчення системи безпеки за допомогою відображення її структури, взаємозв'язків елементів між собою тощо у знаковій формі. Так, наприклад у рамках безпекознавства аксіологія безпеки визначається за допомогою мови математики.

Гіпотеза та припущення. Гіпотеза відіграє важливу роль при побудові безпекознавства. Передусім це зумовлено тією обставиною, що взагалі поки не існує цілісно розробленої теорії безпеки, також серйозною підставою для застосування гіпотези є те, що теорія синергетики, яка є базовою методологією безпекознавства, ще не набула загального визнання. Отже за таких умов, безпекознавство має обов'язково спиратися на гіпотезу як метод пізнання і дослідження, що надасть можливість систематизувати знання щодо формування, функціонування та розвитку системи безпеки і здійснити пошук нових наукових результатів.

6. ПОНЯТІЙНО-КАТЕГОРІЙНА СИСТЕМА БЕЗПЕКОЗНАВСТВА

Безпекознавство, будучи цілкомито самостійним напрямом в науці, характеризується не лише власним об'єктом і предметом дослідження, методологічним інструментарієм, а й самостійним категорійно-понятійним апаратом. Одразу ж наголошу, що даний науковий напрям є органічним елементом системи наук, які

досліджують феномен безпеки, тому у даній понятійній системі наявні і загальнофілософські, і терміни інших наук. Тому більш правильним, із урахуванням міждисциплінарності самого безпекознавства, визначати міждисциплінарний тезаурус понять та категорій.

Безпекознавство дуже широко послуговується усією сукупністю вироблених наукою і філософією понять і категорій, інтерпретуючи їх у властивий для себе спосіб. До матриці наук, чий термінологічний апарат таким чи іншим чином застосовується у безпекознавстві, належать: синергетика, управління, кібернетика, теорія держави та права, геополітика, біологія, генетика тощо.

Ключовими поняттями безпекознавства є поняття «безпека», «загроза» і «небезпека», «система безпеки», «система забезпечення безпеки».

Спорідненими поняттями із *синергетикою* є поняття: «ентропія», «точка біфуркації», «флуктуація», «атрактивна система», «самоорганізація», «порядок», «хаос», «системна криза», «дисипативні структури».

Чимало спільних понять і категорій є між *управлінням та безпекознавством*. Насамперед це поняття «управління системою», «стратегічне управління», «тактичне управління», «оперативне управління», «управлінська еліта», «технології управління», «управлінське рішення» тощо.

Так само спільними для *кібернетики і безпекознавства* є поняття «алгоритм управління», «позитивний та негативний зворотний зв'язок», «середовище функціонування» тощо.

З *теорією держави та права* безпекознавство ріднять такі поняття, як «концепція безпеки», «доктрина безпеки», «правове забезпечення безпеки».

Є і поняття, які вживають переважно в *безпекознавстві*. До них сміливо можна віднести поняття «система безпеки», «система забезпечення безпеки», «державна система безпеки», «недержавна система безпеки», «система національної безпеки», «безпечність», «система дестабілізації».

Окрім цього є **неологізми**, які розробив власно автор даного навчального посібника. До них належать такі поняття, як «безпекознавство», «безпекотворення», «безпекознавчий підхід», «безпекознавчий метод», «безпекотворчий процес», «безпекознавча парадигма», «безпекоренесанс», «синергетич-

на парадигма безпекознавства», «безпекоцентризм», «гібридизація системи», «десмодеструкція», «десмоконструкція», «енантіосистемізм», «інтротелеозація», «конгруентність системи», «кондесміум», «синергетичні транслокації», «системоцентризм», «транссистемні флуктуації», та ряд інших.

Звичайно, що, розглядаючи термінологічне поле будь-якої науки, постає необхідність в угрупованні за певними критеріями усієї сукупності термінів. Не є виключенням і безпекознавство, в категорійно-понятійній системі якого також виокремлюють декілька рівнів.

До першого рівня належать поняття та категорії що стосуються концептуального ядра дисципліни — безпеки. До другого рівня належать поняття та категорії, котрі відображають процес становлення та функціонування системи безпеки. До третього рівня належать поняття та категорії, які передають стан суб'єкту, який розв'язує безпекотворчі завдання.

Певна річ, що дана категорійно-понятійна система безпекознавства не може претендувати на універсалізм. Окреслюючи її, слід керуватися логікою розвитку історичних процесів, систем безпеки на конкретних історичних етапах, а також концептуальних уявлень і вчень про безпеку.

Запропонований мною підхід щодо визначення теоретико-методологічного інструментарію безпекознавства дає можливість, *по-перше*, упорядкувати систему дій, які мають безпекотворчу інтенцію; *по-друге*, чітко окреслити специфіку безпекознавчого напрямку у загальних трансформаційних змінах цивілізації.

7. БЕЗПЕКОЗНАВСТВО У СИСТЕМІ НАУК

Появу нового наукового напрямку традиційно пояснюють дією такої закономірності як диференціація та інтеграція. Поява безпекознавчого напрямку зумовлена не лише загальною тенденцією «міждисциплінаризації» наук, а й нагальною потребою в адекватному вивченні та пізнанні такого феномену, яким є безпека. При цьому створення нового напрямку не самоціль, а результат інтеграції певних наукових напрямів та їх методологічного інструментарію навколо дослідження однієї проблеми — безпеки.

Певна річ, постає потреба у визначенні місця безпекознавства серед наукових напрямів і дисциплін, об'єктом яких є відносини у сфері безпеки.

Розмежування та взаємозв'язок курсу «Безпекознавство» з іншими навчальними дисциплінами виявляється наступним чином. Цей курс пов'язаний з курсами історії вчень про державу і право, філософії, політекономії, менеджменту, безпекою життєдіяльності. Також він досить пов'язаний із юридичними дисциплінами навчального плану, передусім з конституційним та адміністративним правом. Цей зв'язок обумовлений тим, що, незважаючи на різні цілі науки безпекознавства та юридичних наук, ті й інші досліджують та регламентують відносини в сфері забезпечення безпеки, чим збагачують одне одного.

Водночас курс «Безпекознавство» слід відрізнити від курсів адміністративного та конституційного права, через те що останні вивчають відносини з погляди впливу на них правових норм. Вони вивчають відносини, які існують в сфері управління. Безпекознавство ж вивчає та досліджує відносини у сфері безпеки, насамперед відносини, що пов'язані із забезпеченням безпеки.

Курс безпекознавство є вихідним для таких курсів як менеджмент безпеки, аудит безпеки, історія вчень про безпеку, фінансова безпека, економічна безпека, інформаційна безпека, науково-технологічна безпека, психологічна безпека, безпека підприємництва, національна безпека, суспільна безпека, особиста безпека, конкурентна розвідка, протидія недоброякісній конкуренції (контррозвідка), організація служб безпеки, управління безпекою, управління загрозами та небезпеками, системна безпека тощо. Він забезпечує використання вироблених наукою безпекознавства положень, правил, прийомів, методів, засобів та форм забезпечення безпеки у різних сферах суспільного буття.

Останніми роками з'явилося чимало досліджень, присвячених різним аспектам забезпечення безпеки. Не можна не враховувати і спроб деяких дослідників об'єднати різнопредметні знання до однієї науки, назви яких мають багатий і подеколи суперечливий характер. Водночас позиція автора полягає у тому, що «Безпекознавство» має належати до міждисциплінарних напрямів, з урахуванням чого широкий спектр знань про різні аспекти чи то організації служби безпеки, чи то моніторингу, ідентифікації та

аутентифікації загроз, чи то кризис-менеджменту, чи то аудиту безпеки тощо мають бути об'єднані не механічно, а на підставі певного *алгоритму* — певної сукупності послідовних дій, виконання яких ґрунтується на засадничих положеннях методології синергетики.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. У чому полягає зміст безпекознавчої парадигми?
2. Окресліть об'єкт і предмет безпекознавства, у чому полягає різниця між ними?
3. Які завдання курсу «Безпекознавство»?
4. Розкрийте зміст структури безпекознавства.
5. Якою методологією послуговується безпекознавство?
6. Назвіть і окресліть зміст основних понять безпекознавства.
7. Яка роль посідає безпекознавство у системі наук?

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Копан О.В.* Політика внутрішньодержавної безпеки, її форма // *Держава і право.* 2002. — №14. — С. 232 - 237.
2. *Копан О.В.* Стратегія внутрішньодержавної безпеки в аспекті наукових знань про соціальне управління // *Науковий вісник АДПСУ.* — 2001. — №2. — С. 159—164.
3. *Кун Т.* Структура научних революцій. — М., Изд-во АСТ, 2001. — 608 с.
4. *Лаптев С.Г., Прыгунов П.Я.* Концептуальные основы подготовки специалистов-менеджеров для профессиональной деятельности в негосударственной системе безопасности предпринимательства в Украине // *Недержавна система безпеки підприємництва як суб'єкт національної безпеки України / Збірник матеріалів науково-практичної конференції 16 - 17 травня 2001 р., Київ.— К.: Вид-во Європ. Ун-ту, 2001. — С. 329 - 334.*
5. *Ліпкан В.А.* Неопарадигма національної безпеки // *Право України.* — 2002. — № 11. — С. 19.
6. *Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького; редкол.: Ю.І.Римаренко (відп. ред.) та ін.. — К.: Довіра: Генеза, 1996. — 942 с.*

7. *Прыгунов П.Я.* Психологическое обеспечение специальных операций: ролевое поведение. Учебное пособие. — Изд-во Европ. ун-та, 2000. — 303 с.

8. *Прыгунов П.Я.* Эффективное осуществление ролевого поведения — как составляющая профессиональных умений менеджеров по безопасности предпринимательства (психологический аспект) // Недержавна система безпеки підприємництва як суб'єкт національної безпеки України / Збірник матеріалів науково-практичної конференції 16 - 17 травня 2001 р., Київ. — К.: Вид-во Європ. Ун-ту, 2001. — С. 422 - 428.

РОЗДІЛ 2

СИНЕРГЕТИЧНА ПАРАДИГМА БЕЗПЕКОЗНАВСТВА

*Вельми ймовірно настання неймовірного
Агафон*

ВСТУП

Безпеку як явище і як поняття можна розглядати у різних аспектах. Насамперед, **безпека** — це органічна система організації державної влади щодо реалізації потреб та інтересів людини. Безпека також є фундаментальною основою існування будь-якої системи.

Отже, поняття безпеки різнопланове й багатоаспектне та потребує конкретно визначеного підходу щодо його аналізу. Причому необхідно враховувати той факт, що безпека, являючись системним об'єктом, має досліджуватися лише за допомогою системної методології, котра у свою чергу ґрунтується на системному мисленні.

Традиційне уявлення про безпеку, як про органічну сукупність заходів щодо забезпечення недоторканості або цілісності об'єкту, є загалом коректним, але недостатнім для усвідомлення різнопланових форм і типів самоорганізації безпеки.

Тим часом безпека як організм і як система — це не проста сума його складових частин або елементів. У моїх роботах, присвячених методологічним проблемам формування системи національної безпеки, розглядалися ситуації, коли національна безпека за своєю суттю ототожнюється з державною, водночас як особи, так і суспільство перебувають під надійним захистом. У таких державах можна навіть казати про певний рівень консолідації державних, громадських та особистісних інтересів у єдину константу. Наявність даного чинника свідчить про органічну цілісність системи державної влади по забезпеченню національних інтересів. Водночас централізація і монополізація безпеки призводить до послаблення, а у деяких випадках і анемії, недержавної системи безпеки, яка має розглядатися не як

конкурентна, а як резервна система безпеки. Більше того, рівень демократизації суспільства є прямо пропорційним розв'язковій недержавної системи безпеки.

У цьому контексті слід зважати на існування певних дестабілізуючих чинників, дія яких саме і спрямована на хаотичний розлад тріадичного зв'язку, дестабілізацію системи безпеки, дисфункцію цієї системи, а згодом і її знищення. У даному аспекті постає логічне запитання: чи може система безпеки складатися лише з двох, або з однієї підсистем, і чому взагалі постає потреба у виділенні державної і недержавної системи безпеки?

Відповідь на це запитання має ґрунтуватись, *по-перше*, на уточненні понять, які є складовими елементами системи безпеки; а, *по-друге*, передбачати певні обмеження у його використанні. Адже не кожна структурна єдність, яка забезпечує безпеку, може називатися системою безпеки, а лише та з них, для якої цей захист є внутрішньо узгодженим процесом синхронного забезпечення функціонування та розвитку усіх системостворюючих елементів. Тому мною і акцентується увага на тому, що безпека є організмом.

Зміст поняття «організм» розкривається через такі поняття як *системність, функціональна цілісність, самоорганізація* тощо. Визначення цих понять допоможе наблизитися до розуміння сутності системи безпеки.

Яке уже зазначалося, поняття «безпека» є за своєю суттю поліфункціональним та поліморфним, що викликає необхідність введення додаткових уточнюючих понять, таких, як «**організм безпеки**», що розкривають її зміст через концепцію самоорганізації.

Очевидним є те, що характерною ознакою будь-якого організму є ієрархія, тобто певно упорядкована субординаційна структура елементів на підставі жорсткої підпорядкованості. У той же час ефект цілісності, який при цьому виникає, є лише результатом взаємодії його частин, а не якоюсь окремою субстанцією. Якщо у системі безпеки дотримується правило органічного розвитку усіх елементів організму, а не поодинці, то вона повинна мати бівалентну мету свого існування (у зовнішньому та внутрішньому вимірі). При чому головною метою системи безпеки є не лише забезпечення (захист, пригнічення, просування тощо) інтересів об'єкту, а й розвиток самої си-

стеми, її самовідтворення, як конструктивного чиннику побудови якісно оновленого механізму для виконання поставлених завдань. За іншого випадку будь-яка інша система, де відсутня синхронізація розвитку системостворюючих елементів, і акцент зміщений у бік якогось одного елемента, з часом втрачає центробіжну силу свого функціонування, що цілком природно призводить до втрати пасіонарності саморозвитку, а згодом і руйнації самого організму.

Так, останніми часами можна спостерігати монополізацію у забезпеченні безпеки, що призводить до відсутності конкуренції, а отже і зниження якості надання послуг з безпеки. Не заперечуючи необхідності і важливості функціонування державної системи безпеки, все ж таки зазначу на необхідність і **безальтернативність формування недержавної системи безпеки**. Вивчення досвіду закордонних колег дає можливість стверджувати про позитивну практику функціонування даної системи.

Через це, з метою забезпечення цілісності і функціональності системостворюючих елементів, необхідно розробити чітку ієрархію цілей (стратегічні, тактичні, оперативні тощо), функції, принципи, методи, сили та засоби їх реалізації. Керівники приходять і уходять, а система безпеки має лишатися ефективною.

1. ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТ СИНЕРГЕТИКИ

Термін «синергетика» походить від грецького слова «*sinergeia*», що означає спільну, погоджену дію. Вперше його використання запропонував професор Штутгартського університету *Г. Хакен* для позначення нового наукового напрямку, який займається вивченням процесів самоорганізації та утворення, підтримання і розпаду структур в системах різного походження. Саме *Хакена* вважають основоположником науки синергетики.

Проте, деякі вчені вважають, що термін «синергетика» був вперше уведений визначним англійським фізіологом *У. Шеррінгтоном* біля ста років тому в ході досліджень м'язових систем та управління ними з боку спинного мозку. Проте, в роботах *У. Шеррінгтона* можна знайти лише термін «**синергізм**», що означає спільне та однорідне функціонування органів (а саме м'язів) та систем. Це поняття не слід ототожнювати з поняттям синергетики.

Що ж собою являє синергетика? Спробуємо відповісти словами самого Г.Хакена. У вступній частині до своєї праці, яка має назву «Синергетика», він писав: «Я назвав свою дисципліну синергетикою. У ній досліджується спільна діяльність багатьох підсистем (переважно однакових або декількох різноманітних видів), в результаті якої на макроскопічному рівні виникає структура та відповідне функціонування». Таким чином, можна зробити висновок, що основним об'єктом вивчення науки є різного роду системи — біологічні, фізичні, соціальні та інші.

Синергетика, становлячи собою міждисциплінарне поле досліджень, веде пошук загальних принципів, які керують поведінкою систем, що самоорганізуються. Такі системи можуть спонтанно породжувати макроскопічні просторові, часові і функціональні структури. *Синергетика* — міждисциплінарне поле досліджень, у рамках якого досліджуються системи, які складаються з декількох або більшої кількості елементів. Через взаємодію ці елементи можуть породжувати якісно нові властивості на макроскопічних масштабах. Синергетика вивчає виникнення нових властивостей. Основне питання, яке розглядається нею, полягає у тому, чи існують взагалі принципи, які керують поведінкою складних систем, коли у них відбуваються якісні зміни. Такого плану ситуації являють особливий інтерес і для великого класу систем вони можуть бути застосовані для об'єднання математичного і концептуального підходів.

Одним із основних постулатів синергетики є той, що поведінка багатьох систем сильно залежить від навколишнього середовища. Цим умовам відповідають керуючі параметри, які накладаються на систему ззовні, наприклад граничні межі реалізації загроз або небезпек безпеці. У деяких випадках певні керівні параметри встановлюють зсередини системи, проте вони діють, зафіксовані зовні.

Порядок і хаос

Як зазначає один з розробників філософських та методологічних основ синергетики *І.Р.Пригожин* (якого дехто з авторів помилково вважає її засновником), в реальному світі спостерігається дві крайності — впорядкованість та хаос. При цьому існує думка, що згідно з другим законом термодинаміки,

який при звичайному його тлумаченні говорить про неминуче зростання хаосу та теплову смерть Всесвіту, все існуюче прагне перейти з впорядкованого стану в хаотичний. На думку *І.Р.Пригожина*, класична космологія описує Всесвіт як завжди існуючу та схильну лише до змін температури, тиску, щільності, збільшення ентропії (функція стану термодинамічної системи). Проте, на будь-якому рівні, як доводить *І.Р.Пригожин*, відбувається злиття порядку та безладу, закономірності і хаосу.

У системі безпеки також відбувається змішування **порядку та хаосу**. Деякі дисипативні (тобто розсіяні, неупорядковані) системи еволюціонують, на думку *І.Р.Пригожина*, в напрямку «хаотичної мети». Отже, така мета не є певним станом стабільності або врегульованої поведінки. Навпаки, весь час відбувається зовнішнє випадкове невизначене блукання. Це шлях еволюції двох систем, які спочатку є схожими між собою, а потім в процесі розвитку розходяться, при цьому, порушуючи будь-яку схожість. Саме таке твердження заперечує аксіому щодо гарантованої можливості створення порядку серед неупорядкованих явищ на основі того, що одні й ті самі причини мають призвести до однакових результатів. Тому синергетиці є чужим метод екстраполяції.

Олвін Тоффлер, вказуючи у вступній частині до власної книги «*От существующего к возникающему*», вказує, що «... від-критий характер переважної більшості систем у Всесвіті на-водить на думку про те, що реальність зовсім не є ареною, на якій переважає порядок, стабільність та рівновага: ви-рішальну роль в оточуючому світі відіграють нестійкість та нерівновага».

До основних постулатів синергетики належать:

- незворотні процеси є такими ж реальними, як і зворотні, і не являють собою лише наслідок наближеного опису зворотних процесів;
- незворотні процеси відіграють конструктивну роль. Ними визначається можливість виникнення когерентних структур, можливість процесів самоорганізації у відкритих системах;
- незворотність глибоко пов'язана з динамікою і виникає там, де основні поняття класичної квантової механіки (поняття

траєкторії та хвильової функції) припиняють відповідати досвідним даним.

Світ не є ні автоматом, ні хаосом. Це світ невизначеності. Його неможливо описати за допомогою однієї наперед встановленої апріорної істини, яку необхідно застосовувати до всіх явищ і подій. Однак, як мені вважається, певний порядок можливий. У фізичній, економічній та будь-якій іншій сфері він може бути двох видів: *рівноважний* та *нерівноважний*. При рівноважному порядку, коли система знаходиться в рівновазі зі своїм оточенням, параметри, які її характеризують, однакові з тими, які визначають оточуюче середовище. При нерівноважному порядку ці параметри відрізняються.

Важливим для нас є дослідження нерівноважного порядку, природа якого особлива, оскільки він створений штучно і існує лише за умов обміну енергією між системами. Прикладом може бути людський організм, який існує саме в стані нерівноважного порядку, коли затрати енергії компенсуються за рахунок зовнішнього середовища (їжа, вода, повітря). Коли життя людини припиняється, її організм переходить у стан повної рівноваги з оточуючим середовищем.

Нерівноважними системам притаманна така ознака, як *нелінійність* — неможливість прогнозування майбутнього, виходячи з сучасного та минулого стану системи на основі методів екстраполяції. Слід також зазначити, що будь-яка система постійно відхиляється від «встановленої» поведінки (флуктуація). Такі нелінійні явища в розвитку системи довгий час не враховувались, оскільки вчені намагалися пояснити зміни системи за допомогою вже відомих методів та прогнозувати розвиток її на майбутнє.

Відкриті та закриті системи

На основі того, чи здійснюють системи обмін з навколишнім середовищем, їх поділяють на відкриті та закриті. *Закриті системи* — це такі системи, до яких не поступає та з яких не виділяється рідина (враховується лише обмін енергією). Закрита система за умови відсутності зовнішнього впливу обов'язково переходить до стану рівноваги, коли перериваються усі макроскопічні процеси у ній і усі макроскопічні величини залишаються незмінними. У рамках безпекознавства розглядаються *відкриті системи* — такі системи, в яких постійно трап-

ляється уведення і виведення не лише енергії чи інформації, а й рідини. Такі системи, як було встановлено у рамках загальної теорії систем і кібернетики, у ході своєї еволюції можуть переходити до стану рухомої рівноваги, у якій усі макроскопічні величини системи залишаються незмінними, але безперервно продовжуються мікроскопічні процеси уведення та виведення рідини.

Як зазначає *Пітер Корнінг*, система «вимушена» підтримувати обмін енергією та інформацією для підтримання своєї цілісності. Її існування та розвиток неможливі без інтенсивного обміну інформацією між системою в цілому та середовищем, між її складовими елементами і кожного з них із середовищем. Тим самим забезпечується органічний зв'язок між суб'єктом і об'єктом.

Дослідження в різних галузях науки, а особливо в галузі фізики, на яких в деякій мірі ґрунтуються положення синергетики, дозволили дійти певних висновків стосовно того, якими ж якостями володіють відкриті нерівноважні системи. Науковці на основі вивчення різного роду систем впевнилися, що процеси впорядкування відбуваються саме в нерівноважних відкритих системах.

Слід зазначити, що такі системи є досить нестійкими. Як зазначалося вище, вони весь час знаходяться в процесі розвитку та руху. У ході такого процесу повернення системи до початкового стану є необов'язковим. Тут слід акцентувати увагу на такому неминучому для нерівноважної системи явищі, як **біфуркація** (від лат. *bifurcus* — роздвоєний; множинне розходження наслідків). Саме в точці біфуркації поведінка зазначеної системи стає неоднозначною. За наявності певної нестійкості роль зовнішніх впливів змінюється. У певних умовах дуже незначний вплив на відкриту систему може призвести до значних непередбачуваних наслідків, що і є змістом нестійкості.

Проте у відкритих системах, далеких від рівноваги, виникають певні ефекти погодженості, коли елементи системи корелюють свою поведінку на макроскопічних відстанях через макроскопічні проміжки часу. Необхідно зазначити, що така скооперована та погоджена поведінка є характерною для систем різних типів: молекул, клітин і т.д. У результаті погодженої взаємодії відбуваються процеси упорядкування, виникнення з хаосу певних структур, їх перетворення та ускладнення. Чим більше відхи-

лення від рівноваги, тим більше охоплення кореляціями та взаємозв'язками, тим вища погодженість процесів, які протікають навіть у віддалених областях і на перший погляд не пов'язаних між собою. Самі процеси за даного випадку характеризуються нелінійністю, наявністю зворотних зв'язків, з чим пов'язана можливість *управляючого впливу на систему*.

Процеси упорядкування пов'язані саме з виникненням певних структур з хаосу. Виникає закономірне запитання: а яке місце в науці синергетики посідає поняття хаосу, і яку роль він відіграє в безпекознавстві?

У працях деяких науковців з питань синергетики можна зустріти поняття «*теорія хаосу*», яке ототожнюється з поняттям синергетики. Інтуїтивно поняття структури, яка ніби виникає з хаосу, протиставляється йому як стану, який повністю позбавлений будь-якої структури. Проте, синергетики, досконально проаналізувавши поняття хаосу, визначилися, що таке уявлення про нього є досить хибним. Навпаки, хаос може бути різним, мати різний ступінь впорядкованості, різну структуру.

Повертаючись до процесів, які відбуваються у відкритих *нерівноважних системах*, необхідно зазначити, що *Г. Хакен* визначає їх як певні процеси самоорганізації, що відбуваються в живій та неживій природі. У своїй книзі «*Синергетика*» він пояснює, що «в межах синергетики вивчається така спільна діяльність окремих частин будь-якої неупорядкованої системи, в результаті якої відбувається самоорганізація — виникають макроскопічні просторові, часові та просторово-часові структури». Разом із тим, *Г. Хакен* зазначає, що такі структури утворюються спонтанно, тобто самоорганізуються. Досить цікавим є те, що більшість таких систем виявляє вражаючі аналогії в поведінці при переході від неупорядкованого стану до впорядкованого. «Це, — пише *Г. Хакен*, — сильний аргумент на користь того, що функціонування таких систем підпорядковується одним й тим самим фундаментальним принципам.» Суттєву роль в розумінні цих принципів щодо процесів самоорганізації відіграє кібернетика, на основі досліджень якої, можливо винайти методи конструювання різноманітних типів систем, що здатні до самоорганізації.

У розрізі розглядуваної нами тематики необхідно зазначити, що оскільки більшість систем безпеки належить до відкритих нерівноважних систем, то й процеси самоорганізації притаманні їм такою ж мірою, що й іншим. Неодмінним атрибутом всіх систем безпеки є їх прагнення до самозбереження в тій якості, в якій вони знаходяться, прямим наслідком чого є адаптація системи безпеки до системосередовища, яке включає сукупність внутрішніх і зовнішніх впливів. На мій погляд, такий процес самозбереження нерозривно пов'язаний із самоорганізацією, оскільки самозбереження відбувається саме через «*відбір*» і «*виживання*» в системі безпеки тих структур, які вигідні для її функціонування, і заміни непридатних структур на такі, що сприяють ефективності у досягненні мети. Треба також врахувати, що якщо така система достатньо складна, то вона не лише пристосовується до середовища функціонування, впливу інших систем, а й сама активно впливає на них.

У синергетиці однією з центральних тем є питання самоорганізації. Зокрема, про *організацію*, як якісну характеристику служби безпеки, ми можемо говорити в тому випадку, коли кожний робітник діє точно встановленим чином після отримання вказівки ззовні, тобто від керівника. Врегульована таким чином поведінка призводить до об'єднання та консолідації дій з метою забезпечення безпеки об'єкта або реалізації певної функції, для чого й була створена така система безпеки. Той самий процес називається *самоорганізацією*, коли зовнішні впорядковуючі впливи відсутні, а робітники працюють колективно завдячуючи взаєморозумінню, яке встановлюється між ними самими, причому при забезпеченні безпеки кожний працівник виконує свою роль.

Таким чином, проаналізувавши методологічні основи синергетики, необхідно зазначити, що її положення мають непересічне значення для безпекознавства. Займаючись вивченням різного роду систем, їх становленням, розвитку процесів самоорганізації, що в них відбуваються, синергетика, на основі застосування прогресивних міждисциплінарних методів дозволяє, винайти певні оптимальні для таких систем стани і можливості здійснювати на них вплив з метою досягнення більшої ефективності їх функціонування. Для нас важливе значення має те, що саме досягнення синергетики у вивченні таких різноманітних

систем, до яких належать і системи безпеки, можливо застосувати в управлінні ними.

2. СИНЕРГЕТИКА І БЕЗПЕКА

Перш ніж перейти до використання методології синергетики для розгляду функціонування системи безпеки, викладемо основні концептуальні положення самоорганізації, яких дотримується автор даного навчального посібника. Слід зауважити, що синергетична парадигма, як дійовий методологічний інструментарій дослідження системних об'єктів, дає життя різним, подекуди взаємосуперечливим, версіям процесів самоорганізації. Саме тому, з метою уникнення аморфності при застосуванні синергетичного підходу до розв'язання проблем побудови та управління системою безпеки, нами **вперше в історії вітчизняної науки** пропонується власний погляд на застосування синергетики для вирішення означених питань через окреслення тієї моделі, яка притаманна саме системі безпеки. Акцентування уваги на даних положеннях робиться через необхідність позбавлення від тривіальних інтерпретацій теорії синергетики, вихолощення псевдонаукових міркувань, які їй подекуди приписують.

Одним із перших кроків на цьому напрямі є: *по-перше*, обґрунтування звернення нами саме до синергетики, а не до інших наук чи теорій, які вивчають системні утворення, наприклад, теорії систем або кібернетики; *по-друге*, диференціація понять синергетики, самоорганізації, кібернетики. У межах безпекознавства будемо вважати поняття синергетики і самоорганізації тотожними, у той час як різниця між кібернетикою і синергетикою полягає у тому, що для останньої, при однаковості предметів дослідження, обов'язковою умовою є володіння математичним апаратом. Саме через це у межах даної парадигми може бути використано математичне моделювання системи безпеки.

У рамках даної моделі одразу ж слід виділяти дві основні константи системи безпеки: *організаційну*, тобто таку, яка викликана свідомим впливом на її функціонування людини, та *самоорганізаційну*, здатності системи у точках біфуркації, маючи багатоальтернативний набір варіантів рішень, обирати не-прогнозований шлях розвитку. Така дуальність, на перший по-

гляд взаємовиключаючих констант, у той же час є природною. Виокремлення самоорганізаційної константи носить більш важливий як з погляду науки, так і з практичної точки зору характер.

Синергетика, як міждисциплінарний напрям, останніми часами все більше набирає не лише наукової, а й практичної ваги. Головним є той факт, що при розгляді відкритих систем, до яких належать більшість систем безпеки, компонент самоорганізації вважається необхідним, через що прогнози та різного роду екстраполяції втрачають колишньої ваги. Звичайно, що це викликає подекуди намагання спростити як синергетичний підхід, так і взагалі абсолютизувати екстраполяцію. У той же час, навряд чи така позиція є відбиттям дійсного стану речей.

По-перше, за допомогою синергетики систему безпеки можна розглядати в якості відкритої системи, тобто такої системи, що може зазнавати впливу не лише зсередини, а й ззовні, змінювати напрями свого функціонування, зберігаючи при цьому елементний склад (внутрішня статичність), обмінюючись із зовнішнім середовищем рідиною, енергією та інформацією. *По-друге*, відповідно до викладеного вище, теорія синергетики дає можливість розглядати динамічний хаос як фактор, іманентний системі безпеки, а отже розглядати стратегію її розвитку з урахуванням цієї характеристики. *По-третє*, визнаючи можливість наявності динамічного хаосу у системі безпеки, можна моделювати механізм встановлення порядку з хаосу. *По-четверте*, спираючись на засадничі положення теорії синергетики, хаос можна має розглядатися як конструктивний чинник творення та еволюції системи безпеки. Саме ці основні постулати дають впевненість у тому, що **теорія синергетики** — новий крок, неометодологія дослідження та моделювання складних систем.

Провідною ідеєю теорії синергетики є самоорганізаційна складова динаміки систем, яка є проявом її саморуху і призводить до того, що реальні та очікувані результати від функціонування системи здебільшого суттєво різняться. Дана концепція представлена у роботах *І.Пригожина*, який досліджував трансформаційні процеси у складних нелінійних відкритих системах.

Звичайно, що будь-яка теорія спирається на власний понятійно-категорійний апарат. До базових понять даної теорії належать такі поняття, як: *ентропія, аттрактор, флуктуація, біфуркація, хаос, дисипація*. На підставі їх застосування мож-

на буде у загальних рисах описати процес самоорганізаційного творення порядку із хаосу у складній відкритій нелінійній, далекій від стану рівноваги системі будь-якої природи, зокрема і системах безпеки деяких класів.

Безумовним проривом наших уявлень про природу буде усвідомлення дуальності характеру дослідження складних систем без зміщення акцентів і надання переваг чи то організаційному чи то самоорганізаційному компонентів. Застосування останнього є не лише потребою щодо наближення до розв'язання завдань, пов'язаних з ефективним функціонуванням складних систем, а й проєкцією майбутнього на сьогодення. Так, саме таким чином синергетика підходить до вивчення системних проблем. Сьогодення — є проєкцією майбутнього, а не навпаки. Відповідно до фундаментальних положень синергетики, майбутнє не є результатом дії людини, тобто воно не може бути моделлю, яка втілюватиметься у життя.

Проблемне поле безпекознавства має багато актуальних питань, і використання даного підходу дозволяє трансформувати численні знання у єдину наукову дисципліну — *безпекознавство*. Така інтеграція не є штучною, через те, що вона покликана дати відповідь на вирішення проблем нелінійності, непередбачуваності флуктуацій системи безпеки, варіативного ряду рішень у точках біфуркацій; питань ентропії у відкритих системах та можливість моніторингу флуктуацій; питання співіснування організаційного та самоорганізаційного компоненту у системі безпеки. І проблема побудови надійної і ефективної системи безпеки є серцевиною безпекознавства. Саме тому воно вводить у науковий обіг свою власну мову. Запропоновані нами образи, виражені у поняттях, можуть трансформуватися, піддаватися стихійній переробці через індивідуальну свідомість, виступаючи евристичним засобом у креативній діяльності.

Звичайно, що нами були використані чисельні роботи, в яких розкривається сутність та зміст синергетики, водночас ми не будемо переобтяжувати текст зайвими посиланнями, і причин тому є кілька.

По-перше, обсяг літератури за даного питання вельми великий, через що автор не в силах її детально пропрацювати, до того ж розглядувана проблема є настільки глобальною, що потребує окремих наукових досліджень.

По-друге, синергетика, являючись базовою теорією для моделювання, дослідження та вивчення системи безпеки, є засобом розв'язання поставлених нами завдань, саме тому безпосереднє детальне дослідження змісту самої синергетики, її спірних і дискусійних моментів виходить за межі безпекознавства.

Одним із **головних завдань курсу «Безпекознавство»** є — розв'язання проблем побудови ефективної системи безпеки в світлі теорії синергетики. За допомогою даної теорії можливо по-новому подивитись на чисельні поняття, зокрема такі як причина і наслідок. Більше того, з'являється новий об'єкт — *дивний атрактор*, який безпосередньо стосується реального життя, зокрема, систем безпеки різного класу. Окрім згаданого, не можна не сказати і про роль *теорії динамічного хаосу*, значення якої розповсюджується не лише на природні науки, а й на гуманітарні. Відкриття динамічного хаосу може вплинути на світогляд управління нестійкими системами, до яких належить деякі класи систем безпеки, а отже сприяти формуванню новою методології її дослідження, один з варіантів якої ми і пропонуємо у даному посібнику.

Отже, проаналізуємо зміст постнекласичної науки синергетики з метою вичленення тієї предметної області, яка може бути застосована для побудови еталонної моделі системи безпеки.

3. САМООРГАНІЗАЦІЯ ЯК ПРИНЦИП

Існування органічної системи безпеки передбачає її самоорганізаційні засади. **Самоорганізація** — це спосіб функціонування будь-якого організму, що має антиентропійний характер, тобто прагне до самозбереження і тому чинить активний опір усьому, що загрожує його існуванню. У природі цей механізм діє через розмноження і самовідтворення, а також завдячуючи розширенню ареалу свого існування.

Отже система безпеки, як певна самоорганізаційна система, за своїм призначенням має постійно розширювати коло об'єктів свого впливу. Можна навіть сказати, що з еволюцією суспільства ускладнюватиметься і змістовна наповненість системи безпеки, що у свою чергу сприятиме підвищенню опірності зовнішнім проявам.

Взагалі питання самоорганізації системи безпеки є неоднозначним. Річ у тім, що безпека має більш менш чітко визначений механізм забезпечення. Тому в принципі закономірним є існування припущення щодо неможливості самоорганізації систем даного класу. Водночас, слід заважати на той факт, що система безпеки, являючи собою динамічну, складну внутрішньо організовану, органічну сукупність структурних елементів, може розглядатися через принцип самоорганізації.

Постійне ускладнення та еволюція структурних елементів системи безпеки тягне за собою необхідність ускладнення і самої системи. Безпека є найвищою формою ускладнення об'єкту.

Говорячи про самоорганізаційні положення функціонування системи безпеки, слід зважати на те, що однією з адаптивних властивостей даної системи, є властивість формування ускладненої форми самоорганізації. Безперечно, проблема забезпечення безпеки є актуальною ще здавна. Власне, система безпеки — це скоріше привілей, оскільки переважна більшість нині фіксованих об'єктів не володіють цим інструментом самоорганізації та захисту. Тому найефективнішим серед неентропійних засобів, безперечно, вважається наявність чітко функціонуючої системи безпеки.

У даному контексті механізми ускладнення структури системи безпеки корелюють із загальноцивілізаційними процесами. Водночас об'єкти, які не мають власної системи безпеки, завдячуючи сучасним тенденціям щодо глобалізації, можуть бути включені до сучасних систем безпеки різних рівнів. Взагалі можна припустити, що на сучасному етапі розвитку, об'єкти, які не мають ефективної системи безпеки можуть бути «поглинені» або включені до систем безпеки інших більш розвинених об'єктів.

Взагалі можна казати про два види розвитку системи безпеки: інтенсивний та екстенсивний.

Інтенсифікація системи безпеки — розвиток цієї системи з урахуванням наявних структурних елементів як інваріанту, на основі застосування найбільш ефективних засобів і методів.

Екстенсифікація системи безпеки — такий розвиток цієї системи, при якому забезпечення безпеки досягається через необхідність постійного розширення кола структурних елементів.

На мій погляд, більш ефективним, з огляду на самоорганізаційні засади системи безпеки, є змішаний тип розвитку, за

якого зберігатимуться і розвиватимуться наявні системостворюючі елементи, разом із набуттям системою нових.

Отже, визначивши на загальному рівні механізм функціонування системи безпеки, в основі якого знаходиться антиентропійне прагнення організму безпеки, слід врешті-решт з'ясувати, яким же чином діє антиентропійний механізм на рівні організму безпеки.

На відміну від біологічного організму, організм безпеки, як різновид соціального, спрямовує своє функціонування через свідоме цілепокладання. Безперечно не можна виключати певних чинників, які на тих чи інших етапах еволюції організму можуть зашкодити даному процесові. У згаданому аспекті можна розглядати дані фактори крізь призму їх генези: внутрішні та зовнішні. При чому, якщо внутрішні чинники є більше природними, і їх не тяжко передбачити, то зовнішні подеколи можуть справити дестабілізуючий вплив на функціонування усього організму.

Важливим моментом функціонування будь-якої системи є **мета** її створення. Безперечно, що системостворюючим елементом системи безпеки є мета, яка полягає у необхідності забезпечення ефективного функціонування та розвитку об'єкту.

На думку *Ю.І.Римаренка* спонукальним мотивом збереження самотності є самодостатність, руйнування якої рівнозначне злочину, котрий суворо засуджується. За наявності самодостатності та самотності завжди є підстава для саморегуляції як функціонуючої компоненти організму. Отже можна підбити висновок, що вершиною процесу самоорганізації системи безпеки є *безпекотворчий процес* — система дій щодо забезпечення ефективного функціонування та стабільного розвитку об'єкту.

4. РІВНІ, ТИПИ І МОДЕЛІ САМООРГАНІЗАЦІЇ СИСТЕМИ БЕЗПЕКИ

Навряд чи можна заперечувати той факт, що системи безпеки існують на засадах самоорганізації. Це означає їх здатність до стабільності та розвитку, поступової видозміни через еволюцію та адаптацію до умов довкілля та геореалій сучасного життя. Розглядаючи самоорганізацію в якості складного процесу, необхідно сказати про існування цілого комплексу засобів та методів, за допомогою яких досягається поставлена мета. У той

же час, сукупність цих засобів може бути класифікована за певними критеріями, що надасть змогу не лише впорядкувати їх, а й осягнути зміст кожної групи засобів у загальному контексті теорії самоорганізації.

Можна погодитись із *Ю.І.Римаренком*, який диференціює самоорганізацію відповідно до рівнів, типів та моделей. Під поняттям **рівень** розуміється така модель самоорганізації, яка відповідає базовим критеріям цивілізації, різниця між якими не просто типологічна, а історико-генетична. Тобто рівні самоорганізації, хоча вони й співіснують у просторі та часі, проте історично ці рівні самоорганізації виникали у певній послідовності через цивілізаційні трансформації та модернізаційний розвиток у відповідних часових періодах, межа між якими означає зміну одної ери цивілізації на іншу.

Під поняттям **тип** самоорганізації слід розуміти певний цивілізаційний комплекс у вигляді територіально-локального простору, що об'єднує не один, а цілу групу народів, іноді етнічно віддалених, але консолідованих на засадах спільного ідейно-духовного комплексу цінностей. Під тип самоорганізації підпадають системи як її функціональні органи, що взаємодіють між собою як єдине ціле. Прикладом є: конфуціанська, ісламська, православна, римо-католицька тощо цивілізації.

Під поняттям **моделі** самоорганізації розуміється конкретний прояв рівнів та типів самоорганізації, обмежених рамками конкретної країни.

Ураховуючи висновки *Ю.І.Римаренка*, можна резюмувати, що система безпеки є тим базовим стрижнем, завдячуючи

ефективній дії якої забезпечується ефективне функціонування та розвиток об'єкту. Даний аргумент свідчить на користь того, що хоча теоретично і можливе існування деяких об'єктів без наявності власної системи безпеки, кращим вважається той варіант, коли система безпеки, утворюватиметься на засадах об'єднання рівнозначних складових елементів.

Говорячи про необхідність побудови надійної системи безпеки, слід зважати на той факт, що її існування тісно пов'язано із рівнем цивілізації. Людство зараз поступово входить до нової — інформаційної ери, яка докорінно змінює методи та засоби забезпечення безпеки.

Процес забезпечення безпеки міститиме вже більше складових елементів. Інформаційна ера надасть поштовху для суттєвого оновлення методів не лише захисту, а й навпаки гноблення, придушення інтересів тих чи інших об'єктів. Першочерговим, зважаючи на викладене, є **розроблення безпекознавства**, яке слугуватиме теоретико-методологічною базою для побудови надійних систем безпеки, забезпечення природного переходу від існуючого до виникаючого, від хаосу до порядку. Не сформувавши даної системи, об'єкт не зможе не лише просувати власні інтереси, а й надійно захистити їх. Тому створення надійної системи безпеки є нагальною потребою в подальшому існуванні будь-якого об'єкту.

5. СИСТЕМА БЕЗПЕКИ ЯК СПОСІБ САМООРГАНІЗАЦІЇ

Система безпеки, являючись одним з ефективних засобів реалізації інтересів об'єкту, виконує певні функції, головними серед яких є: статусна, захисна, стратегічна. Інтегруючи положення щодо функцій держави, як етнополітичного організму, висунуті *Ю.І.Римаренком*, розглянемо зміст даних функцій щодо системи безпеки.

Статусна функція полягає у тому, що за її допомогою той чи інший об'єкт має забезпечувати власні інтереси. *Статусність* означає належність системи безпеки до певної категорії — розвиненої, такої, що формується, нерозвиненої.

Захисна функція є очевидною, тому що одним з основних її завдань є захист всієї системи інтересів об'єкту. Зазначимо, що одним з чинників глобалізації є поглинення більш розвиненими компаніями менш розвинених. Так, наприклад, сучасна концеп-

ція глобалізація передбачає злиття чисельних систем безпеки, у тому числі і національної, в єдину. Якщо говорити про економічні інтереси тих чи інших об'єктів, оминаючи політичні, то таке об'єднання навряд чи є доцільним.

Водночас, звичайно, що інтеграційні процеси не можуть оминати і царину економічну, тому принциповим є не стільки сам процес об'єднання, скільки принципи співпраці різних систем безпеки. Зазначене тісно пов'язане із питаннями їх самоорганізації.

Ураховуючи вище наведене, постає необхідність в окресленні тих партнерів, система безпеки яких найбільше сприятиме розвиткові об'єкту. Для виконання цього завдання система безпеки виконує *стратегічну функцію*, зміст якої якраз і полягає у визначенні не лише пріоритетних напрямів забезпечення безпеки, а й конкретних партнерів для вирішення цього завдання. Відповідно до засадничих положень синергетики виконання даної функції має з одного боку сприяти функціонуванню даної системи, а з іншого — формувати джерела для її саморозвитку. Лише за цих умов може йтися про адекватність стратегічної функції власному призначенню. Якщо вона не сприятиме або функціонуванню системи, або формуванню джерел для саморозвитку, то система приречена на дестабілізацію, а отже дана функція виявилася анемічною.

Неможна не згадати і про *фільтруючу функцію*, яка тісно пов'язана із вище наведеними функціями. Її сутність полягає у тому, щоб серед цілої гами чинників можливо було виокремити ті з них, які позитивно впливають на систему, сприяючи її функціонуванню та розвитку. Система безпеки виконує також і *репрезентативну функцію*, яка полягає у тому, щоб представляти інтереси об'єкту у зовнішньому середовищі.

Таким чином, можна підбити підсумок: здійснюючи комплекс заходів щодо забезпечення функціонування системи, а також формування джерел для саморозвитку, система безпеки виступає в якості відкритої системи, з урахуванням стратегічної мети її функціонування.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Окресліть засадничі положення синергетики.
2. Яка роль синергетики при формуванні системи безпеки?
3. Розкрийте роль самоорганізації у забезпеченні безпеки об'єкту.

4. Надайте власне бачення щодо рівнів, типів та моделей самоорганізації системи безпеки.
5. У чому полягає сутність системи безпеки як способу самоорганізації.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Василькова В.В.* Порядок и хаос в развитии социальных систем (Синергетика и теория социальной самоорганизации). Серия мир культуры истории и философии. — СПб: Лань, 1999. — 480 с.
2. *Гумилёв Л.Н.* Этногенез и биосфера Земли. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. — 560 с.
3. *Добронравова И.С.* Синергетика: становление нелинейного мышления. - Киев, 1990.
4. *Капица С.П., Курдюмов С.П., Малинецкий Г.Г.* Синергетика и прогнозы будущего. — М.: Наука, 1997. — 286 с.
5. *Князева Е.Н., Курдюмов С.П.* Законы эволюции и самоорганизации сложных систем. — М., 1994.
6. *Князева Е.Н.* Одиссея научного разума. Синергетическое видение научного прогресса. — М., 1995.
7. *Копан О.В.* Ізоморфізм соціальних законів в аспекті теорії макросистеми внутрішньодержавної безпеки // Науково-практичний збірник. Актуальні проблеми юридичних наук у дослідженнях учених. «Міліція України». — 2001. — № 9. — С. 10 - 13.
8. *Котельников Г.А.* Основы синергетики. — Кривой Рог, 1992.
9. *Курдюмов С.П., Малинецкий Г.Г.* Синергетика — теория самоорганизации: идеи, методы, перспективы. — М., 1983.
10. *Ліпкан В.А.* Національна безпека України у світлі теорії самоорганізації // Держава і право. — 2002. — № 16. — С. 142 - 148.
11. Недержавна система безпеки підприємництва як суб'єкт національної безпеки України / Збірник матеріалів науково-практичної конференції 16 - 17 травня 2001 р., Київ.— К.: Вид-во Європ. Ун-ту, 2001. — 480 с.
12. *Николис Г., Пригожин И.* Самоорганизация в неравновесных системах. — М.: Мир, 1979. — 512 с.
13. *Пригожин И.* От существующего к возникающему: Время и сложность в физических науках / Пер. с англ. / Под ред., с предисл. И полеслов. Ю.Л.Климонтовича. — Изд. 2-е, доп. — М.: Едиториал УРСС, 2002. — 288 с.

14. *Пригожин И., Стенгерс И.* Время, хаос, квант. К решению парадокса времени / Пер. с англ. Ю.А.Данилова. — Изд. 3-е. — М.: Едиториал УРСС, 2001. — 240 с.
15. *Пригожин И., Стенгерс И.* Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой / Пер. с англ. Ю.А.Данилова, 3-е изд. — М.: Едиториал УРСС, 2001. — 312 с.
16. *Римаренко Ю.І., Шкляр Л.Є., Римаренко С.Ю.* Етнодержавознавство. Теоретико-методологічні засади. — К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України. — 2001. — 264 с.
17. Синергетика, эволюция, управление / Под ред. Роша А.Н. — М., Академия МВД СССР, 1991.
18. Синергетическая парадигма. Многообразие поисков и подходов. — М.: Прогресс-Традиция, 2000.
19. Синергетическая парадигма. Нелинейное мышление в науке и искусстве. — М.: Прогресс-Традиция, 2002. — 496 с.
20. *Хакен Г.* Информация и самоорганизация: Макроскопический подход к сложным системам. М., 1991.
21. *Хакен Г.* Синергетика. — М., 1994.
22. *Хакен Г.* Синергетика и некоторые её применения в психологии // Синергетическая парадигма. Нелинейное мышление в науке и искусстве. — М.: Прогресс-Традиция, 2002. — С. 297.
23. *Чернавский Д. С.* Синергетика и информация. — М.: Наука, 2001. — 244 с.

РОЗДІЛ 3

БЕЗПЕКА – КОНЦЕПТУАЛЬНЕ ЯДРО БЕЗПЕКОЗНАВСТВА

*Душа, яка не має заздалегідь встановленої мети,
обрікає себе на загибель, тому що хто всюди, той ніде.*

Мішель де Монтень

1. ПРИРОДА І СУТНІСТЬ БЕЗПЕКИ

Феномен безпеки за своїм змістом є багатограним, а отже і поняття безпеки не є однозначним. Тим більше, що поняття опосередковує те уявлення, яке існує на конкретному етапі історичного розвитку. Тому наведу декілька визначень поняття «безпека», а потім більш детально проаналізую атрибутивні ознаки даного явища.

Безпека характеризує конкретний стан захищеності будь-якої держави та її спроможність протистояти змінам умов функціонування, як таким що носять передбачуваний, так і спонтанний характер.

Безпека — гарантована конституційними, законодавчими і практичними заходами захищеність і забезпеченість життєво важливих інтересів об'єкту від зовнішніх і внутрішніх загроз.

Категорія життєво важливих інтересів (вітальних інтересів) вживається у Концепції (основи державної політики) національної безпеки України. Водночас, урахувавши той факт, що інтерес становить собою усвідомлену потребу, дана категорія характеризується динамічністю, як часовою, так і просторовою. У безпекознавстві до основних **життєво важливих інтересів належать:**

- економічна самостійність об'єкта;
- правове і соціальне благополуччя;
- системна цілісність;
- стабільне та ефективне функціонування та розвиток.

Упродовж багатьох віків у процесі власного існування людина одвічно ставить собі запитання щодо змісту сенсу життя. Багато думок існує з цього приводу, водночас можна з впев-

неністю казати, що продовження людського роду, забезпечення умов для ефективного його функціонування є найбільш вагомими проблемами. Саме через постає потреба у розробленні фундаментальних питань, пов'язаних із безпекою.

Перш за все, необхідно уяснити, що становить собою безпека. Чи є вона необхідністю, потребою, інтересом, засобом, мотивом, результатом або метою соціальних процесів, чим може безпека взагалі є свободою?

Для того щоб дати відповідь на дане запитання, необхідно розкрити зміст поняття «безпека». Така концептуалізація є вагомим доробком на шляху побудови теорії безпеки і формування безпекознавства як окремого наукового напрямку. У свій час *Гельвецій* казав, що визначившись у поняттях, людство вирішить половину своїх проблем. До речі процеси стигматизації, завдячуючи яким безпеку здебільшого ототожнюють із захистом, а саму службу безпеки лише із фізичною охороною, яка останніми часами набуває все більше демонстративності, зіграли свою негативну роль. Чималий внесок у цю справу внесли засоби масової інформації, які у кінострічках зображують службу безпеки в якості команди бритоголових двохметрових амбалів, які із серйозним поглядом, поверх чорних окулярів, які вони не знімають у будь-який час доби, відчиняють дверцята авто чи тримають парасольку для свого клієнта. Іншим аспектом, на який не можна не звернути увагу, є монополізація надання послуг з безпеки виключно державою.

Наведене вище, а також ціла низка інших чинників і зумовлюють актуальність постановки і вирішення проблеми **системної безпеки** на науковій основі. Тому окреслимо основні підходи до визначення поняття «безпека».

Як вже зазначалося, у нашій країні безпека і досі залишається монопольною сферою держави, через що теоретичне розроблення понятійно-категорійного апарату безпекознавства, зокрема його фундаментальних категорій, поки що не відрізняється особливою ґрунтовністю. Так, прикладом, у енциклопедичних словниках недавнього часу можна віднайти лише визначення деяких термінів «безпека польотів», «безпека плавання» тощо. І лише із виходом монументальної і такої, що не має аналогів у світовій практиці, Юридичної енциклопедії можна казати про деякі зрушення у розумінні про безпеку.

Так, *безпека* визначається як стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від зовнішніх та внутрішніх загроз, а *система безпеки* охоплює такі основні елементи: наукову теорію, доктрину (концепцію), політику, стратегію і тактику забезпечення безпеки; сукупність міжнародних, державних і громадських інститутів та організацій, які забезпечують безпеку особи, суспільства і держави; засоби, способи і методи забезпечення безпеки. Окрім даного поняття з'явилися поняття «*безпека екологічна*», «*безпека економічна*», «*безпека колективна*», «*безпека міжнародна*», «*безпека національна*», «*безпека радіаційна*».

Певна річ, що коли ми говоримо про поняття, то ми кажемо не стільки про іманентні властивості, особливо, коли йдеться про речі не матеріальні, а про наше розуміння цього поняття. Тому безспірно, кожна історична епоха вкладатиме у нього свій зміст, і про це ми зазначали, розглядаючи безпекознавчу парадигму. Отже, аналіз енциклопедичних джерел радянського періоду дає можливість виокремити основний зміст, який вкладався у поняття безпеки: захист від зовнішніх загроз.

Що ж стосується внутрішніх аспектів, то *В. І. Ярочкін* зауважує, що безпека трактується як «стан, тенденції розвитку і умови життєдіяльності соціуму, його структур, інститутів і установ, при яких забезпечується збереження їх якісної визначеності із об'єктивно обумовленими інноваціями і вільне, таке що відповідає власній природі, а таке функціонування, яке визначене нею».

Формування наукового поняття безпеки з теоретичного погляду є принципово важливим питанням, через те, що *по-перше*, воно має відобразити сутність даного явища, а *по-друге*, коректно сформулювати його, виокремити найбільш характерні елементи змістовної частини проблеми. При чому, слід утримуватися від однобічного сприйняття концепції будь-якої країни як висхідної. Зарубіжний досвід слід лише брати до уваги, проте формувати власну концепцію безпеки, виходячи з пріоритетності тих чи інших національних інтересів.

Найбільш прийнятним є розгляд *безпеки з позицій синергетики*. Цієї ж думки притримується і *І. Д. Козаков*, який зазначає: «як особлива єдність міждисциплінарного знання і пізнання поняття безпеки, що розвивається, несе у собі і синергетика.

Філософський аналіз підстав синергетики є актуальним ще і через те, що теорія самоорганізації активно проникає в галузь гуманітарного знання, передусім у соціологію, соціальну психологію, культурологію. Особливе значення тут мають передусім піонерські намагання використання нелінійних методів математичного моделювання для опису процесів становлення і сталого розвитку тих чи інших соціальних утворень, а також способи об'єктивного діагностування економічного, політичного, культурного стану суспільства, що розробляються на її основі... Синергетика радикально змінює систему наших орієнтирів і підходів до вирішення завдань не лише природничонаукового характеру, а й фундаментальних суспільствознавчих і соціальних проблем. Це стосується також усього кола питань, які так чи інакше виникають у зв'язку із новою концепцією безпеки, яка нині формується».

М. А. Лесков зазначає, що найбільш часто безпека розглядається як поняття, яке характеризує стан соціальної системи. Проте цей погляд є справедливим лише частково, оскільки звужує те розуміння безпеки, в якому присутні риси, властивості і функції системи. Зокрема М. А. Лесков пропонує розглядати безпеку як явище, тотожне з гомеостазисом системи, під яким розуміють тип динамічної рівноваги, який є характерним для складних систем, що саморегулюються, і полягає у підтриманні суттєво важливих для збереження системи параметрів у допустимих межах.

Проте одним з головних принципів формування поняття безпеки, на мій погляд, має бути пріоритетність тих чи інших інтересів на конкретно визначеному етапі. Так, наприклад, якщо для об'єкту у період часу X є пріоритетними інтереси I_n , то у період час $X+1$, пріоритетні інтереси вже зазнаватимуть змін і виражатимуться I_{n+1} .

Слід також зауважити, що останніми часами більшість дослідників питань безпеки запозичили визначення поняття безпеки з Концепції (основи державної політики) національної безпеки України, відповідно до якого безпека визначається як стан захищеності особи, суспільства та держави від внутрішніх та зовнішніх посягань. Не обминули цієї неточності і укладачі Юридичної енциклопедії. Водночас, на моє переконання не можна звужувати зміст поняття «безпека» поняттям «захист»,

«захищеність», яке є похідним від нього. Річ у тім, що безпека є поняттям, яке відображає системне явище, тому не може бути відображене через розкриття лише однієї сторони процесів — захисту. Не можна зневажати і недоцільно відкидати та нехтувати і іншим напрямом у рамках концепції безпеки — **напад**. Цієї ж думки притримується і В. І. Ярочкін, який зауважує, що за такого розуміння поняття безпеки (коли вона звужується захистом) припиняються і втрачаються важливі властивості і функції безпеки — превентивні дії щодо забезпечення безпеки: звуження, послаблення, усунення і попередження небезпек та загроз.

У цілому ж слід зауважити, що нерозробленість поняття «безпека» і відсутність консенсуального її розуміння віддзеркалює строкатість поглядів на її визначення. Тому, більш доцільним вважається окреслення базових ознак, які мають бути відображені у визначенні поняття «безпека», і на які зазначають більшість дослідників цієї проблеми.

Безпека — це стан об'єкта.

Безпека — здатність об'єкта, явища або процесу зберегти свою сутність в умовах цілеспрямованого, руйнівного чи то внутрішнього чи то зовнішнього впливу, іншими словами — безпека є подібною до гомеостазису.

Безпека — властивість системи, побудованої на принципах структурної стійкості, самоорганізації, цілісності. Кожна з цих властивостей є системостворююча, тобто руйнація будь-якого з них призводить до колапсу системи.

Безпека — гарантія, необхідна умова життєдіяльності особи, суспільства, держави, що дозволяє їм зберігати та збільшувати духовні та матеріальні цінності.

Безпека — відсутність небезпек та загроз об'єкту.

Сутність безпеки — постійне існування загрози і перманентна необхідність управління нею.

В. І. Ярочкін визначає безпеку у загальному смислі слова як «стан, за якого не загрожує небезпека, є захист від небезпек».

Водночас небезпека є атрибутом існування об'єкту будь-якої природи, і якщо донедавна небезпека та загроза вважалися у принципі випадковими, не притаманними системі, негативними факторами, то саме синергетика надає можливостей по-новому аналізувати їх зміст і розглядати у деяких випадках як творчо-

конструктивні чинники розвитку об'єкту. Тому, на наш погляд, **безпека** має розглядатися не стільки як стан захисту від загроз та небезпек, скільки **стан управління ними**, коли останні можуть відігравати конструктивну роль.

Погляди на *зміст безпеки* також характеризуються широким спектром. Це і стан захищеності особи, суспільства і держави (національна безпека), життєво важливих інтересів (загальна безпека), національних інтересів (національна безпека), сталий стан системи щодо несприятливих впливів тощо. Водночас ми вже зазначали, що як самі акценти у забезпеченні безпеки, так і інтереси визначаються з урахуванням конкретного історичного періоду розвитку, через що можна з упевненістю казати про онтологічну сутність безпеки, яка виражає буття об'єкту як відображення рівня розвитку цивілізації, тобто віддзеркалення загального у частковому. Крізь призму даного розуміння безпеки більш зрозумілим стає недоцільність застосування і визначення поняття «безпека» через поняття «захист». Через те, що розмаїття буття характеризується не лише захистом, а й здебільшого недопущенням формування умов, які можуть призвести систему до точки біфуркації з подальшим руйнуванням системостворюючих елементів.

Таким чином, безпека має трактуватися більш широко і включати, окрім захисту, формування умов, які забезпечують стабільний розвиток і якісне відновлення суспільних відносин, збагачення буття, а у більш загальному сенсі — динамічний розвиток і функціонування об'єкту із збереженням системної цілісності при проходженні точок біфуркації.

Цікавим у даному плані є визначення поняття безпеки, запропоноване *В. Сербрянковим* і доповнене *В. І. Ярочкіним*.

БЕЗПЕКА — стан захищеності особи, суспільства держави від внутрішніх та зовнішніх загроз, який базується на діяльності людей, суспільства і держави, світового співтовариства народів по виявленню (вивченню), попередженню, послабленню, усуненню (ліквідації) і відбиттю небезпек та загроз, здатних згубити їх, позбавити фундаментальних матеріальних та духовних цінностей, нанести неприйнятну (недопустиму об'єктивно і суб'єктивно) шкоду, зачинити шлях для виживання та розвитку.

Аналізуючи дане бачення щодо визначення поняття безпеки слід наголосити на тій обставині, що воно є не стільки занадто широким, скільки абсолютно не концентрованим і розмитим, не виявляє сутності безпеки через окреслення наведених нами вище іманентних ознак. І головне є те, що хоча сам *В. І. Ярочкін* намагається відстоювати позицію, відповідно до якої безпека не звужується лише захистом, послідовності у його деклараціях і конкретних пропозиціях щодо визначення даного поняття не простежується.

Також досить яскраво відображаються недоліки у володінні юридичною термінологією, тому що у кримінології є загально визнаним той факт, що попередження включає в себе *запобігання, профілактику і припинення*.

Водночас ми відстоюємо позицію, відповідно до якої вирізняють окремо припинення і попередження, включаючи в зміст останнього запобігання та профілактику. Дана позиція зумовлена акцентуванням уваги саме на *захисних та наступальних* напрямках забезпечення безпеки. Тому буде вірним, якщо я розкрию зміст кожного з наведених понять, з метою вірного обрання термінологічного інструментарію для визначення базової дефініції безпекознавства — поняття безпеки.

Запобігання загроз / небезпек — діяльність системи безпеки, спрямована на недопущення здійснення замислюваних чи підготовлюваних загроз та небезпек.

Профілактика загроз / небезпек — заходи щодо виявлення, усунення (нейтралізація, блокування, обмеження сфери дії) причин і умов загроз та небезпек, інших їх детермінант.

Припинення загроз / небезпек — діяльність системи безпеки, що полягає у недопущенні доведення до кінця, реалізації загрози чи небезпеки, що вже актуалізувалася.

Узагальнюючи наведене, під **попередженням загроз / небезпек** слід розуміти:

1) органічну систему взаємозалежних і взаємообумовлених заходів для недопущення здійснення замислюваних чи підготовлюваних загроз та небезпек, виявлення, усунення (нейтралізація, блокування, обмеження сфери дії) причин і умов та інших детермінант загроз та небезпек, запобігання загроз та небезпек, що готуються, а також усунення різноманітних обставин, що сприяють їх реалізації;

2) сукупність взаємозалежних, організаційно забезпечених і чітко регламентованих правових засобів, що є органічною складовою частиною єдиної системи економічного і соціального планування, спрямованих на своєчасне прогнозування, виявлення і вирішення проблемних ситуацій, які виникають у середовищі функціонування об'єкту, а також осіб, здатних до реалізації загроз та небезпек.

Ми вже зазначали на широку палітру можливих підходів щодо визначення поняття безпеки, тому проаналізуємо безпеку крізь розгляду її в декількох іпостасях: в якості *мети* соціальних процесів і в якості *результату* управлінського впливу. При цьому особливо підкреслю, що нижче було використано матеріали дослідження українського дослідника сфери внутрішньої безпеки *О. В. Копана*.

2. ПОНЯТТЯ, СУТЬ І ЗМІСТ МЕТИ СОЦІАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ БЕЗПЕКИ

Поняття мети досліджується такими науками як філософія, соціологія, психологія, соціальна психологія, управління, кібернетика і багатьма іншими. Завдання досліджень в галузі безпекознавства полягає в тому, щоб опосередкувати поняття мети, об'єднати різноманітні знання про неї і використати їх в практиці зазначеної сфери.

Для сучасної зарубіжної науки управління характерні коливання щодо поняття «мета». Від його визначення як головного (*Парсонс, Мертон*) до повного заперечення важливості цього поняття (*В. Вундт*). *Парсонс, Мертон* і вся школа «соціальних систем», визнаючи значимість мети як компонента управління, не визнають її об'єднуючих властивостей. Вони вважають, що мета задана конкретною ситуацією, для її досягнення створюється система управління, загальною функцією якої якраз і є «функція досягнення мети». За їхньою думкою, єдиної мети для суспільства не існує, але є її ієрархія. Її вищий рівень визначають нижчі цілі. Філософський погляд на мету дає найбільш узагальнене її розуміння, в цьому аспекті **безпека сприймається як ідеал**. Опосередковане поняття мети безпеки можна отримати, розглянувши її в контексті однопорядкових інших понять.

Ситуації в суспільстві можуть носити політичний, технічний, керуючий (управлінський) і інший характер, тому існують і різноманітні засоби визначення мети. Це може призводити не тільки до збігу, але і до розбіжності в меті. Виникає необхідність в створенні механізму їхнього погодження, тобто алгоритму *соціальної діяльності*. Соціальній діяльності, в тому числі і управлінській, властива цілеспрямованість, бо в суспільстві нічого не робиться без свідомого наміру, без бажаної мети. Процес організації діяльності соціальної системи в сфері безпеки, разом з потребами, інтересами, про які ми говорили достатньо повно, включає в себе врахування, не тільки їх, а і положень, які об'єднує категорія «мотив», тому *О.В.Копан* робить припущення щодо наявності причинного зв'язку між «мотивом» і «метою».

Мотив — це відображення потреби в свідомості суб'єкту і об'єкту управління, розуміння необхідності її задоволення з погляду забезпечення функціонування і розвитку системи безпеки. Мотиви відповідають на питання: *чому* необхідно досягнення поставленої мети? Вони обґрунтовують попередню діяльність і змушують суб'єкт і об'єкт управління до активності. Мотив, як усвідомлена потреба, приводить до вироблення мети.

В теорії управління користуються поняттями «*мета*» і «*задача*», що досі розуміються по-різному: вони або ототожнюються, або розрізняються на різних основах. Наприклад, *А. М. Ларін* відзначає, що *задача* висловлює основний зміст діяльності, а *мета* — очікуваний результат. Нам уявляється, що *мета*, дана в конкретних умовах її здійснення, повинна визначатися як *задача*. У теорії пізнання «*інтерес*», «*мотив*» і «*мета*» розглядаються в якості результату духовної діяльності, форми творчого відображення об'єктивної дійсності в свідомості суб'єкта практики і пізнання. При цьому, **мета** висловлює *пізнані потреби і інтереси* соціального суб'єкта. Впливаючи з потреби, *мета* є ідеальним образом (ідеальною моделлю) майбутнього результату діяльності. Вона висловлює очікуваний, бажаний стан системи управління і є його головним орієнтиром, який визначає спрямування і сутність управлінського впливу на об'єкт впливу.

Мета виступає в ролі безпосередньої причини, яка стимулює діяльності суб'єкту і об'єкту управління. Вона стимулює і спрямовує як духовні, так і фізичні зусилля управлінського суб'єкту і об'єкту протягом усього процесу діяльності і є міст-

ком, що безпосередньо зв'язує їх духовну і практичну діяльність. Реалізуючись, завдячуючи соціальній діяльності, в сфері управління, мета перетворюється на результат, що повинен задовольняти пізнану потребу в системі управління. Тому в літературі по теорії управління цілеспрямованість процесу управління розглядається як його найважливіша особливість, в якій виявляється специфіка управлінської діяльності.

Філософське і управлінське визначення мети носить нерозривний характер, одне впливає з одного, доповнюючи і визначаючи природу процесу безпеки. **Безпека** отримує реальну форму у вигляді **мети соціальної системи**, переходячи від узагальненої категорії до конкретної. Мета соціальних процесів безпеки носить конкретноуправлінський визначений характер, за ознакою галузі соціального управління, як основного критерію визначення людської діяльності. Вона полягає у досягненні безпеки в соціальних відносинах, відповідно до визначених критеріїв в суспільстві. Мета і процес безпеки у поєднанні, утворюють **середовище функціонування системи**, яка створюється заради не ілюзорної, ідеальної, а формально визначеної процедури управління загрозами та небезпеками.

Як висновок можна зауважити, що **мета** — це проект, план, програма, ідеал — соціально визначені форми, в яких фіксується інформація про майбутній стан цілеспрямованої діяльності. У природі категорії мети закладений принцип суспільного розвитку, одним із компонентів якого є безпека. Метою процесів безпеки, у філософському розумінні, є забезпечення розвитку об'єкту у конкретно управлінському, формально визначеному кінцевому результаті, який має бути досягнутий системами, уповноваженими регулювати суспільні відносини в сфері безпеки.

3. МЕТА І ЗАСОБИ БЕЗПЕКИ

Ми розглянули функцію мотиву, як елементу системи «мета — безпека». Наступний крок — розкриття **функції засобу безпеки** в поєднанні з відповідною метою соціальної діяльності. Мета викликає інтерес (бажання, прагнення її досягнути), що може висловлювати психологічний і соціально-психологічний стан. Але сам по собі інтерес не завжди веде до дії. Необхідно стимулювати поведінку людей, тобто розвивати соціальну ак-

тивність. Безпека виступає одним з головних стимулів соціальної діяльності, який визначає характер і спрямування заходів по досягненню загальної мети системи і її завдань. Іншими словами безпека є стимулом до проактивної антропої діяльності.

Мета безпеки в соціальному управлінні має політичні, моральні, етичні і психологічні основи, і тому вона спрямовує зусилля багатьох людей на її досягнення. *Дія* — наступний компонент поняття «мета безпеки» — висловлена у вигляді взаємопов'язаних окремих вчинків, спрямованих на досягнення головної мети системи. У процесі їх використовуються старі засоби і вишукуються нові. Цей процес відіграє роль своєрідного мосту, що з'єднує мету з дійсністю, робить її реальністю, таким чином, безпека перетворюється з ідеальної категорії у конкретно визначену, яка реалізується в онтологічній сфері.

Сприяти соціальній діяльності мета безпеки може в тому випадку, якщо вона висловлена в зрозумілій і доступній багатьом формі. Вона завжди повинна мати знаковий (словесний, графічний, цифровий і таке інше) вираз. Чим більше людей бере участь в досягненні мети, тим простіше вона має бути висловлена. **Безпека** в її різновидах, **найпростіша форма висловлення мети соціальної діяльності**, практично у всіх її проявах, де існує загроза та небезпека об'єкту.

Існування безлічі цілей системи безпеки обумовлено об'єктивно. Тому, застосовуючи методологію синергетичного підходу, цілі можна розглядати у якості системи, яка складається з декількох підсистем. На думку *О.В.Копана*, передусім необхідно виділяти підсистему, що висловлює **соціальний зміст цілей безпеки**. За цією ознакою їх можна класифікувати.

За етапами досягнення:

стратегічні (дальні);

тактичні (проміжні), що являють собою елемент стратегічної мети;

оперативні (ближні) — складники тактичної мети, що відображає негайні, повсякденні потреби управління; перспективні; кінцеві.

За сферами застосування:

соціальні;

політичні;

економічні;

інформаційні;

науково-технічні;

екологічні.

За ступенем визначеності мета безпеки може бути:

глобальна;	загальна;	гранична;
робоча;	реальна;	нереальна;
актуальна;	неактуальна;	конкретна;
неконкретна.		

Відповідно до наведених вище напрямів класифікації мети безпеки, і, усвідомлюючи наявність об'єктивного зв'язку між елементами системи, до якої входять мета і заходи по її досягненню, можна визначити можливість використання цієї класифікації і для інших елементів системи.

Але *засоби безпеки* мають своє функціональне навантаження в системі, яка повинна відповідати змісту категорії засобів соціального управління, тому природно, що вони мають і свою специфічну класифікацію. *Функціональне навантаження* засобів в системі досягнення мети безпеки полягає у сукупності прийомів і операцій діяльності по теоретичному або практичному освоєнню дійсності, а також в сукупності зразків дій, шляхів, які ведуть до мети системи, для активізації ініціативи і творчості людей в процесі забезпечення безпеки і задоволення їхніх природних потреб. Заходи в межах системи, яка розглядається, виступають у вигляді інструменту впливу, що здійснює суб'єкт управління на систему, відносно якої здійснюється його вплив, або на конкретний об'єкт управління, з допомогою якого досягається мета, вирішуються поставлені задачі. Завдячуючи такого роду впливу, здійснюється упорядкування організації в системах безпеки.

Засоби соціальної діяльності використовуються з метою здійснення функцій, для вирішення багатьох задач, у тому числі, і задач безпеки.

Стосовно сфери безпеки, засіб соціальної діяльності означає прийоми, заходи вирішення управлінських задач. Таким чином, **засіб безпеки** — це заходи здійснення задач і функцій управління в сфері безпеки. Таке розуміння змісту засобу безпеки дає нам відповідь на питання про те, яким чином найбільш раціонально можна досягти мети безпеки, здійснити управлінську діяльність в сфері безпеки. Засоби, які використовуються системами безпеки, покликані забезпечити високу ефективність діяльності у попередженні, виявленні та припиненні

загроз і небезпек, спроможність до розвитку творчої ініціати-ви кожного її елементу.

Правильному розумінню єдності і взаємного зв'язку засо-бів безпеки сприяє класифікація, що, створює умови ефектив-ного використання у практичній діяльності. Засоби безпеки можна поділити на характерні для будь-якої системи і спе-ціальні засоби, властиві для конкретної системи. Відповідно, можна виділити групу загальних і спеціальних засобів систе-ми безпеки.

Перша група засобів безпеки — універсальні (загальні) засоби.

Найважливішим із засобів є час, його основна ознака — не-оборотність. Завдання економії і раціонального використання часу безпосередньо пов'язана з метою регулювання суспільного життя. При інших рівних умовах, кращим виявляється рішен-ня, яке швидше і з найменшими затратами веде до мети. Точне розташування задач в часі — одне з важливих умов управлін-ня. Велику підгрупу утворюють засоби безпеки владно-орга-нізаційного характеру, існування яких зумовлене складністю процесів управління. Ці процеси так або інакше спираються на владу і підпорядкування, що в багатьох випадках не може бути забезпечено без примусу. Отже, за ознакою використання владних повноважень, засоби безпеки можна поділити на:

- загального керівництва;
- безпосереднього управління.

Засоби безпеки не виключають, а доповнюють один од-ного, бо кожний з них характеризується як засіб реалізації функцій управління. Вони є найбільш активними елементами в соціальних системах і носять альтернативний характер.

Друга група засобів безпеки — спеціальні засоби.

Це засоби виконання певних видів робіт, які ґрунтуються на авторитеті науки управління більше, ніж на силу закону, при надто значній ролі права.

Що стосується стадій процесу управління, особливе зна-чення мають науково обґрунтовані засоби вироблення і при-йняття управлінських рішень, як найбільш відповідальної ста-дії процесу безпеки.

Таким чином слід розглянути **призначення спеціальних засобів**.

1. Забезпечення одноманітного і погодженого виконання деяких видів діяльності. Це може бути досягнуто на базі нормативної регламентації засобів роботи, суворого і обов'язкового порядку виконання, що встановлюється нормами права. Ураховуючи їхній складний характер, правильне застосування може бути гарантоване при відповідній упорядкованості виконання операцій, через видання обов'язкових інструкцій, методик, правил і тому подібне.

2. Виключення можливості ухилення від їхнього використання з боку окремих суб'єктів управління у випадках, коли результати уявляються небажаними (наприклад, проведення аудиту безпеки, який би виявив невірну позицію суб'єкта управління у критичній ситуації).

3. Використання, як одного з засобів, сприятливого розповсюдження передового досвіду роботи інших систем безпеки, втілення найбільш ефективних методів забезпечення безпеки, які б відповідали меті існування системи у певному середовищі.

У процесі безпеки можна виділити ще одну групу засобів, це **організація діяльності**. Кінцева мета застосування означених засобів полягає в належному «упорядкуванні системи», забезпеченні необхідного, цілеспрямованого впливу на об'єкт і в регулюванні його поведінки.

Засоби соціального регулювання в сфері безпеки, здійснюються через свідомий вплив на поведінку людей з метою підвищення ефективності функціонування усього суспільного організму, окремих його ланок, спрямованого на досягнення суспільно-вагомої мети.

Отже можна зробити *висновок*, що **безпека**, як форма соціального життя і як результат суспільної діяльності, перебуває у безпосередній залежності від мети і засобів, які використовуються по її досягненню.

Засоби безпеки є основою, на яку спирається вся конструкція відповідної системи; завдяки їм статичні елементи соціального механізму безпеки приводяться у рух, і продовжують його в напрямку, визначеному метою безпеки. Багатоманітність видів засобів безпеки забезпечує діалектичний зв'язок ідеальної форми безпеки з матеріальною. Класифікація засобів безпеки сприяє зменшенню кількості етапів на шляху

досягнення мети, в цьому полягає **соціальний фактор управління засобами безпеки**.

4. БЕЗПЕКА ЯК РЕЗУЛЬТАТ УПРАВЛІНСЬКОГО ВПЛИВУ

Безпека, як відповідний стан суспільних відносин, вимагає специфічного, чітко працюючого механізму соціального управління, здатного здійснювати ефективний вплив на об'єкт своєї діяльності. В цьому аспекті важливу роль відіграє група засобів управління, від яких, в значній мірі, залежить ефективність процесу досягнення мети безпеки. Стан управління характеризує безпеку як результат його впливу, а засоби управління є складовою цього процесу, невід'ємними елементами системи безпеки.

За обсягом і значенням в цій системі, їх можна відокремити в самостійну групу, оцінюючи як підсистему засобів безпеки. *Засоби досягнення соціальних цілей* загалом і *засоби вирішення управлінських задач* конкретно, мають певну об'єктивну зумовленість. Ця зумовленість полягає у потребі об'єкта керувати своїм розвитком, у необхідності спрямованого руху до мети власного і загального добробуту. Об'єктивна зумовленість також полягає у практичному впровадженні в життя загальної внутрішньої політики, плануванні розвитку системи управління, спрямуванні діяльності підлеглих органів управління, контролі за діяльністю об'єкту управління, а також у безпосередньому управлінні, яке полягає у прямому і систематичному впливі на об'єкт відповідно до поставленої мети і задач, тобто у поточному повсякденному управлінні оперативного характеру підлеглими об'єктами.

На характер управління в сфері безпеки чинять значний вплив звичаї, історичні традиції, стан кадрів управлінського апарату, рівень культури і безліч інших об'єктивних (щодо управління) чинників. Управлінський вплив, спрямований на забезпечення безпеки, у багатьох випадках залежить від *рис засобів управління*. Основними є такі:

- забезпечують злагодженість, органічне поєднання індивідуальних, колективних і суспільних інтересів;

- демонструють зв'язок суб'єкта управління з об'єктом, що є прийомом здійснення керуючого впливу суб'єкта управління на об'єкт;

- становлять собою прийоми досягнення загальних цілей спільної діяльності;

- є найбільш активними і рухомими елементами в системі управління;

- носять альтернативний характер.

Незалежно від змісту і спрямування, засоби управління володіють деякими **властивостями**, основними з яких є:

- організаційна форма, під якою розуміється вид впливу, тобто індивідуальний припис (наказ) або норма (правило) поведінки;

- стратегічний, тактичний і оперативний характер;

- часова характеристика (довгострокові, короткострокові);

- характер впливу (безпосередній або побічний);

- засіб впливу (одиничний, колективний).

Засоби управління також різноманітні, як і інтереси людей і характер їхньої службової діяльності. Вони мають конкретизовану форму, адаптовану до реальної обстановки. Особливістю засобів управління, як інструментів практичного управління є їхній взаємозв'язок і взаємообумовленість. Кожен виконує свою, специфічну роль в загальному механізмі системи і кожен відповідає за функціонування системи. Засоби управління в системі безпеки, як і інші засоби групи управління, які відповідають за підтримку злагодженої роботи всієї системи, всіх її елементів, без них взаємозв'язок і взаємообумовленість між елементами системи неможливі.

Зрозуміло, що існують вимоги, яким має відповідати та чи інша група засобів управління, в тому числі, і група засобів управління в сфері безпеки, характер цих вимог, обумовлений законом системності та метою, яка поставлена перед конкретною системою. Засоби безпеки, які використовуються в управлінні, повинні привести до високої продуктивності і ефективності діяльності структурних підрозділів і окремих співробітників; належної взаємодії структурних підрозділів при виконанні поставлених задач; чіткого організаційно технологічного процесу діяльності, відповідно до вимог нормативних актів.

Слід пам'ятати, що мета, конкретні задачі, принципи і засоби їхнього досягнення знаходяться в органічній єдності. Меті безпеки відповідає певна група засобів безпеки по її досягненню, на основі певної групи принципів безпеки. Тому, суб'єкту управління в сфері безпеки важливо періодично звіряти відповідність поставленої перед ним мети із засобами і принципами своєї діяльності. Відповідно до потреб, метою і мотивами поведінки людей в процесі виконання ними функціональних обов'язків, вирішенню задач і досягненню поставленої мети, вся сукупність засобів управління, спрямованих на забезпечення безпеки, поділяється на види по ряду підстав.

Засіб управління, який би він не був за змістом або спрямуванням, володіє **організаційною формою**, під якою розуміється: *тип впливу* (акт або норма); *характер впливу* (прямий, через поставлення задач, побічний, через стимулюючі завдання або умови, які обмежують); *характер вироблення впливу* (одноособовий, колегіальний, колективний); *часова характеристика впливу* (разовий і періодичний, стратегічний і тактичний, довгостроковий і короткостроковий); *організаційні особливості впливу* (виправлення помилок, або їх попередження, активне втручання, або вичікування).

Відповідно до основ розмежування засобів соціального управління, функціональним підходом, виходячи з класифікації функцій управління, **засоби безпеки** можна поділити на **два блоки**: *пізнавально-програмуючі* і *організаційно-регулюючі*. Іншими словами, засоби безпеки *першого блоку* можна віднести до засобів пізнання, а другого — до засобів керуючого впливу, при цьому, слід виходити з того, що лише органічна єдність засобів пізнання і впливу складає цілісну систему управління.

Пізнавально-програмуючий блок засобів використовується при виробленні і прийнятті управлінських рішень, плануванні майбутньої діяльності об'єкту управління.

Організаційно-регулюючий блок засобів використовується при організації виконання управлінських рішень, регулюванні системи управління. При їх здійсненні застосовується індивідуальний підхід, залежно від якого і виявляється той або інший вплив на людей, що накладає на суб'єкта управління певну відповідальність при виборі засобів впливу.

Відповідно до *функціонального спрямування* засоби управління можна розділити на дві групи: пізнання; вплив.

Пізнавально-програмуючі функції управління здійснюються за допомогою різноманітних пізнавальних засобів. Важливе місце серед них посідають засоби, зв'язані з творчим осмисленням різноманітної інформації про стан системи управління і зовнішнього середовища, її статистичною обробкою, вивченням обстановки, використанням сили і засобів об'єкту, правильною їхньою оцінкою, оптимізацією управлінських рішень і ін.

Не менш важливу роль виконують і засоби програмування майбутньої діяльності. Засоби впливу обираються суб'єктом управління з урахуванням властивостей об'єкту управління, закономірностей його розвитку.

Функціональний підхід до вивчення системи безпеки можна проілюструвати на прикладі діяльності суб'єкта управління.

Об'єкт управління володіє певними оцінними характеристиками. Якщо наведені об'єктивні характеристики ефективності діяльності об'єкту повністю задовольняють суб'єкт управління, що практично неможливо, то необхідності переведу об'єкта управління до бажаного для суб'єкта стану немає. При незадоволенні суб'єкта управління станом об'єкту, програмується новий, бажаний стан, що представляє собою мету управлінського впливу — передбачення результату майбутнього стану об'єкту управління. На основі результатів діагностики об'єкту управління, суб'єкт управління програмує його майбутні дії і приймає управлінське рішення, здійснення якого досягається застосуванням засобів впливу на співробітників з метою ліквідації розбіжності між фактичним і бажаним станом об'єкту. На етапі прийняття рішення відбувається диференційоване застосування засобів впливу на співробітників з метою модифікації оцінних показників, які характеризують об'єкт. Якщо після здійснення комплексу засобів впливу на об'єкт управління, суб'єкт управління не досяг бажаного результату, то починається новий управлінський цикл (одержання інформації, її аналіз і оцінка, прийняття нового управлінського рішення та інше).

Висновок: Зв'язок між станом безпеки і якістю управлінського впливу можна визнати як прямий, завдяки наявності ознак системності у соціальних процесах, пов'язаних із засобами управління у відповідній сфері. Безпека, як соціальна

категорія, повністю залежна від характеру засобів впливу, застосованих у системах, які мають на меті забезпечення безпеки у різних сферах соціального життя.

При значній кількості засобів управління існує проблема їх вибору, для використання в системі безпеки. Цінність для системи управління становить той засіб, який використовується в практичній діяльності. Засоби управління реалізуються з допомогою відповідних організаційних процедур, тому можна говорити і про специфічні механізми, процедури управлінського впливу, які мають на меті забезпечення безпеки.

5. БЕЗПЕКА І МЕХАНІЗМ СОЦІАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ

Безпека, як складне антропо-соціо-культурне явище, обумовлює значну кількість проміжних станів і процесів, яким піддаються елементи системи, заради практичної реалізації цього явища. У свою чергу, жодна з систем, пов'язаних з процесами управління, не може бути використана, якщо в ній не існує механізмів управління, тобто своєрідної сукупності проміжних станів і процесів, використання яких дозволяє досягти кінцевої мети, поставленої перед системою. Категорія «безпека» в управлінському аспекті визначає характер і специфіку механізму управління, виключаючи можливість визнання пріоритету доцільності процесу над формально визначеними процедурами. Механізм управління висловлює *інженерний підхід* до розв'язання проблем безпеки і вводить необхідну структурування у процеси, пов'язані з діяльністю у відповідній сфері.

Механізм управління є головною характерною особливістю суспільного прогресу. Сам механізм соціального управління можна уявити у вигляді сукупності: висування об'єктивно досяжної мети; створенні і розвитку системи управління (прийомів і засобів забезпечення ефективної організації і функціонування системи управління). Отже, якщо поняття «*зміст управління*» пов'язане передусім із задачами і функціями, то «*механізм (технологія) управління*» — із засобами, через те, що засіб — це прийом здійснення управлінської діяльності.

Механізм управління в сфері безпеки, пов'язаний в частині його системних зв'язків з категорією «*фактор безпеки*». Фак-

тор безпеки впливає на всі елементи системи і є тією необхідною силою, яка приводить до руху механізм управління. Відповідно, ми можемо зазначити, що категорія «безпека» щодо механізму управлінського впливу, може бути розглянута у вигляді запропонованої *О.В.Копаном* системи, — безпека як мета; засоби безпеки як проміжні стани і процеси; фактор безпеки — необхідна силова умова здійснення управлінського впливу. Моделювання механізму управління і його різнобічних модифікацій виходить з прийняття безпеки, як об'єктивно досяжної мети, яка повинна мати формально визначену форму. Процес приведення об'єкту впливу системи відповідно до мети її діяльності, в більшості наявних досліджень механізму управління, пов'язується з поняттями *доцільності* і *спрямованості* на досягнення мети в її широкому змісті, тобто визначеного кінцевого стану. Саме цю спрямованість розуміють, як у широкому так і вузькому змісті. *У. Росс Ешбі* і *Ст. Бір*, які вважають, що управління спрямоване на врівноваження систем згідно із середою, яка постійно змінюється, на прилаштування до неї.

І. Б. Новік відмічає, що в найбільш загальному вигляді управління може бути визначено як «... приведення системи відповідно до з визначеної об'єктивної закономірності, яка діє у конкретному середовищі». *В.Г.Афанасьєв* розглядає управління як «таку функцію організованих систем різної природи, яка забезпечує збереження їх визначеної структури, підтримку режиму діяльності, реалізацію програми, мети діяльності».

При розгляді в якості мети управління приведення системи у відповідність із середовищем її функціонування, недостатньо враховувати особливості управління в сфері безпеки, в тій її частині, яка характеризує безпеку як особливу соціальну форму руху матерії. Суспільство і його підсистеми, головними компонентами котрих є суб'єкти людської діяльності, — це не тільки адаптивні, але і адаптуючі організми, які активно перетворюють оточуюче середовище згідно з потребами власної життєдіяльності. Визначення *В.Г.Афанасьєва* враховує цю специфіку управління в суспільстві. Зміст механізму управління щодо безпеки складає регулювання соціальних процесів засобами прийнятними для здійснення управлінського впливу відносно об'єктів і суб'єктів процесу безпеки. В результаті такого роду регулювання досягається відповідність систем визначеній меті

безпеки. Зміст регулювання полягає у спрямованій підтримці об'єкту в визначеному стані, або в його спрямованій зміні відповідно до визначеної мети безпеки.

Механізми управління, за своїм спрямуванням, поділяються на *зовнішньо і внутрішньо спрямовані*, ця спрямованість залежить від об'єкту їхнього впливу і не в меншому ступені від тих об'єктивних причин, які обумовили необхідність вибору засобів впливу на оточуюче середовище. *Механізм зовнішнього впливу* функціонує завдяки використанню засобів управління, специфіка яких дозволяє здійснювати ефективну діяльність системи відповідно з її зовнішніми функціями. Формальне оформлення вони отримують у вигляді директив, приписів, які поступають до конкретної соціальної системи від більш широкої соціальної системи.

Засоби внутрішньосистемного управління в поєднанні з проміжною метою і характерним для конкретної системи фактором безпеки утворюють **механізм управління**, який самостійно регулюється. Наявність такого роду механізму управління є ознакою розвинутої системи, яка володіє великою мережею внутрішніх і зовнішніх зв'язків, багаторівневою структурою, складною поведінкою, різноманітним набором елементів, що забезпечує цілісність системи, її якісну специфіку, властивості виконувати відповідні функції.

Система, якою керують, і система управління у взаємозв'язку можуть бути розглянуті як новий механізм управління, як більш широка система заходів управління, щодо якої перша і друга системи виступають функціональними підсистемами. Призначення внутрішньосистемного механізму управління полягає у забезпеченні життєдіяльності систем не лише через функціонування, а й, при необхідності, і через їх розвиток. В межах механізму управління можливі окремі часткові зміни, не пов'язані із значною перебудовою всіх організаційних систем. На відміну від *законів функціонування*, *закони розвитку* характеризують визначену послідовність, ритм, темпи і тому подібне в перебудові самих матеріальних структур, зв'язок між різними станами системних об'єктів.

Внаслідок впливу фактору безпеки на механізм управління системи, виникають нові якісні стани системи на основі перебудови її складу і структури. Забезпечення по засобам управління

оптимальної життєдіяльності системи через її розвиток припускає якісні зміни до тих меж, за якими вони перестають існувати як дана визначеність і настає перехід її в іншу систему. Спрямованість механізму управління на забезпечення ефективної життєдіяльності системи через її розвиток особливо яскраво проявляється в системах, які конструюються в суспільстві. Система, в структуру якої входить механізм управління нею самою і соціальними процесами поза неї, передбачає здійснення впливу на суспільство з метою його упорядкування, збереження якісної специфіки, вдосконалення і розвитку.

Безпека сприймається в процесі конструювання механізмів управління, як соціальний фактор, який виникає з природи сумісної життєдіяльності людей, колективного характеру їх життя, яке неможливо без встановлення відповідних зв'язків, координації сумісних дій і їх зв'язків з предметами і знаряддями діяльності, без виключення дезорганізуючих факторів і закріплення факторів стабілізації.

Роботу механізму управління в сфері безпеки можна сприймати як діяльність суб'єктів відповідної системи, спрямованої на зміцнення, перетворення чи ліквідацію конкретних соціальних відносин і їх організаційних форм. Ця діяльність є специфічною, практичною, соціальною, яка залежить від оцінки безпеки як соціального явища. Оскільки, її об'єктом є відносини людей, то вона завжди являє собою процес впливу суб'єктів, бо люди, виступаючи об'єктом впливу, активно взаємодіють з тим, хто на них впливає. Тому в процесі функціонування механізму управління в сфері безпеки, присутні не тільки співробітництво, але і протидія, і протиборотство, прихована і відкрита боротьба, включаючи війну. В процесі соціальної діяльності суб'єкти не тільки змінюють форми організації сумісного життя, але і перетворюють самих себе, розвивають свої спроможності, накопичують досвід і знання. Такого роду вплив суб'єктів управління, спрямований на досягнення загального добробуту суспільства в цілому, і кожного його члена, безкомпромісне протистояння насиллю у всіх його проявах.

Механізм управління в сфері безпеки, як складова частина соціального управління, є діяльністю, спрямованою на розвиток суспільства в цілому, і одночасно, має власні регулюючі і спрямовуючі її механізми.

Види механізмів управління:

- забезпечення функціонування існування форм організації соціальних зв'язків, їх відновлення, збереження;
- створення нових форм їх організації;
- ліквідування існуючих;
- забезпечення вдосконалення організації соціальних відносин.

Щодо суспільства в цілому створення, вдосконалення чи ліквідацію різноманітних форм організації соціальних відносин можна розглядати як розвиток соціальної інженерії. Соціальна діяльність є матеріальним процесом. Вона становить собою матеріально-енергетичний вплив в його особливій, доцільній формі. Саме тому соціальна діяльність спроможна бути чинником суспільного розвитку, впливати на стосунки між людьми і бути об'єктом конструювання. *Суб'єктами* управлінських процесів в сфері безпеки, є індивід і суспільство, як ті, що свідомо беруть в них участь, так і ті, що не усвідомлюють свою роль, заздалегідь визначену системою.

Висновок: Соціальна безпека вимагає відповідного механізму її реалізації. Механізм управління в сфері безпеки складає цілісну форму дій учасників процесу безпеки. Механізм реалізації мети безпеки є природною властивістю соціального буття, невід'ємною його частиною.

6. БЕЗПЕКА І ПРОЦЕДУРНІ ЗАСАДИ УПРАВЛІННЯ

Аксіоматичний характер *залежності рівня безпеки від механізму управління*, обумовлює необхідність звернути увагу на процедурні засади використання засобів безпеки у соціальних процесах. Одним з чинників засобів безпеки є *силовий аспект*, без якого відповідна система втрачає соціальну значимість у справі боротьби зі злом. Силовий характер засобів безпеки обумовлює потребу в існуванні процедурних засад, використання їх у соціальних процесах, тобто порядку виконання ряду послідовних засобів, дій у справі забезпечення безпеки. Складність процесу безпеки визначає багатоплановість, різнобічність процедурних засад управління в цій сфері.

Стрижневим поняттям у визначенні послідовності використання засобів безпеки є, на думку Копана О.В., категорія **сили**.

Саме сила виступає чинником, на підставах якого заходи безпеки піддаються систематизації і формалізації. Реальне використання засобів безпеки пов'язано із силовим впливом на об'єкт управління, який потребує специфічної процедури використання. Тому зупинимось на розумінні **сили** у її соціально-управлінському і природному чи первинному аспекті, з встановленням процедурних зв'язків між поняттям сили і процедури застосування засобів безпеки.

Поняття сили висловлює соціальну діяльність як процес предметно-чуттєвого впливу. Цей термін вживається досить часто в науковій та політичній літературі. *Л. М. Коган* відмічає, що «поняття **«соціальна сила»** розкриває *по-перше* можливість для здійснення тим чи іншим соціальним суб'єктом суспільної діяльності. *По-друге*, у вигляді соціальної діяльності виступає реалізація сили, реалізуючи зміст сил соціального суб'єкту. *По-третє*, соціальні сили характеризують масштаб і напрямки соціальної діяльності, яка, в свою чергу, стає засобом буття соціальних сил людей. Соціальна сила проявляється лише в суспільній діяльності людини».

Поняття сили використовується за різним змістом, у тому числі і до явищ духовного характеру. Говорячи про силу волі, силу розуму, силу звички, силу фантазії, силу талантів, духовні сили, поняття сили застосовується як прояв якостей людини безвідносно до того, фізичні вони чи духовні. **Соціальна сила** — це властивість суб'єктів (індивідів, спільнот) впливати на організацію соціальних відносин, зберігати їх чи здійснювати в них необхідні зміни, забезпечувати відповідність її визначеним вимогам. У соціальній силі значне місце посідає момент фізичної, матеріальної сили. Властивість одних суб'єктів здійснювати примус щодо інших суб'єктів, у виключних випадках підкріпленої силою зброї, є важливим показником їх соціальної сили. У цьому аспекті — державна система безпеки стає важливим засобом, носієм соціальної сили, основним елементом механізму безпеки.

Описуючи *процедурні* засоби безпеки важливо співвіднести їх із *соціальним впливом*. Оскільки, процес впливу складається з нескінченного числа операцій, контрольованого витратою сил, то уявлення про засоби впливу має включати посилення на ті операції, на засобах яких він створюється і які використовуються на засіб зв'язків суб'єктів впливу з об'єктами впливу. Важ-

ливою характеристикою процедурних засобів безпеки є наявність в них властивості управлінського впливу, який надає їм доцільний характер і забезпечує отримання конкретних результатів. Через здійснення управлінського впливу процедурні засоби безпеки включені до системи соціальної діяльності в якості важливого фактору забезпечення безпеки.

Процедурні засоби безпеки принципово не відрізняються від заходів управління. Управлінська діяльність носить соціальний характер і вимагає відповідного механізму своєї реалізації. В управлінні соціальною діяльністю, як і в управлінні в сфері безпеки, можна виділити схожі функції, які властиві будь-якому управлінню. Відповідно, можна зазначити і про схожість процедурних засобів безпеки із засобами управління. Таким чином, можна говорити про припустимість їх конструювання. **Конструювання** — форма творчої діяльності, за цілим рядом рис відрізняється від пізнавальної творчості. Якщо пізнання полягає у відкритті того, що було, є і може бути, в опису і поясненні дійсності, то конструювання — це уявне моделювання нового предмету, ідеальне його покладання.

Конструювання процедурних засобів безпеки пов'язане з відпрацюванням технології, параметрів майбутнього стану об'єкту впливу. *Об'єкти* цього впливу існують незалежно від процесу конструювання, тобто в процесі конструювання процедурних засобів безпеки об'єкт їх діяльності береться як величина надана, важко змінна. Призначення процедурних засобів безпеки полягає в здійсненні ефективного управлінського впливу на соціальні процеси, з метою забезпечення безпеки, визначаючи шляхи використання формальної чи офіційної сили, і обмеження використання примітивної. Перетворюючи ідеальну систему у реальну, регулюючи буття згідно наміченого плану. *Пряме призначення процедурних засад* управління в сфері безпеки — створення в ідеальній формі соціального майбутнього в потрібному напрямку, а не описування його таким, яким воно може стати в силу стихійної реалізації діючих в суспільстві об'єктивних закономірностей.

Процедурне забезпечення безпеки і використання сили, як прояву соціального буття, перебувають у постійній взаємодії і розвиваються у взаємній залежності. Кожен з них має свою обумовленість у наведеній системі відповідно до внутрішньої

природи процесів, які складають зміст цих понять. Кожне з них настільки багатоаспектне, що не можна говорити про виключно *соціально-інженерний підхід* при вирішенні процедурних питань безпеки і визначенні основних засад соціальної діяльності в цій сфері.

Співвідношення примітивної сили і процедурних засобів безпеки носить складний діалектичний характер, обумовлений наступними **чинниками**:

1. Процедурні засоби безпеки виникають і складаються значно пізніше ніж прояви примітивного силового впливу на соціальні процеси. Процедурні заходи безпеки мають формалізовану форму, а використання примітивної сили не завжди. Сила має первинне, природне походження. Набутий досвід у використанні сили став джерелом для відпрацювання процедурних заходів безпеки.

2. Сила і процедурні засоби безпеки відіграють в суспільстві слушну роль. Однак, процедурні засоби безпеки володіють самостійною етичною цінністю, закріплюючи ідеали і принципи, що існують в суспільстві. Засоби виконують функцію виховання громадян, безпосереднього впливу на моральність. Сила етичною цінністю не володіє, на моральність в суспільстві впливає опосередковано, через соціально-правові форми.

3. Процедурні засоби безпеки і примітивна сила володіють різнохарактерною природою впливу на об'єкт. Процедурний захід безпеки, встановлюючи відповідні соціальні відношення, сам по собі ще не реалізує їх. Вони здійснюються завдяки використанню формалізованої сили.

4. Процедурні засоби безпеки, з урахуванням своїх динамічних властивостей, мають значно більш стабільний характер, ніж примітивне використання сили. Обов'язковим принципом і критерієм ефективності використання процедурних засобів безпеки є оперативність, хоча в примітивній силі присутній ефект неочікуваного її використання.

5. Процедурні засоби безпеки і використання примітивної сили не співпадають за обсягом впливу на об'єкти. Тут потрібно враховувати наступні моменти.

По-перше, засоби безпеки регулюють не тільки управлінські, але і інші види суспільних відносин. *По-друге*, вибір засобів безпеки не може обмежуватись принципом доцільності.

6. Механізми використання засобів безпеки і примітивної сили не співпадають. Механізм засобів безпеки передбачає використання правових норм, процес застосування примітивної сили їх, в основному, порушує.

7. Засоби безпеки виступають одним з основних факторів утримання проявів примітивної сили в межах правового поля, існуючого як у внутрішній так і зовнішній сферах життя суспільства.

8. Вдосконалення процедурного забезпечення застосування управлінського впливу в сфері безпеки знаходиться в прямій залежності від ступеню наукового дослідження у відповідній сфері.

Формалізація процесів безпеки не може сприйматись як обмеження управлінського впливу, хоча з позиції *технократичного підходу* до управління, це одна з його умов.

Як висновок можна зауважити, що процедурні засоби безпеки і примітивна сила, зберігаючи свою специфіку, перебувають у діалектичному взаємозв'язку, активно впливаючи один на одного, причому в процедурних засобах безпеки відображаються основні закономірності управління, а досвід який набувається в результаті їх реалізації використовується для вдосконалення управління в сфері безпеки. Складність визначення процедурних засад управління в сфері безпеки може бути подолана з використанням засад державного управління, саме вони містять основи забезпечення безпеки в соціальних системах.

7. Поняття та види об'єктів та суб'єктів безпеки

Безпека, так і само як і небезпека існують не трансцендентно, а відображають оцінку за певними критеріями того чи іншого стану системи. Визначають ці критерії суб'єкти безпеки на підставі врахування інтересів об'єктів безпеки. І тут слід наголосити на існуванні суб'єкта і об'єкта безпеки з одного боку, і суб'єкта та об'єкта небезпеки — з іншого.

Суб'єктом виступає особа, людина, яка в одному випадку забезпечує ефективне функціонування та управління системою безпеки, тобто становить собою джерело активності, спрямоване на об'єкт безпеки (суб'єкт безпеки), а в іншому — виступає джерелом загрози або носієм небезпеки (суб'єкт небезпеки).

Об'єктом безпеки може виступати як людина, так і нормальне функціонування системи безпеки, суспільні відносини, що виникають в сфері безпеки, у той час як **об'єктом небезпеки** можуть бути різноманітні обставини, чинники, системи, за виключенням людини.

Джерело небезпеки — це умови і чинники, які містять у собі і за певних умов самі по собі або у різній сукупності виявляють чи знаходять ворожі наміри, шкідливі властивості, деструктивну природу.

Джерела небезпеки за своєю сутністю мають декілька шляхів походження, більш детально про це йтиметься у наступному розділі.

Об'єкт — категорія філософська і виражає протилежність суб'єкту у його предметно-практичній чи гносеологічній діяльності.

Суб'єкт у філософському розумінні — це носій предметно-практичної діяльності і пізнання, джерело активності, спрямованої на об'єкт.

У той же час у безпекознавстві, як було показано вище, ці поняття трактуються децю по-іншому. Відповідно до КНБ, головними **об'єктами** безпеки є:

- *громадянин* — його права і свободи;
- *суспільство* — його духовні та матеріальні цінності;
- *державна* — її конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність кордонів.

Об'єктами загроз у державному масштабі є практично усі сфери життєдіяльності суспільства. Проте слід урахувати той факт, що кожна з цих сфер має свою особливість, згідно з чим, характер та рівень загроз для кожної з них є індивідуальним.

Людина у даному випадку виступає в амбівалентній ролі: з одного боку вона виступає об'єктом захисту, з іншого — суб'єктом небезпек та загроз. Вочевидь постає необхідність у формуванні постулату про **антропогенний чинник** як атрибутивну ознаку феномену безпеки. Це пов'язано з тим, що однією із сторін у відносинах безпеки є завжди людина. Тому доцільно окреслити, з урахуванням надбання і синтезу творчого доробку досліджень з цього питання, роль людини.

1. У *гносеологічному* плані, людина надає сенсу подіям оточуючої дійсності, інтерпретує світ відповідно до власних потреб та інтересів.

2. В *аксіологічному* плані людина за допомогою безпеки визначає цінність власного існування. Чим надійнішою є безпека, тим ціннішим стає життя.

3. В *онтологічному* плані людина виступає як носій безпеки, вона сприяє не лише забезпеченню власного функціонування, а й продовженню існування людства. Вона вносить певною мірою детермінованість у процес безпеки, водночас, завдячуючи гносеологічному аспектові, здатна усвідомлювати певні процеси в сфері безпеки, які здатні до самоорганізації, а отже в яких детермінованість, як така, не спостерігається.

4. Організує, раціоналізує, програмує дезагреговане середовище, формоутворює і якісно перетворює різні та роз'єднані фрагменти соціальної і природної дійсності, здебільшого без урахування наслідків.

5. Володіє евристичними здібностями, відкриває нове і у пізнанні світу, визначає перспективи суспільного розвитку і свого майбуття.

6. Є віссю, головним з'єднувальним елементом соціо-, природо-, техно- і космосфери.

7. У межах соціуму створює міфологеми та ідеологеми, навколо яких і розгортається уся історична драматургія, трапляються цивілізаційні зміни.

8. Утворює структури та інститути, які забезпечують колективне виживання, спільний захист, врегулювання конфліктів і узгодження інтересів.

Таким чином людина, змінюючи світ відповідно до власних потреб, за допомогою синергетики отримує можливість досягнути не безмежність і всеохопність детермінізму, а враховувати іманентні процеси самоорганізації, які притаманні безпеці. Також це надає змогу позбавитися від утилітарного розуміння призначення людини в світі, її ролі у всесвітньому вимірі. Матеріалістичне, суто споживче ставлення до світу вже зазнало докорінних змін, і саме синергетична парадигма безпекознавства (див. глава 2) розширює соціальнозначуще розуміння існування природи, надаючи і визнаючи її самоорганізацію і незалежне існування, конструктивну роль хаосу.

Окрім людини, **об'єктами безпеки** виступають об'єкти просторово-географічного масштабу, різні сфери забезпечення існування людини, включаючи економіку, юриспруденцію, політологію, соціологію, психологію, геополітику.

Виходячи з постулатів та методологічних засад безпекознавства, об'єкти і суб'єкти безпеки розглядаються нами у якості складних систем.

Так, об'єкти мають чітко виражену масштабно-ієрархічну структуру. Можна виділити такі **основні сфери**, в яких об'єкт може зазнати загроз чи небезпек:

політична;	інформаційна;	економічна;
соціальна;	психологічна;	екологічна;
воєнна;	демографічна;	енергетична тощо.

Кожна зі сфер проявляється у діяльності об'єктів залежно від їх масштабів, знаходження та умов функціонування.

Висновок: безпека — складне соціальне явище, об'єкт теоретико-управлінського дослідження, предмет соціальної інженерії. У результаті проведеної роботи встановлена закономірність, яка визначає безпеку в якості складної системи, сукупності взаємообумовлених елементів, таких як: *справедливість* (насилля, як її протилежність), *потреба* і *інтерес* безпеки.

Справедливість виступає головним, системоутворюючим елементом, що визначає характер моделі безпеки, її внутрішній і зовнішній зміст, виконує роль ідеальної форми, без якої стає неможливим процес розвитку суспільства, управління ним. Сприйняття справедливості на загальнонаціональному рівні, її обумовленість менталітетом нації характеризує особливість, специфічність безпеки, як системи, її змістовну сторону. Розгляд на теоретико-управлінських засадах дозволяє розкрити її зміст в науково-практичному аспекті, спираючись на закономірності і положення науки соціального управління пропонуваної нами безпекознавства, тобто робити кроки по створенню її теоретичної моделі.

Насилля приймається в якості чиннику, який обумовлює прийняття необхідних заходів, щодо забезпечення потреби, інтересу індивіду і суспільства в безпеці, розроблення і підтримання в дієздатному стані системи, що гарантує їх реалізацію — **системи безпеки**. Різність форм проявів насилля впливає на вибір форм протидії

їм, та схеми заходів, які суспільство і індивід обирає для свого захисту. Встановлений прямий зв'язок між насиллям і безпекою, дає підстави для формулювання **процедур**, щодо відновлення порушеного і підтримки належного стану соціальних відносин, дозволяє відійти від розмитості, невизначеності, а у чисельних випадках, вуалювання істинних процесів, безпосередньо пов'язаних із процесами реалізації потреби, інтересів індивіду і суспільства в безпеці.

Змістовний бік безпеки стає невід'ємною частиною наукової моделі реагування держави на небезпечні прояви соціальної активності, агресії суб'єктів, необхідним механізмом протидії негативним змінам, що відбуваються в соціальних відносинах. Наведені форми безпеки, її внутрішньо- і зовнішньосистемні прояви надають суб'єкту соціальної інженерії необхідний понятійний апарат, розкривають напрямки роботи.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Безпека: наука чи мистецтво?
2. Поняття та ознаки безпеки.
3. У чому полягає мета безпеки?
4. Які існують засоби безпеки?
5. Як роль відіграє механізм соціального управління у безпеці?
6. Розкрийте зв'язок між безпекою і процедурними засадами управління.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Копан О.В.* Безпека як потреба в теоретично-управлінському аспекті // Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції «Конституційні гарантії захисту людини у сфері правоохоронної діяльності (24 - 25 вересня 1999 р.). Дніпропетровський юридичний інститут МВС України. — Дніпропетровськ. 1999.
2. *Копан О.В.* Безпека як силовий фактор державного управління // Право України. 2001. — № 7. — С. 26 - 27.
3. *Копан О.В.* Соціальна безпека і процедурні засади управління // Вісник НУВС м. Харків. — 2001. — № 14. — С. 280 - 284.
4. *Копан О.В.* Соціально-економічний фактор внутрішньої безпеки України // Науковий вісник АДПС. — 2001. — № 3. — С. 188 -191.
5. *Копан О.В.* Стратегія внутрішньодержавної безпеки як одна з форм мистецтва соціального управління // Науково-практичний збірник.

Актуальні проблеми юридичних наук у дослідженнях учених. «Міліція України». — 2001. — № 7. — С. 6 - 9.

6. *Копан О.В.* Теоретико-управлінський аспект розробки підсистеми функцій суб'єктів управління недержавного сектору, діючих у сфері внутрішньодержавної безпеки // Недержавна система безпеки підприємництва як суб'єкт національної безпеки України: Зб. Матеріалів науково-практичної конференції., Київ, 16-17 травня 2001 р. — К.: Вид-во Європ. Університету, 2001. — С. 3 - 8.

7. *Короленко М.П.* Безпека життя людини як складова національної безпеки України і безпеки підприємництва // Недержавна система безпеки підприємництва як суб'єкт національної безпеки України / Збірник матеріалів науково-практичної конференції 16 - 17 травня 2001 р., Київ.— К.: Вид-во Європ. Ун-ту, 2001. — С. 189 - 192.

8. *Мунтіян В.І.* Економічна безпека України. — К., 1999.

9 Недержавна система безпеки підприємництва як суб'єкт національної безпеки України / Збірник матеріалів науково-практичної конференції 16 - 17 травня 2001 р., Київ.— К.: Вид-во Європ. Ун-ту, 2001. — 480 с.

10. *Нижник Н.Р., Ситник Г.П., Білоус В.Т.* Національна безпека України (методологічні аспекти, стан і тенденції розвитку): Навч. посіб. для вищих навч. закладів / Українська Академія держ. управління при Президентові України; Академія держ. податкової служби України. — К.: Преса України, 2000. — 304 с.

11. *Пастернак-Таранушенко* Економічна безпека України. — К., 2001.

12. Постанова Верховної Ради України № 3/97 від 16.01.97 «Про Концепцію (основи державної політики) національної безпеки України» // Відомості Верховної Ради України. - 1997. - № 10. - Ст. 85.

13. Указ Президента України № 1193/2001 від 6 грудня 2001 року «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 31 жовтня 2001 року «Про заходи щодо вдосконалення державної інформаційної політики та забезпечення інформаційної безпеки України».

14. *Филимонов П.И., Малиновский Л.Г., Филимонов А.П.* О национальной безопасности и пути государственного возрождения России. — М.: Стольный град, 2000. — 230 с.

15. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін.- К.: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1998.

РОЗДІЛ 4

ПРИРОДА ЗАГРОЗ

Mala herba cito crescit*

*Загрози — зброя тих, хто сам під загрозою.
Джованні Боккаччо*

1. ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТ ЗАГРОЗИ

Небезпеки та загрози є неодмінними супутниками функціонування систем будь-якої природи: біологічних, технічних, соціальних. Тому неприділення адекватної уваги проблемам забезпечення безпеки може призводити до значної шкоди або ж взагалі до передчасного припинення функціонування тієї чи іншої системи.

Розглянувши зміст понять «безпека», «об'єкт безпеки», «суб'єкт безпеки», необхідно наблизитися до розуміння тих чинників, які безпосередньо загрожують цим елементам — **загрози безпеці** (у широкому значенні).

Слід уточнити деякі поняття. Загалом нинішні дослідники проблем безпеки не дійшли згоди також і по цьому питанню. Так, одна група дослідників виділяє три групи чинників, які загрожують нормальному функціонуванню об'єкту, і які об'єднані відповідно у такі групи як: *небезпеки, ризики і загрози*. Представники іншої групи пропонують розрізняти чотири елементи системи небезпек: *ризик, виклик, небезпека, загроза*.

Проаналізуємо кожне з цих понять окремо.

Небезпеки — це можливі або реальні явища, події і процеси, здатні нанести шкоду людині, соціальній групі, народу, суспільству, державі, планеті або навіть знищити їх, нанести шкоду їх благополуччю, зруйнувати матеріальні, духовні або природні цінності, викликати деградацію, закрити шляхи до розвитку.

Небезпека може виступати у різних формах: у вигляді намірів, планів підготовки дій і самих дій, спрямованих на знищен-

* Шкідлива трава швидко росте.

ня, пограбування, підкорення, послаблення, ліквідацію об'єктів безпеки.

Іншою формою небезпеки виступає **ризик** — можлива небезпека невдачі дій, що вживаються або самі дії, пов'язані із такою небезпекою.

Поняття «загроза» є близьким до поняття «небезпека». **Загроза** — це небезпека на стадії переходу із можливості у дійсність, висловлений намір або демонстрація готовності одних суб'єктів спричинити шкоду іншим.

На думку *В.І.Ярочкина* принциповим моментом з методологічного погляду є необхідність осмислення, що є джерелом загрози суспільству, особі, державі і яким чином небезпека впливає на суспільні відносини.

Загроза — результат протиріч, які є і формуються у самому суспільстві, міждержавних відносинах, і без їх виявлення ніяка безпека не може бути забезпечена. Саме тому, у методологічному аспекті причини небезпеки — суперечності, а не загрози — набуваються якість сутнісної характеристики.

По-перше, уся сума протиріч має внутрішній і зовнішній характер.

По-друге, основна суперечність, яка визначає усю суму внутрішніх і зовнішніх протиріч, полягає у прийнятті і неприйнятті основних ціннісних орієнтацій окремої цивілізації зсередини країни і у її стосунках з іншими країнами.

По-третє, самі суперечності не є сталими категоріями, а змінюють власну сутність і спрямованість розвитку під впливом різних внутрішніх і зовнішніх чинників. Дана особливість визначає зміст системного, проблемного і факторного аналізу суперечностей і тенденцій їх розвитку як неодмінної умови сучасної адекватної реакції на загрози, що є і можуть виникнути. Окрім упереджуючого значення, *факторний аналіз* дозволяє виділити і згрупувати чинники *дестабілізуючого* і *стабілізуючого* характеру. Це положення має принципове значення для відпрацювання і реалізації конкретних заходів у системі забезпечення безпеки, спрямованих на нейтралізацію, придушення дестабілізуючих чинників і стимулювання дій стабілізуючих чинників. У цьому і полягає не стільки захисна, скільки така, що сприяє позитивному розвиткові функція забезпечення безпеки.

По-четверте, не завжди точно визначаються самі суперечності, а також їх носії, що тягне за собою помилки не тільки і не стільки теоретичного, скільки практичного характеру і прийняття рішень, які ускладнюють суперечності.

Отже, **загроза** носить завжди предметний характер, наповнена конкретним змістом і у випадку чітко вираженого небезпечного стану такого змісту надто часто набуває конкретну правову характеристику. Ця характеристика частіше за все і фіксується у законах, наприклад у статтях КК України (бандитизм, терористичний акт, розбій тощо).

На думку *В.І.Ярочкина*, саме такий підхід — вивчення процесів і тенденцій, суперечностей, які зароджуються за-тухають, — дозволяє відстежувати стан безпеки на кожний період і визначати стратегію її забезпечення на довгий час.

Таким чином, **джерелом** формування загрози безпеки є розмаїття внутрішніх і зовнішніх суперечностей суспільного розвитку у країні і на міжнародній арені і різних сферах людської життєдіяльності як постійно еволюціонуючий процес. Це одночасно і головний висхідний критерій для виділення з усієї суми суспільних відносин і притаманних їм суперечностей саме тих, які формують систему суспільних відносин в сфері безпеки.

Загрозами безпеці слід вважати явні чи потенційні дії, що ускладнюють або унеможливають реалізацію інтересів та потреб об'єкту і створюють небезпеку для системи безпеки, життєзабезпечення її системостворюючих елементів.

Резюмуючи викладене, під **загрозою безпеці** ми розуміємо існування або можливість виникнення ситуації, за якої формуються передумови протидії забезпеченню безпеки, вона обмежується діями, які підкріплюють її, але не переростають у діяльність, безпосередньо спрямовану на її здійснення.

Одним з наріжних питань у даному аспекті є застосування синергетичного підходу до вивчення природи небезпеки (загрози). Воно має передбачати виявлення витоків небезпеки, їх класифікацію та моделювання, діагностування, ідентифікацію, аутентифікацію, моніторинг, визначення ступеня загрози тощо. Одним з питань також є сам підхід до розгляду небезпеки. З одного боку її можна розглядати як антипод безпеці, існування якого спричинює утворення системи безпеки, а з іншого — і ця позиція відстоюється

нами, — як притаманний елемент гіперсистеми, в якій органічно існують як системи забезпечення її розвитку, так і системи дестабілізації, порушення балансу між якими призводить або до руйнування системи, або переходу її на інший рівень розвитку.

Важливим елементом при розгляді природи **небезпеки** (загрози) є виявлення її **джерела**, під яким ми розуміємо сукупність причин та умов, інших детермінант, які створюють потенційну можливість порушення функціонування та розвитку системи безпеки.

У згаданому аспекті навряд чи можна підтримати групу дослідників, які під **джерелами загроз та небезпек** розуміють умови і фактори, які потенційно містять деструктивні, шкідливі якості і за певних умов реально проявляють ворожі національним інтересам наміри. Головним логічним казусом у даному визначенні є те, що «фактори проявляють наміри». Некоректність даного визначення вельми очевидна.

Не зайвим буде зауважити, що за своєю генезою загрози можуть мати природне, техногенне чи антропогенне походження. Через це під **загрозами безпеці** можна розуміти потенційно небезпечні впливи природного, техногенного та антропогенного характеру на об'єкт безпеки, які можуть заподіяти шкоду його інтересам. У *кібернетичному аспекті* під **загрозами безпеці** можна розуміти потенційну можливість активізації алгоритмів дестабілізації нормального функціонування системи.

Загрози безпеці можна також визначити і як сукупність причин та умов, які створюють небезпеку нереалізації інтересів об'єкту.

Ураховуючи той факт, що система дестабілізації є іманентною категорією загальної системи безпеки, вважається актуальним окреслити її модель. розглянувши суттєві риси та механізми функціонування якої, можна буде виробити адекватний механізм мінімізації негативних наслідків.

Окреслюючи еталонну модель системи дестабілізації, слід враховувати фундаментальні положення функціонування самої системи. У той же час, навряд чи було б вірним не згадати про можливі загрози системі, які можуть призвести до її дестабілізації. Найбільш ефективна система дестабілізації має будуватися з використанням методології синергетичного підходу. Не можна розраховувати на ефективну дестабілізацію, здійсню-

ючи безсистемний вплив лише на окремі елементи системи, або ті, що є другорядними і втрата яких для системи не відіграватиме суттєвої ролі. Саме тому необхідно розглядати загрози (під ними у найбільш широкому плані ми розуміємо існування потенційних, наявних, реальних алгоритмів дестабілізації) в якості системи, яка має свою власну жорстко детерміновану ієрархічну структуру, у той же час характеризується відкритістю, нелінійністю та динамічністю.

Загрози мають кількісний і якісний вимір, вони можуть мати різний характер, рівень інтенсивності, наслідки. Через це, розглянемо класифікацію загроз та їх ієрархію.

2. КЛАСИФІКАЦІЯ ЗАГРОЗ

За джерелами походження:

природного походження — включають в себе небезпечні геологічні, метеорологічні, гідрологічні морські та прісноводні явища, деградацію ґрунтів чи надр, природні пожежі, масове ураження сільськогосподарських рослин і тварин хворобами чи шкідниками, зміна стану водних ресурсів та біосфери тощо. Так, наприклад, для України найбільш актуальною є проблема повенів у Закарпатті, у Вірменії — проблема землетрусів, в західних штатах Америки — проблема буранів та смерчів, а в Японії — тайфунів та цунамі тощо. Саме тому при побудові системи безпеки мають враховуватись іманентні загрози природного походження;

техногенного походження — транспортні аварії (катастрофи), пожежі, неспровоковані вибухи чи їх загроза, аварії з викидом (загрозою викиду) небезпечних хімічних, радіоактивних, біологічних речовин, раптове руйнування споруд та будівель, аварії на інженерних мережах і спорудах життєзабезпечення, гідродинамічні аварії на греблях, дамбах тощо;

антропогенного походження — вчинення людиною різноманітних дій щодо дестабілізації системи безпеки або спрямування її діяльності у вигідному суб'єктові впливу руслі. До цієї групи за змістом дій належать:

ненавмисні, викликані помилковими, чи ненавмисними, діями людини (це, наприклад, може бути помилковий запуск ракети, збиття у повітрі цивільного літака, який не відповідав на запити ППО тощо);

навмисні (інспіровані), що стали результатом навмисних дій людей (наприклад: акт тероризму, провокація війни, широкимасштабні інформаційні війни, геноцид тощо).

За ступенем гіпотетичної шкоди.

Розв'язання даного питання посідає чільне місце серед низки методологічних проблем класифікації дестабілізацій, тому зупинимось на його розгляді більш детально.

Так, *В.Л. Манілов* пропонує наступну класифікацію системи небезпек для національних інтересів:

ризик — існування або можливість виникнення ситуації, за якої формуються передумови протидії реалізації національних цінностей, інтересів та цілей забезпечення національної безпеки;

виклик — протидія здійсненню національних цінностей, інтересів та цілей, вирішенню завдань забезпечення національної безпеки у формі офіційних і неофіційних політико-дипломатичних дій, торгово-економічної експансії тощо;

небезпека — завдання шкоди важливим національним інтересам і національній безпеці в обмежених (локальних) масштабах;

загроза — безпосередня загроза життєво важливим національним інтересам і національній безпеці, яка виходить за локальні межі і стосується основних національних цінностей (суверенітету, державності, територіальної цілісності).

В. І. Ярочкін пропонує наступну ієрархію загроз: надзвичайні ситуації — кризові ситуації — критичні стани — загрози — дестабілізуючі чинники.

Деяко іншу інтерпретацію видів загроз, але із збереженням загальної методології підходу, пропонує інший російський дослідник *П. Бєлов*. На його думку можна окреслити наступну тріаду: **небезпека — загроза — виклик**. При чому *небезпека* розуміється як можливість спричинення шкоди, *загроза* — вже діюча безпека, а *виклик* — прояв загрози, який потребує реагування з метою попередження або зниження шкоди. Небезпека виникає при незадоволенні потреб людини і утворюваних нею спільнот в енергії, рідині та інформації.

Дана концепція — передування безпеки загрози — знаходить своє відображення у переважній більшості російських джерел з національної безпеки.

Українські дослідники *Н.Р.Нижник*, *Г.П.Ситник*, *В.Т.Білоус*, пропонують, щоб загрози передували ризик, а небезпеці — виклик. При чому поняття ризику і виклику у них є тотожним аналогічним поняттям, які запропонував *В.Манілов*.

Водночас, обрана нами методологія дослідження дозволяє не погодитись із загальним принципом побудови **ланцюга загроз**. Нами вже зверталась увага на ту обставину, що небезпека не може розглядатись як щось окреме, відірване, абсолюте та апіорне. Її дуальність з безпекою є іманентною, саме тому безпека завжди має розглядатись у парі з небезпекою. Виходячи з цієї обставини, що метою, функціонування системи безпеки є дуальна безпека тріади об'єктів і самої системи, а також ту обставину, що безпека є однією, відповідно до піраміди потреб Маслоу, з ключових потреб, **небезпека має посідати найвищий щабель у загальній піраміді дестабілізації** і бути найнебезпечнішою з них.

Загроза може бути виражена як офіційно, так і неофіційно, при чому як безпосередньому об'єкту, так і через третю сторону. Загроза стає такою в момент її ідентифікації суб'єктом управління системою національної безпеки. Необхідною умовою загрози є *реальність*, яка пов'язана із наявністю побоювань щодо приведення її до виконання. Мають існувати реальні побоювання втілення у життя такої погрози. Про реальність загрози можуть свідчити її конкретний зміст і супутні обставини (обстановка, місце, характер та інтенсивність тощо), а також обставини, що витікають з попередніх відносин об'єктів. Окрім цього, реальність загрози може знаходити свій вияв в якості характеристики самого суб'єкта погрози (постійне вчинення ним актів тероризму, диверсій, проведення інформаційних війн тощо). Водночас реальність загрози не означає, що суб'єкт погрози має наміри обов'язково довести її до виконання. Через це визначення реальності загрози є завданням складним і потребує відпрацювання цілої системи ідентифікації дестабілізуючих факторів в якості загроз.

Окрім реальності загроза має характеризуватися *дійсністю*, тобто не бути уявною.

Від загрози національній безпеці слід відрізнити **небезпеку**, яка має місце у тому випадку, коли загроза супроводжувалась діями, спрямованими на її реалізацію. **Загроза** системі безпеки

обмежується діями, які підкріплюють її, але не переростають у діяльність, безпосередньо спрямовану на її здійснення. У той час як **небезпека СНБ** визначається нами як діяльність, спрямована на реалізацію загроз, що здатна спричинити дестабілізацію системостворюючих елементів, які самі по собі загрожують функціонуванню та розвитку об'єкту безпеки у момент їх спричинення або при звичайному своєму протіканні закінчуються або можуть закінчитися його колапсом і відповідної системи безпеки.

У даному контексті постає потреба у відпрацюванні **методики визначення ступеню тяжкості загроз**. Найбільш вірним вважається шлях виокремлення декількох *критеріїв*, за допомогою яких можна було б класифікувати той чи інший вид дестабілізації. До таких критеріїв можна віднести: *патологічний* — визначається небезпекою дестабілізації для системостворюючих елементів системи в момент здійснення загрози, а також характером і ступенем порушення цілісності і функціональності системи або окремих її складових і тривалістю впливу цих дестабілізацій на стан системи; *економічний* — визначає ступінь втрати системою здатності забезпечувати власні інтереси.

Найвищим щаблем загрози системі безпеки є **системна небезпека**, яка є апогеєм, найвищою і найнебезпечнішою точкою функціонування системи безпеки і об'єкту в цілому. **Системна небезпека** — безпосереднє спричинення шкоди життєво важливим інтересам і системній безпеці, які створюють реальну і дійсну загрозу приведення до колапсу всієї системи. Системна небезпека полягає у активізації алгоритмів дестабілізації системостворюючих елементів самого об'єкта.

У згаданому аспекті цікавою є думка *Д. Фішера*, який виділяє шість можливих **джерел небезпек**:

конфлікт з приводу цілей; перекручений зворотний зв'язок; відкинута зворотний зв'язок; відсутність зворотного зв'язку; спізнілий зворотний зв'язок; незнання або відсутність засобів.

Таким чином, під **системною небезпекою** будемо розуміти реальну і дійсну можливість повної дисфункціоналізації системи або такий незворотний стан системи, коли вона не здатна забезпечити збереження системостворюючих елементів та життєво важливі інтереси.

За повторюваністю вчинення:

- повторювані — такі загрози, які раніше мали місце;
- продовжувані — неодноразове здійснення загроз, що складається з ряду тотожних загроз, які мають спільну мету.

За сферами походження:

- екзогенні — джерело дестабілізації системи лежить поза її межами;
- ендогенні — алгоритм дестабілізації системи знаходиться у самій системі.

За ймовірністю реалізації:

- вірогідні — такі загрози, які за виконання певного комплексу умов обов'язково відбудуться. Прикладом може слугувати об'явлення війни, яке передує початку воєнних дій;
- неможливі — такі загрози, які за виконання певного комплексу умов ніколи не відбудуться. Такі загрози зазвичай носять більше декларативний характер, не підкріплені реальною і навіть потенційною можливістю здійснити проголошені наміри. У той же час, при оцінці загрози за даним критерієм необхідно дуже ретельно ставитися до перевірки потенційних можливостей щодо її здійснення;
- випадкові — такі загрози, які за виконання певного комплексу умов кожного разу протікають по-різному. Загрози даного рівня доцільно аналізувати за допомогою теорії ймовірностей, яка вивчає закономірності у випадкових явищах.

За рівнем детермінізму:

- закономірні;
- випадкові.

За складом:

- разові;
- бінарні;
- кумулятивні;
- дифузні.

За значенням:

- допустимі — такі загрози, які не можуть призвести до колапсу системи;
- недопустимі — такі загрози, які можуть у разі їх реалізації призвести до колапсу і системної дестабілізації системи.

За структурою впливу:

- системні — загрози, що впливають одразу на усі складові елементи системи, включаючи системостворюючі елементи, системи забезпечення, внутрішні та зовнішні зв'язки, системосередовище тощо. За своїм характером є найбільш руйнівними і у разі активізації алгоритмів системної дестабілізації у переважній більшості випадків призводять до повного порушення цілісності системи. До них можна віднести тероризм та інші форми екстремізму; глобалізацію, яка за твердженням Іонна Павла II є вселенським тоталітаризмом, диктатом, обезлюдненням і гомонізацією суспільства;

- структурні — загрози, що впливають на окремі структури системи. Дані загрози є також небезпечними, водночас вони стосуються структури окремих підсистем, в яких функціонують власні забезпечуючі системи, а окрім цього діє генеральна система забезпечення безпеки. Як приклад, можна навести загрозу дестабілізації в інформаційній сфері, яка може бути нейтралізованою як механізмами самої підсистеми інформаційної безпеки, так і загальної системи безпеки;

- елементні — загрози, що впливають на окремі елементи структури системи. Дані загрози носять постійний характер і можуть бути небезпечними лише за умови невідслідкування їх розвитку.

За характером реалізації:

- реальні — активізація алгоритмів дестабілізації є немичною і не обмежена часовим інтервалом і просторовою дією;

- потенційні — активізація алгоритмів дестабілізації можлива за певних умов системосередовища;

- здійснені — такі загрози, які діяльністю втілені у буття;

- уявні — псевдоактивізація алгоритмів дестабілізації, або ж активізація таких алгоритмів, що за деякими ознаками схожі з алгоритмами дестабілізації, але такими не є.

За характером протікання:

- перманентні — постійно існуючі загрози системі безпеки;

- дискретні — такі загрози, що характеризуються переривчастістю;

- спорадичні — одиничні загрози, що проявляються раз від разу.

За об'єктами впливу:

1) людині — стан активізації як зовнішніх, так і внутрішніх алгоритмів, що створюють потенційну або реальну загрозу забезпеченню особистої безпеки громадян (зовнішні: стратифікація суспільства, нездатність держави захистити особу, криміналізація суспільства тощо; внутрішні: поневіряння у власні сили, втрата самоідентифікації, духовний занепад, нігілізм, відчуття незахищеності тощо);

2) нації (народу) — стан активізації як зовнішніх, так і внутрішніх алгоритмів, що створюють потенційну або реальну загрозу забезпеченню національних інтересів (зовнішні: відсутність авторитету держави в світі, непослідовність і непередбачуваність державної політики, яка сприяє неоднозначності у ставленні до українців; внутрішні: втрата пасіонарності титульним етносом, поява компрадорської буржуазії, асиміляція національної ментальності, зменшення чисельності населення, дезінтеграція титульного етносу та етнічних меншин);

3) державі — стан активізації як зовнішніх, так і внутрішніх алгоритмів, що створюють потенційну або реальну загрозу існуванню держави (зовнішні: повалення конституційного ладу, війна, агресія, глобальний тероризм тощо; внутрішні: встановлення псевдodemократичних режимів, зміна політичного ладу, політичний радикалізм, сепаратизм, іредентизм, тероризм, зубожіння населення, запровадження різного правового режиму для національних меншин, некритична оцінка власної історії тощо).

За елементами систем безпеки:

- 1) національній безпеці;
- 2) нації;
- 3) національному ідеалу;
- 4) національним потребам;
- 5) національним інтересам;
- 6) національній ідеї;
- 7) загрози механізму функціонування самої системи.

За наслідками:

1) цивілізаційні — реалізовані загрози на певному етапі розвитку суспільства, що призвели до порушення цілісності і сталості суспільства у поступальному історичному розвитку, протікання процесів самоорганізації і саморегуляції, дисбалансу

механізму регулювання за допомогою настанов, норм і законів, а також організацій і установ, що забезпечують функціонування суспільства взаємовідносин між соціальними суб'єктами у поступальному його розвитку. У найбільш загальному плані можна резюмувати, що цивілізаційні зміни призводять до порушення діалектики диференціації і інтеграції суспільного життя. Яскравим прикладом реалізованих загроз, які призвели до цивілізаційних змін стала широкомасштабна інформаційна війна США проти СРСР, яку, і поки це є безпрецедентним фактом, виграли США. Але насолода від цього виграшу була затьмарена наслідками руйнування біполярної і утворення монополярної системи світу. Саме за часів існування монополярної системи світу, США як беззаперечний лідер кінця 20 століття, вели численну кількість війн, серед яких можна назвати війну в Сомалі, Руанді, Східному Тиморі, війну з Іраком, зміна політичного керівництва якого є публічно проголошеним завданням адміністрації Дж. Буша, розподіл Югославії та багато інших конфліктів малої інтенсивності. Безперечно до даної категорії можна віднести акт цивілізаційного тероризму 11 вересня 2001 року у США, внаслідок якого загинуло близько 3000 осіб, а матеріальні збитки сягнули 100 мільярдів доларів. Після цієї події США отримали карт-бланш на проведення військової операції будь-якої інтенсивності у будь-якій точці планети. При цьому міжнародне право як таке стає атавізмом і не визнається цієї державою. Більше того, до аналогічних дій стала вдаватися інші держави, які мають велику армію, яка повинна воювати. Серед таких держав слід назвати Росію, яка окрім Чечні, розпочала незаконні воєнні операції на території суверенної держави Грузії, прикриваючись американським лозунгом про «необхідність захисту національних інтересів у будь-якій точці Земної кулі». Отже після цього акту тероризму держави, що мають потужну армію концептуально змінили своє ставлення до права, надаючи перевагу силі;

2) глобальні — реалізовані загрози, що охоплюють увесь світ. На відміну від цивілізаційних загроз характеризують здебільшого кількісний бік, обсяг загроз, через що підлягають квантифікації, у той час як цивілізаційні загрози характеризують якісний вплив на систему суспільних відносин;

3) транснаціональні — реалізовані загрози, що охоплюють різні нації. Прикладом прояву таких загроз може бути активна діяльність транснаціональної терористської організації Аль Каїда, терористи якої брали участь у вчиненні актів тероризму у різних країнах;

4) регіональні — реалізовані загрози, що охоплюють нації певного регіону;

5) національні — реалізовані загрози, що обмежуються сферою однієї нації;

6) локальні — реалізовані загрози, що обмежуються сферою конкретного об'єкту (району, області, штату, конкретних об'єктів підприємницької діяльності тощо). Прикладом може служити загроза аварії на хімічному заводі, яка може призвести до екологічної катастрофи у певному регіоні, але наслідки цієї події не розповсюдились на інші регіони;

7) індивідуальні — реалізовані загрози забезпечення інтересу конкретної особи.

За ступенем небезпеки:

- особливо небезпечні — такі, що створюють небезпеку заподіяння шкоди фундаментальним життєво важливим інтересам об'єкту;

- небезпечні — такі, що створюють небезпеку заподіяння шкоди інтересам об'єкту.

За ставленням до них:

- об'єктивні — такі загрози, які знаходять своє підтвердження сукупністю обставин і фактів, що об'єктивно характеризують навколишнє середовище. При цьому ставлення до них суб'єкта управління не відіграє вирішальної ролі, через те, що об'єктивні загрози існують незалежно від волі та свідомості суб'єкта;

- суб'єктивні — така сукупність факторів об'єктивної дійсності, яка вважається суб'єктом управління системою безпеки загрозою. За даного випадку визначальну роль у ідентифікації тих чи інших обставин та чинників відіграє воля суб'єкта управління, який і приймає безпосереднє рішення про надання статусу або ідентифікації тих чи інших подій в якості загроз безпеці.

За характером спрямування:

- **прямі** — наявність безпосереднього причинно-наслідкового зв'язку між загрозою та потенційними наслідками її втілення. Також прямі загрози можуть розглядатися і як недвозначні повідомлення про можливість заподіяння шкоди тим чи іншим інтересам об'єкту. Прикладом можуть слугувати погрози однієї компанії щодо іншої про застосування сили для усунення конкуренції;

- **непрямі** — наявність безпосереднього причинно-наслідкового зв'язку не є очевидною. Найяскравішим прикладом непрямих загроз є ведення холодної та інформаційної війни, за яких відкрито не проголошується ворог, втім діяльність спрямовується на усі важливі сфери життєдіяльності з метою дестабілізації системи безпеки. У бізнесі найбільшого розповсюдження отримала конкурентна розвідка, яка саме і спрямована на поступове послаблення впливу або взагалі знищення об'єкту конкуренції.

За сферами суспільного життя:

1) ноосферні	2) фінансові та економічні;
3) енергетичні;	4) геополітичні;
5) інституційні;	6) інформаційні;
7) демографічні;	8) науково-технічні і технологічні;
9) ідеологічні;	10) моральні;
11) продовольчі;	12) транспортні;
13) соціально-політичні;	14) воєнні;
15) кримінальні;	16) екологічні тощо.

Слід зважати на той факт, що системі загроз, яка являє собою елемент загальної системи безпеки, притаманні її ознаки, а отже можна говорити про певну динамічність самих загроз, їх змінюваність, детермінованість конкретним історичним періодом і станом системи забезпечення безпеки. Саме тому моніторинг цих загроз має здійснюватись на професійних засадах, і становити перманентний процес, а не фрагментарні дії щодо виявлення та нейтралізації потенційних загроз. Загрозам, як системі, притаманна діалектика, а отже вони розвиваються і змінюються відповідно до її законів, саме через цю обставину, ми можемо

висунути гіпотезу про можливість передбачення і керування, а у більш загальному плані **управління загрозами**.

Звичайно, що наведена класифікація не є повною, згодом ми не претендуємо на аксіоматичність у цьому питанні, водночас вона слугуватиме базою для формування положень даного навчального посібника.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Що таке загроза і чим вона відрізняється від безпеки?
2. Розкрийте ваше власне бачення щодо тріади: виклик — загроза — небезпека.
3. Розкрийте зміст класифікації загроз безпеці.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Белов А.Ф. Национальная безопасность — безопасность личности, общества, государства // Служба безопасности.— № 9. — С. 6 - 7.
2. Белов П. Вызовы национальной безопасности России в XX веке // Обозреватель. — 2000. — № 4. — С. 40 - 43.
3. Глобалізація і безпека розвитку: Монографія / О.Г.Білорус, Д.Г.Лук'яненко та ін.; Керівник авт. колективу і наук. ред. О.Г.Білорус. — КНЕУ, 2001. — 733 с.
4. Крутов В.В. Політичний екстремізм і тероризм у сучасних умовах // Тероризм і боротьба з ним / Президенту України, Верховній Раді України, Уряду України, органам центральної та місцевої виконавчої влади. — 2000. — Т. 19. — С. 156.
5. Ліпкан В.А. Кібертероризм на зламі тисячоліть // Міліція України. — 2001. — № 8. — С. 24 - 25.
6. Ліпкан В.А. Кримінальний тероризм: вигадки чи реальність // Міліція України. — 2001. — № 11. — С. 26 - 27.
7. Ліпкан В.А. Кримінальний тероризм і система безпеки підприємництва // Недержавна система безпеки підприємництва як суб'єкт національної безпеки України. — К.: Вид-во Європ. Ун-ту, 2001. — С. 8 - 17.
8. Ліпкан В.А. Матриця: проблема свободи у матриці // Міліція України. — 2002. — № 2. — С. 26 - 27.
9. Ліпкан В.А. Ніщо, яке нищить // Міліція України. — 2002. — № 1. — С. 26 - 27.

10. Ліпкан В.А. Пантуранізм — сучасна загроза України // Служба безпеки. — 2002. — № 4. — С. 6 - 7.
11. Ліпкан В.А. Тероризм і геополітика: гіпотетичний зв'язок // Правова держава. — 2000. — Вип. 11. — С. 525 - 534.
12. Ліпкан В.А. Тероризм і життя // Форпост. — 2001. — № 4. — С. 24 - 25.
13. Ліпкан В.А. Тероризм і національна безпека. — К.: Знання, 2000. — 184 с.
14. Ліпкан В.А. Ядерний тероризм або сатана старих богословів // Міліція України. — 2002. — № 4. — С. 27 - 28.
15. Ліпкан В.А., Никифорчук Д.Й., Руденко М.М. Боротьба з тероризмом. — К.: Знання, 2002. — 254 с.
16. Манилов В. Угрозы национальной безопасности России // Военная мысль. — 1996. — № 1. — С. 7-17.
17. Манилов В.А. Исследование проблем национальной безопасности: вопросы методологии // Военная мысль. — 1995. — № 5. — С. 9 - 18.
18. Недержавна система безпеки підприємництва як суб'єкт національної безпеки України / Збірник матеріалів науково-практичної конференції 16 - 17 травня 2001 р., Київ.— К.: Вид-во Європ. Ун-ту, 2001. — 480 с.
19. Нижник Н.Р., Ситник Г.П., Білоус В.Т. Національна безпека України (методологічні аспекти, стан і тенденції розвитку) : Навч. посіб. для вищих навч. закладів / Українська Академія держ. управління при Президентові України; Академія держ. податкової служби України. — К. : Преса України, 2000. — 304 с.

РОЗДІЛ 5

ДІАГНОСТУВАННЯ ЗАГРОЗ

Найважливіше те, чого не видно.

Антуан де Сент-Екзюпері

*Якщо ви думаєте, що у вас немає ворогів,
це не означає, що ви у безпеці.*

*Якщо ви думаєте, що ви у безпеці,
то це не означає, що у вас немає ворогів.*

*Якщо ви у безпеці і у вас немає ворогів,
то вам ніщо і ніхто не важає так думати.*

Володимир Ліпкан

1. ПІДХОДИ ДО ФОРМУВАННЯ КРИТЕРІЇВ І ПОКАЗНИКІВ БЕЗПЕКИ

Як ми вже зазначали безпека є складною категорією, тому вона має як якісні, так і кількісні показники, а отже може бути певним чином виміряна. Через це постає необхідність у розробленні чітких *критеріїв, показників, параметрів* безпеки. Звичайно, що це питання є складним і поки не досить розробленим, проте ми зосередимо увагу на центральних і базових компонентах даної проблеми, окресливши власну позицію.

Почнемо, як завжди із визначення понять.

Критерій — ознака, на основі якої проводиться оцінка, порівняння альтернатив, класифікація об'єктів і явищ.

Ознака — величина, що характеризується в процесі дослідження. Ознака може бути якісною або кількісною.

Показник — виражена числом характеристика певної властивості об'єкта безпеки, процесу або рішення. Показник дає якісно-кількісну характеристику соціально-економічних явищ, об'єктів і процесів. За допомогою показників можна завчасно виявити небезпеки, характер, джерела, спрямованість, масштаби і можливі терміни настання.

Індикатор — показник, який може бути використаний для прогнозування безпеки, тобто обставин тимчасового характеру, що склалися в сфері безпеки.

Параметр — величина, що характеризує певну основну властивість процесу, явища або системи, машини, приладу.

Індекс — відносний показник, що виражає відношення рівня даного явища до його рівня в минулий період або до рівня аналогічного явища, прийнятого як база. Індекс — цифровий показник чого-небудь (індекс рівня безпеки, індекс промислового виробництва і т. д.).

Поріг, порогове значення — межа, кордон, рівень чого-небудь; в безпекознавстві як порогові значення найчастіше використовуються індикатори.

Фактор — числова величина (показник, коефіцієнт, множник, співмножник), що знаходиться в кількісно-конкретному взаємозв'язку з іншим показником, як називається результативним. Фактор — момент, обставина в якомусь процесі, явищі.

Критерій безпеки — оцінка стану безпеки з позицій найважливіших процесів, що відображають суть безпеки.

Критеріальна оцінка безпеки включає в себе оцінки:

- ресурсного потенціалу і можливостей його розвитку;
- рівня ефективності використання ресурсів, капіталу і праці та його відповідності рівню найбільш розвинених і передових об'єктів і їх систем безпеки, а також рівню, за якого загрози внутрішнього і зовнішнього характеру зводяться до мінімуму;
- конкурентоздатності системи безпеки;
- цілісності об'єкту і сфер його інтересів;
- самостійності, незалежності та можливостей протистояння зовнішнім та внутрішнім загрозам;
- стабільності, умов запобігання і розв'язання конфліктів, а також управління загрозами та небезпеками.

Очевидно, що критерій не може прийматися як пряме керівництво до дії. Потрібен поетапний підхід у його реалізації відповідно до реорганізації об'єкту, перебудови його потенціалу, створення нових інститутів, важелів, систем управління, а також, завдячуючи іншим глобальним заходам, що проводяться на даному етапі розвитку.

Критерії безпеки диктують вибір певних показників (*індикаторів*) безпеки об'єкта дослідження, що характеризуватимуть еволюцію розвитку об'єкту і загроз, рівень їх кількісних і якісних параметрів у соціальній системі.

Для безпеки важливе значення мають *не самі показники*, а **їх порогові значення** та структура, тобто граничні величини, недотримання значень яких перешкоджає нормальному ходу розвитку різних елементів відтворювання, приводячи до формування негативних, руйнівних тенденцій в безпеці.

Показники (індикатори), за якими визначені порогові значення, виступають **системою показників безпеки**.

Важливо підкреслити, що найвища міра безпеки досягається за умови, коли весь комплекс показників знаходиться у межах допустимих порогових значень, а порогові значення одного показника досягаються не за рахунок збитку іншим.

Виявлення загроз безпеці і прогнозування їх наслідків відбувається на основі **моніторингу** (систематичного співставлення дійсного стану безпеки з бажаним) показників безпеки. Безпосередній відбір показників (індикаторів) для моніторингу вимагає спеціального опрацювання. Для точного визначення «діагнозу» стану безпеки, виявлення і усунення небезпечних тенденцій необхідна комплексна оцінка порогових значень всіх показників (індикаторів), що, в свою чергу, вимагає додаткового поглибленого дослідження на основі класичної і неklasичної залежності параметрів з урахуванням зміни базису суспільства і особливої специфіки об'єкту, іншими словами співставлення об'єкту і системосередовища (середовища існування об'єкту-системи).

Значно підвищити ефективність управління дозволить використання *категорії ризику*.

Концепція ризику в стратегії безпеки складається з двох найважливіших елементів: **оцінки ризику і управління ризиком**.

Оцінка ризику має, як правило, експертний, імовірнісний характер в силу невизначеності багатьох негативних наслідків як дії об'єктивних факторів, так і прийнятих управлінських рішень. Оскільки українське суспільство, а отже і більшість складових його елементів, переживають зараз глибоку кризу, володіють мінімумом внутрішньої стійкості, в результаті практично всі фактори ризику здатні сьогодні зумовити вибух у ситуаціях критичного характеру.

Управління ризиком полягає у передбаченні можливих надзвичайних (критичних) ситуацій з тим, щоб відвернути або хоча б послабити дію їхніх наслідків. Тому, поряд з оцінкою ймовірності появи тієї або іншої критичної ситуації, необхідна й

оцінка збитків, що супроводжують її виникнення. Звідси В.Мунтіян, доходить висновку, що оцінка рівня безпеки поряд із аналізом факторів ризику, передбачає також використання категорій збитків — фактичних, очікуваних, потенційних, тих, що компенсуються і не компенсуються.

В залежності від характеру збитків, що виникають, і ресурсів, необхідних для їх відшкодування, негативні наслідки факторів і пов'язаних з їхньою дією критичних соціально-економічних ситуацій можуть відбуватись на: *локальному* рівні (у межах окремих територій, груп населення, підприємств); *мезорівні* (у межах регіонів України та секторів господарського комплексу); *загальнонаціональному* і *транснаціональному* (глобальному) рівнях.

Сьогодні чітко простежується зростання критичних соціально-економічних ситуацій на всіх рівнях. Більш того, при певній частоті повторюваності локальні та регіональні критичні ситуації починають створювати проблему безпеки на макрорівні.

Небезпеки не виникають раптово. У більшості випадків їм передують деякі події, процеси або явища, які спричинюють спочатку зародження, розвиток, а потім і безпосередню їх актуалізацію. Тобто йдеться про існування своєрідних передвісників загроз та небезпек. Тому постає завдання у виявленні тих ознак, які б вказували на зародження та формування небезпек, аналіз та прогнозування їх розвитку, термінів її виникнення, можливої шкоди. Усе зазначене і є завданнями **діагностики небезпек**.

Як вже зазначалося, ураховуючи принципову кількісно-якісно вимірюваність самої небезпеки, постає завдання щодо ідентифікації на ранніх стадіях тих ознак і того середовища, яке продукує і сприяє розвитку небезпек.

Одним з елементів, завдячуючи якому можна вирішувати дане завдання, є **показники безпеки**. За своїм змістом вони можуть бути **об'єктивні** і **суб'єктивні**.

В якості *об'єктивних показників* можуть виступати явища, ефекти і процеси, які індикують про появу небезпек та загроз, а також комплекс відпрацьованих об'єктивних даних про динаміку їх розвитку. Дані показники можна отримувати застосовуючи цілу гаму методів вимірювання кількісних об'єктів. До числа об'єктивних показників можна віднести результати вимірювань ступеню іонізації приміщення, де працює персонал, статистичні

дані оцінки стану кількісних та якісних змін параметрів злочинності у районі розташування об'єкту (можливість вчинення актів тероризму, наявність поблизу відділень міліції, державної служби охорони тощо).

До суб'єктивних показників можна віднести узагальнені дані про той чи інший вид діяльності, які збираються серед індивідів. Це можуть бути опитування громадської думки про існування та функціонування того чи іншого об'єкту, проведення анкетування серед працівників об'єкту щодо виявлення їхнього бачення перспектив і можливих загроз тощо.

Суб'єктивний чинник відіграє неабияку роль. Це пов'язано передусім з тим, що саму критеріальну оцінку безпеки формує людина. І якщо можна виділити головні, базові критерії безпеки будь-якого об'єкту, які належать до об'єктивних показників, то перелік суб'єктивних показників є надто строкатим і обумовлений передусім тим, що особи, які працюють на даному об'єкті, вважають загрозою або небезпекою. Так, наприклад, за даними РАН, найбільшою небезпекою для Росії є ріст злочинності. У той час як об'єктивно найбільшою небезпекою для цієї країни є загроза її конституційному ладу та територіальній цілісності.

Отже, як ми бачимо, суб'єктивні і об'єктивні показники можуть знаходитися у взаємній суперечці. Одразу ж може постати питання: а чому це трапляється? Здебільшого, як показує наш досвід, це трапляється внаслідок застосування різних інформаційних технологій, за допомогою яких у людини формується спотворене враження про можливу і реальну безпеку. У той же час, не слід забувати і про той факт, що інтереси окремої людини можуть суперечити інтересам об'єкту, внаслідок різної системи цінностей і різної критеріальної шкали і пріоритету загроз. І за цього випадку «конфлікту аксіологій» постає необхідність у виробленні поміркованого управлінського рішення, яке має ґрунтуватися на оцінці загроз не лише об'єкту, а й конкретного суб'єкту. Тому найбільш ефективною стратегією у даному плані вбачається інтеграція оціночних шкал загроз і небезпек, яка б якнайбільше врахувала інтереси об'єкту і конкретної особи. Водночас, типовим і зрозумілим має бути той факт, що усі параметри не можуть збігатися, тому абсолютно усвідомленою і природною є само-

організація інтересів об'єкту і особи, що зумовлює необхідність розроблення управління цими процесами.

Можна окреслити **особливості**, які характеризують процес діагностування небезпек та загроз:

- здебільшого дані про ті чи інші, *небезпекогенні чинники* не викликає адекватної уваги (як приклад можна навести вчинення 11 вересня у США теракту, інформація про вчинення якого була у ЦРУ та ФБР, але не була сприйнята належним чином);

- суб'єктивні показники залежать не лише від фізичного, а й від інтелектуального розвитку людини, які обумовлюють критеріальну шкалу оцінок тих чи інших чинників в якості загрозливих або небезпечних;

- кожна небезпека і загроза є оригінальною і характеризується специфічними і притаманними лише їй, лише у даний час і у конкретному місці ексклюзивними ознаками;

- вважаючи небезпеки та загрози природною складовою будь-якої системи безпеки, а отже, наголошуючи на їх системній сутності, слід зважати на той факт, що вони характеризуються відсутністю просторо-часовою інваріантністю у ході їх еволюції аж до практичного виявлення і актуалізації.

Відстеження, аналіз і порівняння небезпек і загроз дозволяють спостерігати динаміку їх розвитку, представляти їх у вигляді графів, таблиць тощо. Таке наочне відображення називають *індикатором*. Індикаторами можуть бути прибори, які здатні фіксувати зміни в системосередовищі з метою ідентифікації загроз і небезпек.

Такими **технічними індикаторами** небезпеки можуть бути різноманітні засоби технічної безпеки, широко представлені фірмою АДЕМКО, зокрема її головним директором *Колесником Володимиром Тимофійовичем*, в аудиторії 403 **Факультету права і безпеки підприємництва** Європейського університету. По рівню оснащеності і якісним характеристикам обладнання **даний клас немає аналогів** не лише в Україні, а й взагалі є першим в Європі учбовим класом, обладнаним найсучаснішими засобами технічної безпеки.

Таблиці і графіки можуть бути застосовані для порівняння бажаного та реального стану безпеки через аналіз змін у середовищі функціонування об'єкту. Використання *показників та*

індикаторів безпеки має важливе значення для реальної оцінки її стану.

Розвиток суспільства, виникнення нових і зміна старих проблем зумовлюють необхідність у відпрацюванні у рамках безпекознавства нових і корегуванні принципів і критеріїв побудови *показників безпеки*, що нині використовуються і адекватно відображають не лише глибину тих, що трапляються, а й напрями перетворювальних процесів.

Складнощі, які виникають під час відбору *показників*, пов'язані не лише із проблемою протиставлення об'єктивного і суб'єктивних показників, на що ми зазначали вище, а й з методологією детермінізму, яка ще досить часто використовується у наукових дослідженнях. Водночас саме неочевидність настання, ніби закономірних процесів, іншими словами діалектика випадкового і закономірного, розглядається саме **синергетикою**.

Аналіз подій в світі дає можливість зробити висновок, що рівень досконалості системи безпеки не є прямо пропорційним рівню безпеки, і навіть у стабільній системі, в якій виникнення дестабілізації з позицій детермінізму є майже неможливим, вона може відбутися. І це пов'язано передусім з діалектикою функціонування нелінійних динамічних складних систем, які характеризуються самоорганізацією.

Звичайно, важливим є визначення причинно-наслідкових зв'язків, початкове положення системи (рівень якості і або кількості), стан і тенденції безпеки. Також важливим є визначення критеріїв оцінки якості забезпечення безпеки об'єкту. Водночас слід також звернути увагу і на *момент самоорганізації*, який не можна визначати кількісно. Головне — усвідомлення факту його наявності, і необхідності врахування при обчисленні граничних відхилень системи від визначених параметрів та показників. Адекватно цьому має обраховуватись і управлінський вплив на систему, який складатиметься із чинників не лише організаційного, а й самоорганізаційного характеру.

Побудова системи показників має враховувати багато чинників, через що необхідно окреслити основоположні начала, згідно з якими ці показники можуть бути об'єднані в одну систему, тобто окреслити **принципи побудови показників безпеки**:

- об'єктивність;
- системність;
- необхідність і достатність;
- утилітарність (прикладний характер);
- відповідність нормам права.

В якості ознак, на підставі яких надається оцінка складових безпеки, чинників, які визначають її стан і формат небезпеки виступають критерії.

Критерії є важливим елементом, через те, що за їх допомогою формується система безпеки, обираються ті чи інші стратегії забезпечення безпеки відповідно до матеріально-технічних і інтелектуальних можливостей об'єкту. Саме через це до критеріїв висувається ряд вимог. Основні з них мають наступний вигляд:

вони мають відповідати цілям збору інформації, врахувати методику формування банку даних і методів їх аналізу;

мають забезпечувати повноту і адекватність відображення системою показників об'єктивної реальності: врахування конкретної ситуації, особливостей, специфіки кожного компонента безпеки, характеру дії зовнішніх і внутрішніх чинників, рівня та масштабу процесу, що аналізується.

Як я вже зазначав, якісні та кількісні характеристики об'єкту, процесу, рішення, які відображають їх структуру та динаміку називаються **показниками**. Показники слугують інструментом пізнання і виміру тих чи інших ознак процесів та явищ, що відбуваються.

Система показників стану динаміки системи безпеки забезпечує системне відображення внутрішніх та зовнішніх чинників, які визначають як параметри функціонування, так і параметри дестабілізації системи. Характеристика кожного компонента системи має спиратися на обмежену кількість показників. Показники можуть бути *фізичними, економічними, технічними, інформаційними*.

У даному аспекті важливим є функціонування спеціальних інформаційно-аналітичних систем, мета яких полягає у зборі, обробці і збереженні даних, математичному моделюванні імовірних загроз, а також синергетичному прогнозуванні актуалізації самоорганізації з метою здійснення управління цими процесами. У постановочному плані деякі дослідники кажуть про можливість стандартизації показників безпеки, вважаючи, що уніфіковані показники надають можливості підвищити ефективне уп-

равління процесами життєдіяльності, своєчасно фіксувати відхилення показників від нормативних вимог і передбачати ступінь загрози безпеки.

Водночас, зважаючи на самоорганізаційну складову більшості систем безпеки, говорити про стандартизацію, означає знову ж таки послуговуватися детермінізмом, що ми вважаємо у рамках безпекознавства неприйнятним. Неможливо і напевно недоцільно, виробляти уніфіковані показники для систем з різним гомеостазисом, тим більше систем, самоорганізаційна природа яких є очевидною. Більшою мірою можна казати про певний підхід, парадигму, системобачення і системорозуміння самоорганізаційної складової.

2. РЕЄСТРАЦІЯ І ВИМІР НЕБЕЗПЕК ТА ЗАГРОЗ

Існує чимало підходів щодо вимірів та реєстрації небезпек. Так, наприклад, російські дослідники вимірюють небезпеки та загрози за такими ознаками:

1) за розмірами шкоди, кількістю загиблих та зневічених людей, матеріальним втратам у процентах від загального доходу об'єкту, впливу на розвиток об'єкту;

2) за щорічним зростанням шкоди у процентах, із прогнозом подальшого розвитку;

3) за кількісним порівнянням втрат від небезпек по країні (регіону, області, району тощо) із втратами в інших країнах (регіонах, областях, районах тощо).

Вимірювання — сукупність дій з метою знаходження числового значення ознак і властивостей небезпек та загроз, щоб надати їх узагальнену кількісну оцінку для доповнення поглиблення якісної характеристики. Взаємодія якісних і кількісних параметрів надає поглиблене уявлення про кожну з них і в цілому про небезпечне явище.

Вимірювання небезпек є необхідним для того, щоб точно визначити необхідні сили, засоби і методи реагування на них.

Вимірювання — це пізнавальний процес визначення ставлення однієї (тієї, що вимірюється) величини до іншої, яка приймається за інваріант. Отримане внаслідок їх виміру число називається числовим значенням величини, що вимірюється.

Якість життя відповідно до методології, що запропонував Комісія ООН з програм розвитку складається з трьох компонентів: *економіки, освіти і прав людини*.

Рівень економічного розвитку вимірюється через ВВП на душу населення, *рівень освіти* — кількістю років, які відводяться суспільством на навчання «середньостатистичної» особи, а його *права* характеризуються індексом, який розраховується за спеціальною методикою і може приймати значення від нуля до одиниці.

Звідси можна зробити **фундаментальний висновок: вимірюваність безпеки та рівня життя дають можливість говорити про можливість управління ними.**

Втім слід відмітити, що існує певна суперечність між безпекою та рівнем життя. Об'єкт може поліпшити стан свого благополуччя за рахунок деяких сфер безпеки. Також можна спостерігати і зворотну картину, коли запровадження неадекватної загрози та небезпеці системи безпеки призводить до колапсу системи, через неможливість відновлення матеріальних ресурсів. Так, наприклад, після проголошення Угорщиною бажання вступити до НАТО, постала необхідність у приведенні до стандартів цієї організації усього озброєння, підвищення заробітної платні військовим, що вкрай негативно вплинуло на загальний рівень життя по країні.

Через це постає необхідність у **розробленні методики економічного забезпечення безпеки**, на що наголошує у своїй монографії экс-керівник фінансового відомства Міністерства оборони України *О.В.І.Мунтіян*.

Вирішенню цього завдання значно сприятиме методологія *ризик-менеджменту, або управління ризиками*. За її допомогою можна буде оцінювати різні за своєю природою загрози та небезпеки, обраховувати відповідні величини необхідних ресурсних затрат, з метою недопущення значного відхилення від завданих параметрів функціонування даної системи. Одним з критеріїв оптимальності затрат дослідники вважають максимально можливе зниження сумарного ризику.

Водночас розмаїтість небезпек та загроз знову ж таки висуває до дослідників завдання щодо розроблення гами цих критеріїв, отже постає необхідність у **моделюванні** процесів виникнення небезпек та загроз.

3. МОДЕЛЮВАННЯ НЕБЕЗПЕК ТА ЗАГРОЗ

Дослідження небезпек за моделями об'єктів, що вивчаються, є у ряді випадків єдиною можливим засобом. **МОДЕЛЬ** — це аналог оригіналу. Вона створюється здебільшого у тих випадках, коли є неможливим проведення натурних експериментів на об'єкті. Результати розробок і досліджень моделі за певними критеріями розповсюджуються на оригінал. Можливість перенесення результатів, отриманих у ході побудови дослідження на оригінал, ґрунтується на тому, що модель у певному сенсі відображає певні його сторони і властивості. При цьому слід завжди пам'ятати про редукцію, тобто певне спрощення, яким є модель у порівнянні з оригіналом. У той же час такі спрощення мають відбуватися зі збереженням атрибутивних ознак систем.

Останніми часами все більшого розповсюдження набуває *метод математичного моделювання*. Розрізняють декілька різновидів комп'ютерних систем, за допомогою яких здійснюється моделювання процесів, що вивчаються, у тому числі потенційних небезпек і загроз. **Фактологічні системи** — механізм збору, накопичення і узагальнення факторів небезпек. Збереження інформації про ті чи інші небезпечні процеси, чинники, які їх супроводжують, надає можливості щодо виявлення тенденцій, змін, розвитку позитивних і зведенні на рівень або послабленні дії негативних чинників.

Такі системи виконують *діагностичні функції*, дозволяючи за системою чітко визначених ознак і їх змінам говорити про стан досліджуваних процесів, забезпечуючи відпрацювання рекомендацій для їх прогнозу та контролю.

Методологія синергетики, окрім методів звичайного комп'ютерного моделювання (інтерпретуючі, експертні комп'ютерні системи тощо), дозволяє казати про можливість застосування нелінійного математичного моделювання небезпек та загроз за допомогою синергетичного комп'ютеру.

Так, наприклад, можна здійснити багатоальтернативний сценарний аналіз розвитку відносин одного об'єкту з іншими об'єктами системосередовища. У цій моделі може вимірюватися можливість і шкала ворожості. Відповідно розробляється шкала ворожості, де максимальне значення відповідає максимальній ворожості, а мінімальне — мінімальній, тобто нейтральним від-

носінам. Дана модель дозволить прогнозувати небезпеки та загрози у відносинах будь-яких об'єктів.

Прогнозування процесів розвитку небезпек за допомогою нелінійних диференціальних рівнянь являє собою складну проблему, вирішення якої є актуальним у межах **безпекознавства**.

У цьому аспекті фрагментарні дослідження окремих сфер безпек з подальшим співставлення показників та індикаторів безпеки є шляхом хоча і дієвим, але не ефективним. На підтвердження нашої думки *О.І. Палій* зазначає, що дослідження і вирішення проблем виявлення, попередження та ліквідації усіх видів несприятливих впливів значно полегшуються за наявності єдиних методологічних підходів, критеріїв і показників, які витікають із загальної класифікації цих впливів.

Моделювання небезпек і загроз сприятиме:

- забезпеченню більш точної діагностики процесів, що розвиваються у природі та суспільстві;
- підвищенню ефективності превентивних заходів по забезпеченню системної безпеки, що вживаються;
- суттєвому зниженню затрат на запобігання катастрофам, стихійним лихам, соціальних вибухів, а також обумовлених ними людських жертв і матеріальних втрат.

Небезпеки і загрози не існують самі по собі, вони є тісно пов'язаними одна з одною і у кінцевому випадку призводять до тих чи інших конфліктних ситуацій. Ступінь напруженості відносин сторін у конфліктній ситуації може перебувати як у дружніх рамках, так і у рамках протиставлення. При зіткненні інтересів партнерів або союзників чинник взаємовпливу може бути неважливим до тих пір, поки конфліктна ситуація не торкатиметься інтересів самих впливових об'єктів. Тому елементами, які характеризують конфліктні ситуації у вигляді конфронтації з подальшим протиставленням, можуть бути:

- ставлення об'єктів конфлікту до найсильніших об'єктів системи. Так, наприклад, якщо визнати найсильнішими об'єкти А та Б, а конфліктуєчими В та Г, то за умови відсутності дружніх стосунків у В з А чи Б і наявності таких стосунків у Г з Б, вірним буде передбачити надання допомоги Б Г, а отже і програту В;

- імовірні сфери безпеки, яким може бути завдано шкоду внаслідок конфлікту;
- ступінь участі об'єктів А та Б у конфліктній ситуації;
- методи, які застосовуються конфліктуючими сторонами.

Яким же чином можна визначити стан відносин між об'єктами А та Б з урахуванням тісного взаємозв'язку не лише їх інтересів, а й інтересів партнерів і друзів?

Для цієї мети можна застосувати **двомірний діахронний аналіз**, в якому використовуються симетричні асоціативні моделі-матриці для випадку двох об'єктів і дозволяє визначити ступінь взаємозалежності їх дій один на одного. Коефіцієнти формуються на підставі експертних оцінок і характеризують вплив на напруженість відносин між об'єктами А та Б.

Для конкретних умов практичної оцінки створюється система асоціативних матриць, кількість яких визначається узагальненими заходами, які відображають характер конфлікту і ступінь участі різних компонентів системи безпеки.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Розкрийте зміст основних підходів до формування критеріїв безпеки.
2. Дайте поняття та зміст показників безпеки.
3. Навіщо робиться реєстрація і вимір загроз ат небезпек, у чому полягає сутність цих процесів.
4. У чому полягають розбіжності методології безпекознавства і методології детермінізму щодо моделювання загроз та небезпек?
5. З якою метою використовуються метод моделювання небезпек та загроз?

ДОДАТКОВІ ЗАВДАННЯ

1. Розробити матрицю взаємозалежності певно визначеної системи безпеки і загроз.
2. Розробити ідеальну модель загрози системі безпеки.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Бандура О.А. Самборський І.І. Підходи щодо створення системи безпеки підприємництва як складової національної безпеки держави // Недержавна система безпеки підприємництва як суб'єкт національної безпеки України / Збірник матеріалів науково-практичної

конференції 16 - 17 травня 2001 р., Київ.— К.: Вид-во Європ. Ун-ту, 2001. — С. 68 - 71.

2. *Копан О.В.* Соціологічний підхід до моделювання систем безпеки // Міжвідомчий науковий збірник матеріалів конференції «Проблеми боротьби з корупцією, організованою злочинністю та контрабандою». — К. 2001. Т. 22. С. 600—607.

3. *Копан О.В.* Соціологічний підхід до моделювання систем безпеки // Науково-практичний збірник АПіСВ. 2001. — №2. — С. 83—88.

4. *Ліпкан В.А.* Системний підхід до побудови еталонної моделі системи забезпечення національної безпеки // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. — 2002. — № 2. — С. 19 - 24.

5. *Мунтіян В.І.* Економічна безпека України. — К., 1999.

6. Недержавна система безпеки підприємництва як суб'єкт національної безпеки України / Збірник матеріалів науково-практичної конференції 16 - 17 травня 2001 р., Київ.— К.: Вид-во Європ. Ун-ту, 2001. — 480 с.

7. *Роспопа О.О., Панченко О.Д., Єгорова О.І.* Моделювання процесу прийняття рішення у сфері забезпечення національної безпеки // Недержавна система безпеки підприємництва як суб'єкт національної безпеки України / Збірник матеріалів науково-практичної конференції 16 - 17 травня 2001 р., Київ.— К.: Вид-во Європ. Ун-ту, 2001. — С. 54 - 60.

8. *Фридман Л.М.* Основы проблемологии. Серия «Проблемология». — М.: Синтег, 2001. — 228 с.

РОЗДІЛ 6

МЕХАНІЗМИ РЕГУЛЮВАННЯ РІВНЯ БЕЗПЕКИ

*Смішно, коли коник кидається на віз:
усі впевнені, що впаде коник,
ніхто не думає, що перекинеться віз.
Китайське прислів'я*

1. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ УПРАВЛІННЯ РІВНЕМ БЕЗПЕКИ

В Україні останніми часами все більшого розповсюдження набувають кризи підсистем національної безпеки, що безперечно негативно впливає на безпеку держави. Ураховуючи шкоду, яка завдається безпеці, а також витрати на її ліквідацію, можна припустити, що за умов невжиття радикальних заходів економіка країни буде не в змозі заповнити втрати від загроз та небезпек. У цій ситуації сталий розвиток систем безпеки стає нереальним без вжиття активних управлінських заходів щодо виявлення, попередження і припинення загроз та небезпек, а також забезпечення ефективного функціонування об'єкту.

Постає потреба у реалізації оптимальної стратегії цілеспрямованого впливу на систему безпеки і на окремі її складові. Наука надає нові знання про природу небезпек, вказує шляхи і засоби необхідного технічного і технологічного розвитку. Роль управління і права у даному аспекті полягає у тому, щоб сконцентрувати усю розмаїтість важелів впливу у єдину *державну політику*, яка б здійснювалася державними і недержавними органами в сфері регулювання безпеки.

Досягнення цілей безпеки пов'язано із значними матеріальними затратами і за умов обмеженості ресурсів можливо лише через застосування науково обґрунтованих концепцій, здійснення узгодженої системи дій, яка б складалася з наступних блоків: *правового, управлінського, інформаційного, економічного* тощо.

При чому *синергетика* відмовляє в можливості досягнення всезагальної або суспільної, або особистої безпеки, замінюючи

їх зміст у концептуальному плані на концепції «прийнятних» загроз. Саме це зумовлює появу принципово нового підходу до управління системами, який полягає у тому, що задоволення будь-яких потреб має здійснюватися за умов обов'язкового дотримання **принципу безпекоцентризму** — безпека понад усе.

Отже актуалізується проблема, про яку ми вже говорили раніше, — **управління загрозами та небезпеками**, яке становить собою процес досягнення конституційно гарантованого рівня безпеки при одночасному формуванні соціальних та економічних умов, необхідних для цього. Методичним апаратом для реалізації такого управління є методи синергетики.

Державне регулювання рівня безпеки орієнтовано за двома основними напрямками: *зниження ризику виникнення загрози чи небезпеки*, а також *пом'якшення можливих наслідків від реалізації загроз та небезпек*.

Зниження ризику виникнення загроз та небезпек являє собою складну динамічну систему, яка складається із наступних елементів:

- ідентифікація джерел небезпек;
- оцінка стану складних систем;
- моніторинг і прогнозування ситуацій, які сприяють реалізації загроз та небезпек;
- здійснення інжиніринга системи безпеки відповідно до можливих, потенційних і реальних загроз та небезпек;
- урахування антропогенного чиннику, професійна підготовка персоналу об'єкту, особливо його керівників і суб'єктів управління системою безпеки.

Пом'якшення можливих наслідків від реалізації загроз та небезпек також становить собою певну систему дій і включає:

- планування дії об'єкту і системи безпеки у посткризовий період, тобто у період, коли були реалізовані загрози та небезпеки;
- складання і реалізацію спеціальних планів оперативного реагування на загрози та небезпеки і ліквідацію або нейтралізацію, послаблення дії їх наслідків;
- підвищення рівня обізнаності персоналу об'єкту.

2. ОСНОВНІ МЕХАНІЗМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ

2.1. ОСНОВОПОЛОЖНІ ПРИНЦИПИ

Проблеми безпеки носять завжди міждисциплінарний, а отже міжвідомчий і міжрегіональний характер і потребують застосування *методології синергетичного підходу*, формування єдиного простору безпеки, відповідальності як керівників державних органів, так і недержавних структур за результативність і наслідки управлінських рішень в сфері безпеки. Практична діяльність у цьому напрямі базується на основоположних началах — **принципах**. Синтезуючи погляди дослідників на цю проблему, розглянемо деякі з них.

Принцип пріоритету безпеки життя та здоров'я. Даний принцип виражає конституційні права громадян України на захист державою їх життя і здоров'я, а також визнає життя людини найвищою соціальною цінністю (ст. 3 Конституції України). Через це можна зробити висновок, що будь-яке рішення чи то державних органів, чи то недержавних структур не може вважатися прийнятним, якщо його реалізації призведе до порушення належного рівня забезпечення безпеки життя та здоров'я особи і суспільства в цілому.

Принцип інтегральної оцінки загроз та небезпек. Відповідно до даного принципу мають враховуватись уся сукупність інформації про будь-які види загроз та небезпек, а також про комплекс управлінських рішень, які приймаються у цьому зв'язку.

Принцип сталості системи. Будь-яка діяльність, яка спрямована на досягнення певної мети, має обмежуватись допустимими параметрами відхилення системи від стабільного функціонування, тобто відхилення системи від завданих параметрів не мають призводити до дестабілізації та колапсу системи. У той же час, має бути обчислений гранично можливий коефіцієнт завдання шкоди системі, за якого вона не втратить своєї ідентичності.

Принцип виправданості діяльності. Даний принцип виражає відношення затрачених ресурсів до отриманої вигоди та можливої шкоди. Якщо розмір шкоди перевищуватиме затрати, то така діяльність може вважатися невиправданою.

Принцип оптимізації безпеки. Даний принцип полягає у необхідності створення систем управління безпекою і загрозами, які б забезпечували об'єктові в цілому ефективне функціонування відповідно до поставленої мети.

Перелік заходів, які мають вживатися для забезпечення безпеки об'єкту, персональна відповідальність суб'єктів управління за прийняття тих чи інших управлінських рішень має визначатися правовою базою країни, яка є одним з вагомих важелів у сфері управління безпекою.

Основні напрями правового регулювання охоплюють усю систему правовідносин в сфері безпеки на етапах розміщення, проектування, створення та експлуатації об'єктів, а також у частині організації процесу забезпечення безпеки, мінімізації загроз та небезпек.

2.2. НАУКА В УПРАВЛІННІ БЕЗПЕКОЮ

Дізнатися про сутність процесів, які призводять до виникнення загроз та небезпек, намітити і здійснити заходи щодо їх попередження, ліквідації, нейтралізації або послаблення дії негативних наслідків можна **лише** за умови науково обґрунтованих даних, діагностики, прогнозу стану і динаміки зміни систем, тенденцій їх розвитку.

При вирішенні цих завдань визначальну роль відіграють і відіграватимуть фундаментальні і прикладні наукові дослідження з безпеки, які виконуються спеціалістами різних галузей: і управліннями, і геополітиками, і математиками, і фізиками, і біологами, і правознавцями, і геологами тощо.

Висновки і рекомендації вчених представляють суб'єктам управління системами безпеки з метою надання їм можливості адекватно реагувати на різні джерела і рівні загроз та небезпек, прогнозувати їх, а також моделювати сценарії розвитку ситуації, створювати ефективні системи управління ризиком загроз та небезпек, а також наслідків від їх реалізації, ліквідації або послабленні дії негативних наслідків, пред'явлення обґрунтованих вимог до нових технологічних і проектних робіт.

Наукова методологія є необхідною на усіх етапах управління безпекою для акумулювання інформації, аналізу ситуації, відпрацювання і зіставлення альтернатив, оцінки можливих наслідків їх реалізації, пошуку причин допущених помилок в управлінні тощо.

Ігнорування наукових підходів призводить до втрати керуваності системою. Без підтримання і використання результатів наукової та інноваційної діяльності стає неможливим вирішення складних проблем виявлення, попередження, ліквідації або послаблення дії негативних наслідків.

Нині практично визначилося **коло наукових напрямів**, які об'єднуються в межах **безпекознавства**. Його предметом є: встановлення фундаментальних закономірностей переходу і взаємодії біологічних, технічних і соціальних систем від нормальних (в межах заданих параметрів) до станів, далеких від рівноваги;

створення наукових основ діагностування, моніторингу, превенції, попередження загроз та небезпек, побудови систем забезпечення безпеки і реабілітації.

На результатах таких досліджень формуються якісні та кількісні параметри управлінських рішень, що приймаються, правової бази, яка покликана врегульовувати правові відносини в сфері безпеки.

Покликання науки полягає ще і у тому, що за умов, коли відсутня можливість закрити або переоснастити об'єкт, вона розробляє надійні методи діагностування, подовження ресурсу функціонування системи, визначає перспективи створення майбутніх систем, систему заходів щодо захисту об'єкту від загроз та небезпек, ліквідації або послаблення дії негативних наслідків.

Отже, **важливим завданням безпекознавства** є визначення основних принципів безпеки систем, формування класифікації загроз та небезпек, виявлення, попередження, ліквідація або послаблення дії негативних наслідків з урахуванням реальних параметрів функціонування системи у просторово-часовому форматі.

Науково-технічна політика в сфері безпеки передбачає також постановку системних досліджень по важливими проблемам механіки, фізики, хімії, права, управління, синергетики. Такі дослідження стають особливо ефективними при застосуванні *нелінійного математичного моделювання*.

Також, при можливості, доцільно проводитися *натурні експерименти*, за результатами яких можуть складатися прогностні та оціночні карти, а також карти і атласи із зонами найбільш небезпечних районів.

Прикладні дослідження проводяться на базі фундаментальних розробок, вони відрізняються чіткою галузевою спрямованістю. Одним з перспективних напрямів є проектування систем за критеріями безпеки. При цьому враховується, що загрози і небезпеки можуть виникнути там і тоді, де вони не є прямим наслідком. Безпосередньо ці проблеми розглядаються у теорії динамічного хаосу, а також синергетики.

У цьому аспекті непересічної ваги набуває підтримка державою досліджень у сфері безпеки, а також створення нею механізму впливу на наукову сферу, яка розробляє проблеми безпеки.

Важливим питанням у цьому аспекті є державне фінансування науки, яке має здійснюватися не лише за рахунок державного бюджету, а й через розгалужену систему грантів, проєктів.

Додатковими джерелами фінансування слугуватимуть позабюджетні фонди, які працюють на принципах зворотності і платності, приватні інвестиції, засоби страхових фондів, система лізингу в науці. Також підвищення наукової активності може відбуватися за рахунок надання податкових пільг підприємствам.

2.3. ПРОГРАМНО-ЦІЛЬОВИЙ МЕТОД ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМ БЕЗПЕКИ

Основним механізмом вирішення комплексних проблем по масштабам і характеру досліджуваних явищ і об'єктів проблем безпеки є **програмно-цільовий метод** у формі державних цільових програм, замовниками яких виступають ті чи інші органи влади.

Так, необхідно, урахувавши досвід іноземних країн, поставити і вирішувати питання щодо формування і реалізацію фундаментальних наукових основ державної політики у сфері безпеки.

Теоретичні положення наукової політики, які розробляються у межах даних програм разом із практикою забезпечення безпеки державною і недержавною системами дозволять сформулювати концепцію єдиної програми. Її призначенням має стати об'єднання зусиль усіх гілок влади для створення необхідної організаційно-правової бази безпеки, сприяння розвитку і взаємодії державних і недержавних систем без-

пеки, забезпечення координації наукових розробок у галузі безпеки.

До числа **пріоритетних наукових розробок** у даному напрямі належать:

- обґрунтування і розроблення критеріїв, параметрів і норм безпеки систем;

- розроблення сучасних методів прогнозування, інтегральних оцінок ризику виникнення загроз та небезпек;

- складання і введення в дію комплексних правових і економічних механізмів управління безпекою та загрозою і небезпеками;

- розроблення прогностичних моделей оцінки реальної, остаточної і потенційної шкоди;

- створення сертифікованої системи підготовки і перепідготовки спеціалістів, керівників і населення з проблем безпеки;

забезпечення індивідуального і колективного захисту персоналу в екстремальних умовах їхньої професійної діяльності.

Принципово важливим моментом є тісна взаємодія державних і недержавних систем безпеки, щоб забезпечення безпеки одного об'єкту не йшло на шкоду забезпечення безпеки іншому. Таким чином можна забезпечити економію коштів, сформувані в країні єдине нормативне поле управління безпекою та загрозами і небезпеками, забезпечити впровадження уніфікованих технічних засобів попередження і ліквідації негативної дії наслідків загроз і небезпек, впровадження високих технологій, які відповідають міжнародним стандартам.

2.4. ДЕРЖАВНА ІННОВАЦІЙНА ПОЛІТИКА

Держава через уповноважені органи формує принципи, пріоритети і цілі своєї інноваційної політики. Головною метою є збільшення внеску науки і техніки у розвиток об'єкту, у тому числі вирішення проблем безпеки і пов'язаних з ними перетворення в галузі управління, організації науки тощо.

Державна інноваційна політика у вирішенні таких принципів для країни проблем, до яких належить забезпечення безпеки, полягає у створенні необхідних умов для формування інноваційного ринку і підтримання на ньому пріоритетних напрямів і важливих технологій безпеки.

Існують забобони з приводу того, що в процесі попередження і ліквідації наслідків загроз і небезпек не може бути комерційного інтересу. Світова практика доволі яскраво суперечить таким твердженням. Ринок послуг в сфері безпеки щороку збільшується і не тільки кількісно, а й якісно. З року в рік зростає творча конструктивність, змагальність, про що свідчать чисельні Виставки та презентації, науково-практичні конференції, форуми, семінари, круглі столи, які проводяться з проблем безпеки. Провідну роль серед недержавних закладів освіти у становленні наукового фундаменту безпеки відіграє Європейський університет через унікальний і єдиний у своєму роді в Україні Факультет права і безпеки підприємництва, який очолює справжній фахівець — Пригунов П.Я. Саме завдячуючи ректорату Університету, а також декану згаданого факультету стала можливою співпраця і об'єднання зусиль представників державних і недержавних відомств, що займаються забезпеченням безпеки.

Формування ринку інновацій пріоритетних наукових розробок в галузі безпеки здійснюватиметься на основі об'єднання можливостей бюджету і крупних комерційних структур — інвестиційних фондів і компаній, комерційних банків, страхових і пенсійних фондів, мережі лізингових та венчурних фірм, посилення інвестиційної конкуренції у системі тендерів, конкурсів, грантів і технологічних бірж.

У галузі безпеки необхідно активізувати розроблення нормативно-правового забезпечення, удосконалення дії механізмів стимулювання, захисту інтелектуальної власності, системи залучення державних та іноземних інвестицій інноваційної діяльності. І перші кроки вже робляться на цьому шляху: за редакцією Тимошенка І.І., Лаптева С.Г., Ліпкана В.А., Онищенко Г. було розроблено проект Закону України «Про недержавне забезпечення безпеки особи та підприємницької діяльності в Україні».

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. У чому полягають концептуальні основи управління рівнем безпеки?
2. На яких принципах ґрунтується дія механізмів безпеки?
3. Яку роль відіграє наука в забезпеченні безпеки?

4. Чи є безпекознавство теоретичною або прикладною (практичною) наукою?

5. Як Ви вбачаєте можливим використання інноваційного менеджменту при забезпеченні безпеки?

ДОДАТКОВІ ЗАВДАННЯ

Розкрийте зміст нелінійного математичного моделювання при функціонуванні систем безпеки у різних просторово-часових форматах.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Братусь Ю.М.* Системний підхід до аналізу стану великих організаційних систем при прийнятті рішення та управління їх безпекою // Недержавна система безпеки підприємництва як суб'єкт національної безпеки України / Збірник матеріалів науково-практичної конференції 16 - 17 травня 2001 р., Київ.— К.: Вид-во Європ. Ун-ту, 2001. — С. 279 - 283.

2. *Бурков В.Н.* Основы математической теории активных систем. — М.: Наука, 1977.

3. *Бурков В.Н., Кондратьев В.В.* Механизмы функционирования организационных систем. — М.: Наука, 1981.

4. *Воробьёв Ю.Л., Малинецкий Г.Г., Махутов Н.А.* Теория риска и технологии обеспечения безопасности. Подход с позиций нелинейной динамики. — Ч. II. — Проблемы безопасности при чрезвычайных ситуациях. — Вып. 1. — М., 1999.

5. *Копан О.В.* Пріоритет оперативного управління ОВС // Бюлетень МВС України з обміну досвідом роботи. — К.: РВВ МВС України. 2002. - №136. - С. 9-13.

6. *Копан О.В.* Оперативні технології як механізм оперативного управління // Збірник наукових праць НАСБУ. 2001. — № 5. — С. 83-86.

7. *Кульба В.В., Серегин А.С.* Особенности управления в условиях чрезвычайных ситуаций // Российский социально-политический институт. — М., 1991.

8. Недержавна система безпеки підприємництва як суб'єкт національної безпеки України / Збірник матеріалів науково-практичної конференції 16 - 17 травня 2001 р., Київ.— К.: Вид-во Європ. Ун-ту, 2001. — 480 с.

9. *Порфирьев Б.Н.* Организация управления в чрезвычайных ситуациях. — М.: Знание, 1989.

10. Тимошенко І.І., Лаптев С.Г., Ліпкан В.А., Онищенко Г. Закон України «Про недержавне забезпечення безпеки особи та підприємницької діяльності в Україні» // Недержавна система безпеки підприємництва як суб'єкт національної безпеки України. — К.: Вид-во Європ. Університету, 2001. — С. 466 - 477.

11. Управление риском в социально-экономических системах: концепция и методы её реализации. — Ч. I - II. Проблемы безопасности при чрезвычайных ситуациях. — Вып. 11,12. — М., 1995.

РОЗДІЛ 7

СИСТЕМИ БЕЗПЕКИ

Nullus dies sine securitas*

1. ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТ СИСТЕМИ БЕЗПЕКИ

1.1. НЕОБХІДНІСТЬ ІСНУВАННЯ СИСТЕМИ БЕЗПЕКИ

Розглядаючи питання необхідності забезпечення інтересів об'єкту, постає проблема в організації узгодженої діяльності державних органів, громадських організацій, окремих індивідів для досягнення окресленого завдання.

На думку численних дослідників історії України споконвічні проблеми із утвердженням незалежності виникали саме через відсутність ефективно діючої системи національної безпеки. При чому такі проблеми не є новими для України. Так Стародавній Рим набув сили лише тоді, коли в нього з'явилася постійна армія. Що ж до України, то навіть *Й.Гердер* стверджував, що нещастя слов'янського народу полягає у тому, що за всієї своєї любові до спокою та домашнього завзятті він не міг встановити довговічного військового ладу, хоча йому й не бракувало мужності в хвилину бурхливого опору.

Найбільш ефективним способом виявилось створення системи безпеки, головною метою якої є надійне забезпечення інтересів об'єкту.

Цей процес має декілька векторів. *По-перше*, формування системи безпеки відбувається через неможливість іншими шляхами забезпечити достатній рівень захищеності інтересів об'єкту. *По-друге*, сам процес формування даної системи супроводжується негативним впливом інших систем і відбувається у певному, не доброзичливому середовищі. *По-третє*, функціонування сформованої системи безпеки постійно супроводжується негативним впливом як внутрішніх, так і зовнішніх чинників.

Отже **система безпеки**, існуючи у конфліктогенному середовищі, весь час перебуває у стані перманентної напруги. Цей стан для неї є природним, через що наявність внутрішніх і

* Жодного дня без безпеки

зовнішніх конфліктних ситуацій має розглядатися як іманентна. Водночас постає необхідність у відпрацюванні **параметрів** допустимого рівня конфлікту, перевищення яких свідчить про наявність реальної загрози безпеці.

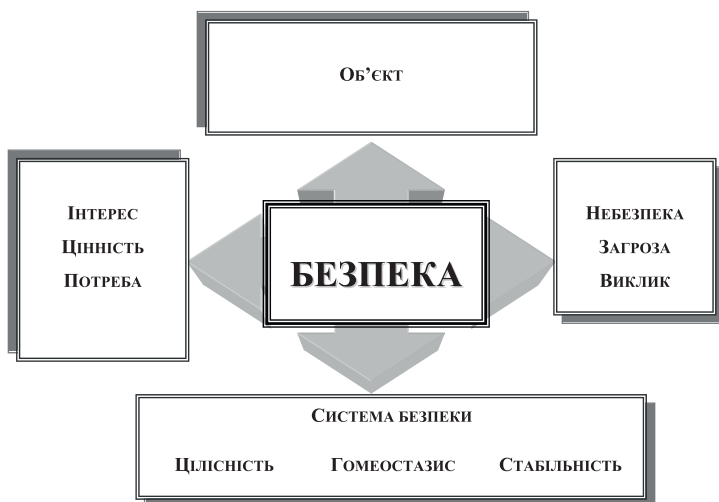
Одним з фундаментальних завдань даної системи є забезпечення безпеки. Так, на думку *П. Бєлова*, **безпека** — властивість системи, яка включає в себе потенційні жертви і загрози для них. Безпека як стан характеризується такими параметрами, як *стабільність*, *стійкість* і *живучість* системи. Для досягнення даного завдання застосовується ціла низка *методів*: ухилення, захист або знищення джерел небезпеки чи загроз. При чому під **стійкістю** розуміється здатність системи нормально функціонувати при впливах, під **стабільністю** — сукупність сталостей до тривало діючих впливаючих чинників, а під **живучістю** — здатність систем зберігати функціонування в умовах цілеспрямованого впливу. *Ярочкін В. І.* вважає, що система має характеризуватися такими параметрами, як: **цілісність**, **живучість** та **відносна самостійність**.

Але моя позиція дещо відрізняється від запропонованих вище та інших, які не репрезентовані тут, тому що у методологічному плані є схожими із думками даних дослідників. І передусім це зумовлено застосуванням синергетичного підходу до аналізу систем. Так, наприклад, те що *П. Бєлов* та *В. І. Ярочкін* називають живучістю, насправді має назву **гомеостазису** і вже давно є визначеним. Щодо такої ознаки як **цілісність**, то вона характеризує систему як таку, яка не має частин і діє як єдиний об'єкт. У цілісній системі взаємозв'язки є настільки сильними, що не можуть розглядатися як взаємозв'язки між локалізованими у просторі часі частинами.

Не можна не звертати увагу і на той факт, що активізація формування системи безпеки відбувається у періоди активізації алгоритмів дестабілізації. Духовний занепад, світоглядна дисипативність, політична пасивність, економічне падіння, соціальна напруга, правовий нігілізм, підвищена активність та агресивність конкурентів, корупція державних чиновників — ці та низка інших чинників сприяють формуванню в об'єкті відчуття окремішності, відчуженості від соціуму, держави. У цей період, активізуються алгоритми самозбереження, і особи шукають інших груп, колективів, які б забезпечили їм почуття безпеки, внутрішньої

гармонії, впевненості у майбутті. На цьому етапі можливі як позитивні інтегративні процеси, що знаходять свій вияв, наприклад, у створенні нових систем безпеки, так і негативний, коли утворюються екстремістські організації. До речі поява та різка активізація таких організацій зазвичай свідчить про послаблення дії системи безпеки. Іншими словами: активізація терористських груп є свідченням збою в алгоритмі управління системою безпеки.

Атрибутивною ознакою створення будь-якої системи є її здатність забезпечити **головну потребу** людини — безпеку. В

якій системі ця здатність буде вищою, або яка система продемонструє за допомогою застосування засобів впливу різного рівня інтенсивності цю здатність, у тій системі і побажає опинитися більшість людей. Саме тому у переважній причині утворення систем безпеки є не стільки бажання відстоювати якусь ідею, скільки бажання забезпечити власну безпеку, знищивши джерело загрози.

Так, проведення масованої інформаційної війни, метою якої б стало упевнення громадян в силі і дієздатності систем безпеки, спричинило б докорінну зміну настанов багатьох учасників екстремістських організацій різного толку. Неможливо здійсню-

вати боротьбу з тероризмом, не усвідомлюючи цього факту. Тому будь-які дії системи щодо боротьби з тероризмом *приречені на провал*, якщо вони спрямовані лише на фізичне знищення терористів. Головне — відшукати збіг в алгоритмі соціального управління, точку біфуркації, в якій певна група людей обирає іншу групу, яка надалі забезпечуватиме їхню головну потребу — безпеку.

Іншим прикладом є утворення неосистеми глобальної безпеки після вчинення актів тероризму 11 вересня 2001 року у США. При чому цей процес супроводжувався небувалими до того акціями: так уперше за всі роки існування НАТО до цієї організації прибув Президент Росії, держави, яка, успадковуючи месіанську традицію від колишнього СРСР, система безпеки якої завжди була антиподом НАТО. Окрім цього, вчинення актів тероризму спричинило активізацію процесу виходу США з договору по ПРО-2, більше того, США вийшло з договору про непроведення підземних ядерних випробовувань. Водночас Росія всередині вересня 2002 року намагається успадкувати риторику США та заявляє, що у разі не припинення Грузією функціонування терористських осередків у Панкїйській ущелині, Росія, відповідно до ст. 51 Статуту ООН, яка закріплює право кожної суверенної держави на індивідуальну або колективну самооборону, змушена буде самотужки провести операцію на території іншого суверенної держави по фізичній ліквідації терористів.

На перший погляд ці події свідчать про початок або ренесанс ядерної епохи. З іншого боку, найбільш потужні ядерні країни США і Росія вирішили (Росія у зв'язку з економічним колапсом не мала права вибору) скінчити епоху монополярності, яка призвела до розв'язання чисельних війн. Отже по суті, **ренесанс ядерної епохи** — шлях до створення неосистем безпеки, які скоріш за все, відбуватимуться за принципом наявності ядерної зброї. Окрім цього, до такої системи будуть включені усі держави, що підтримують політику домінуючої країни. Не виключена можливість також утворення на території Європи декількох блоків, лідерами яких будуть Німеччина, Франція, Росія. На жаль, у найближчі 15 років казати про домінуючу роль у будь-якій системі безпеки, за умови відсутності ядерної зброї не доводиться.

Наголосимо, що створення систем безпеки є прагненням об'єкту, опосередкованим прагненням окремо узятій людини, до безпечного існування. Механізми створення терористських організацій, як і антитерористичної коаліції є за своєю суттю однаковими. Стрижневий компонент — безпека членів цих груп. Ренесанс ядерної епохи, знову ж таки, не є бажанням відновлення гонки озброєнь, а є прямим прагненням нації до безпеки.

Саме тому система безпеки, будучи генератором динамічної стабільності, існує у конфліктогенному середовищі і постійно стикається з проблемою збереження власної цілісності, тобто підтриманню належного рівня гомеостазису.

2. Загальна модель системи безпеки.

Обрана нами методологія дослідження — **синергетичний підхід** — дозволяє піднятися на інший рівень аналізу полісистемних утворень, до яких належить система безпеки. Розуміння системи безпеки в якості системи, що обов'язково і безальтернативно породжує **стабільність**, є не зовсім вірним і повним, бо воно є наслідком застосування методології детермінізму, яка при дослідженні процесів у сфері безпеки не є єдиною можливою, а головне вірною і продуктивною.

Стабільність і нестабільність системи є суттєвими параметрами її існування, водночас, ретельно підходячи до аналізу цього питання, слід говорити про два рівня характеристики розглядуваної системи. *Перший рівень* полягатиме в аналізові стабільності, незмінюваності, статичності складових елементів системи. *Другий рівень* — в аналізі стійкості самої системи в умовах активізації алгоритмів дестабілізації різного рівня інтенсивності, та припустимих параметрів динамічності за умови збереження структурного складу, тобто гомеостазису системи.

Актуальним у даному контексті є питання про розуміння сутності та методів досягнення стабільності. На думку *Р. Макнамари*, основоположним поняттям стабільності є безпека. Сама ж **стабільність** має розумітися не лише як певна консервованість, сталість, а як такий стан системи, що забезпечує еволюцію системи відповідно до синхронного **сполучення динамічних і статичних елементів**.

Прикладом динамічної складової стабільності системи безпеки є її розвиток, інтеграція до систем більш високого поряд-

ку. Так, наприклад, безпека окремого об'єкту підприємницької діяльності може бути включена у загальну систему безпеки району, останню в свою чергу — у систему безпеки міста і т.д. На макрорівні це виявляється у включенні системи національної безпеки до систем регіональної безпеки, які, у свою чергу, включаються до систем міжнародної безпеки.

Як приклад *статичної* складової стабільності системи безпеки можна навести її структуру, тобто незмінну сукупність тих підсистем, що забезпечують функціонування самої системи в якості цілісного організму відповідно до поставлених цілей.

Розгляд даного елемента кореспондує із генеральним лейтмотивом позиції автора даного посібника: **атрибутивний природний синтез організаційних і самоорганізаційних структур**. І саме аналіз такої важливої складової, як **стабільність**, дає можливість наблизитися до відпрацювання механізмів інтеграції вище зазначених структур.

Перед тим, як окреслити поняття системи безпеки, на нашу думку, доцільно розкрити зміст *загальної моделі безпеки*, як патерна системи безпеки.

Не можна не погодитись із *Е.Любкемейером*, який виокремлює три принципові **цілі** побудови системи безпеки:

- запобігання загрози (небезпеки);
- захист від загрози (мінімізація втрат);
- зменшення загрози (зменшення потенціалу загрози здійснюється через зменшення її інтенсивності).

На нашу думку, базовою ціллю формування системи безпеки є упарвління безпекою, а отже управління загрозами та небезпеками.

П. Бєлов пропонує наступні **методи національної безпеки**, які можна також застосувати і для безпеки взагалі:

- *для дослідження* — системна інженерія, яка полягає у проблемно-орієнтованому емпіричному і теоретичному аналізові ситуації, об'єкта і мети дослідження;
- *для забезпечення і удосконалення* — програмно-цільове планування і управління. Практична реалізація даних заходів включає: *стратегічне планування* (обґрунтування оптимальних якісних показників НБ і розроблення цільових програм по їх забезпеченню) і *оперативне управління* їх виконання (контроль

значень цих показників і здійснення впливу по їх підтримці і заданих межах).

Окрім цього, автором пропонується використовувати декілька видів моделей. *Дескриптивні*, які дозволяють інтерпретувати націю як виробника і споживача благ, а її інститути — як механізми найбільш повного задоволення потреб, мають застосовуватися для виявлення тенденцій у їх розвитку. *Нормативні* — для обґрунтування і ранжування цілей, цінностей, інтересів і представлення їх у формі пірамід або дерев, які враховуються і безперервно коригуються з урахуванням виявлених тенденцій. *Ситуаційні* — для дослідження найбільш суттєвих для життєстійкості нації явищ і процесів, розкриття умов виникнення і ліквідації конкретних загроз її безпеці. Наступний кількісний та якісний аналіз даних моделей є незамінним для виявлення «вузьких місць», кількісного прогнозу пов'язаного з ними ризику, апріорної оцінки і оптимізації заходів по його зниженню або перерозподілу.

З урахуванням викладеного, у найбільш загальному плані **загальну модель безпеки** можна окреслити наступним чином:

- акцентування уваги на внутрішній стабілізації, яка має носити системний характер, охоплюючи: *основні сфери суспільного буття* (економічна, політична, соціальна, інформаційна, воєнна, екологічна, наукова, технологічна тощо), *систему внутрішніх і зовнішніх зв'язків*. У кібернетичному аспекті процес стабілізації має бути побудований за таким алгоритмом: *вихід* — кінцевий стан стабільності існування всіх підсистем безпеки, *вхід* — цілеспрямований, організуючий системний вплив суб'єкта управління на систему безпеки в цілому (складові підсистеми, система внутрішніх і зовнішніх зв'язків, внутрішнє та зовнішнє середовище), *параметри процесу* — безпосереднє здійснення впливу з метою досягнення цілей стабілізації;

- синхронізація границь безпеки усіх складових об'єкту у єдину спільну сферу — сферу безпеки;

- забезпечення збалансованого співфункціонування інтересів усіх елементів об'єкту;

- забезпечення безпеки має відбуватись на демократичних засадах відповідно до інтересів об'єкту;

• формування ідеології безпеки, як стрижневої, об'єднуючої і системостворюючої складової системи безпеки (ідеологічний вимір безпеки).

1.3. КЛАСИФІКАЦІЯ СИСТЕМ БЕЗПЕКИ

Вочевидь, розглядаючи проблеми побудови ефективної моделі системи безпеки, не можна обминути питань, пов'язаних із класифікацією рівнів безпеки і відповідно до неї систем безпеки. За критерієм розповсюдженості можна виділити: універсальну, глобальну, міжнародну, регіональну (колективну), національну, локальну безпеку. Відповідно до видів безпек побудовані адекватні системи безпеки, на аналізові змістовних рис яких доцільно зупинитись.

По-перше, категорія безпеки являючись за своєю суттю системною, містить численні рівні, які є її підсистемами. По-друге, на кожному з цих рівнів безпеки є свої порогові параметри безпеки. Так наприклад, при розгляді поняття універсальної безпеки постає необхідність у виокремленні певного ядра інтересів універсуму, завдання шкоди яким, спричинить порушення системи універсальної безпеки. У той же час, відповідно до розробленої мною класифікації загроз, деякі з них можуть лише спричинити певні флуктуації розглядуваної системи, не вплинувши суттєво на її еволюцію. Через це, принцип багаторівневості, закладений у саму категорію «безпека», зумовлює наявність декількох рівнів безпеки у кожній з підсистем. З урахуванням окресленого, постає завдання щодо вичленення рівнів загроз, і відповідно до цього відпрацювання конкретних заходів щодо їх виявлення і попередження.

Суттєвим моментом у даній концепції є розроблення ядра життєво важливих інтересів на кожному з рівнів безпеки.

Тому слід розглядати декілька видів безпеки, кожному з яких притаманні власні життєво важливі інтереси (системостворюючі елементи). У той же час, доцільно ураховувати той факт, що існуючі кореляційні зв'язки зумовлюють вплив порушених життєво важливих інтересів щодо одного рівня безпеки на інший.

Відповідно до обраної нами методології зазначимо, що всі види систем безпеки перебувають у загальному середовищі «абсолютної безпеки», через це флуктуації однієї системи безпеки

ки спричинюють флуктуації іншої. Отже актуальною постає проблема розроблення **параметрів впливу** флуктуацій різної інтенсивності на різні системи безпеки. У цьому ж аспекті при розгляді джерел небезпеки слід звернути увагу на розроблення методики ідентифікації системних загроз, до однієї з яких належить тероризм. Під *системною загрозою* слід розуміти деструктивні події, що завдають шкоди життєво важливим інтересам на всіх рівнях безпеки і здатні порушити одну з підсистем. Однією з ознак системної небезпеки має бути її здатність щодо передачі негативних флуктуацій від однієї системи до іншої — ефект доміно. При цьому, з урахуванням засадничих положень синергетики, системна загроза містить у собі потенцію до **дзеркального ефекту** — завдання суттєвої шкоди одній системі безпеки, може тягнути за собою якісне оновлення і покращання системи безпеки іншого рівня. На цей факт слід звертати особливу увагу.

У найбільш загальному плані можна окреслити наступні *ознаки системних загроз*:

здатність спричинювати **транссистемні флуктуації**, під якими розуміються процес передачі флуктуацій, спричинених у одній системі, до іншої;

здатність до встановлення зворотних зв'язків якісно нового типу (так, наприклад, акт тероризму 11 вересня у США, який з одного боку спричинив суттєвий негативний вплив на національну безпеку США, став позитивним імпульсом до оновлення методологічних підходів щодо побудови систем міжнародної, глобальної та універсальної безпеки).

Щодо передачі флуктуацій від систем одного рівня до іншого можна зазначити, що ця ознака є вельми важливою і характеризує саме системну небезпеку. Так наприклад, наявність небезпеки системі регіональної безпеки через вчинення, наприклад, широкомасштабних актів тероризму, зумовить негативний вплив на систему міжнародної безпеки, що, у свою чергу, може вплинути на систему глобальної та універсальної безпеки. Яскравим прикладом є події в Афганістані: громадянська війна усередині країни спричинила порушення функціонування спочатку системи локальної безпеки, а потім і національної. Подальші дії талібів щодо суміжних держав (Таджикистану, Пакистану та ін.) спричинили порушення у функціонуванні системи регіо-

нальної безпеки. Вчинення актів тероризму 11 вересня у США, внаслідок яких загинуло близько 3 тис. осіб, спричинили зміни у міжнародній і глобальній безпеці. Отже, системна загроза, являючись продуктом **флуктугенного середовища** — певної сфери, в якій відбувається процес зародження, становлення, існування та розвитку флуктуацій різної природи — має власність спричинення транссистемних флуктуацій.

З урахуванням наведеного, доцільно окреслити піраміду систем безпеки і їх власний понятійно-категорійний апарат. При побудові даної піраміди слід ураховувати, що висхідним елементом будь-якої системи є загальне поняття безпеки, тому визначення понять усіх рівнів безпеки має ґрунтуватися на згаданому принципі.

Система універсальної безпеки — сукупність норм міжнародного права і створених на їх основі світових інститутів і механізмів взаємодії з метою забезпечення універсальної безпеки.

Універсальна безпека — такий стан міждержавних відносин, за якого небезпека не загрожує як нейтральним країнам, так і тим, які є учасницями воєнних союзів (коаліцій) та інших міждержавних угод, спрямованих на забезпечення безпеки в тій чи іншій сфері (державній, економічній, політичній, воєнній тощо).

Система забезпечення універсальної безпеки — універсальні органи, організації, посадові особи та окремі громадяни, об'єднані цілями і завданнями щодо захисту та просування універсальних інтересів, які взаємодіють один з одним і здійснюють відповідну діяльність у межах уніфікованого законодавства.

Система глобальної безпеки — сукупність норм міжнародного права і створених на їх основі інститутів і механізмів взаємодії з метою забезпечення глобальної безпеки.

Глобальна безпека — це комплекс міжнародних умов співіснування домовленостей та інституціональних структур, за яких кожній державі-члену світової спільноти забезпечується можливість вільно обирати і здійснювати свою стратегію розвитку відповідно до принципів глобалізації.

Система забезпечення глобальної безпеки — транснаціональні органи, організації, посадові особи та окремі громадяни, об'єднані цілями і завданнями щодо захисту та просування глобальних інтересів, які взаємодіють один з одним і здійснюють

відповідну діяльність у межах власного законодавства країни і міжнародного права.

Система міжнародної безпеки — сукупність норм міжнародного права і створених на їх основі інститутів (державних та міжнародних органів, призначених забезпечувати даний тип безпеки) і механізмів взаємодії з метою забезпечення безпеки двох і більше країн.

Міжнародна безпека — це комплекс міжнародних умов співіснування домовленостей та інституціональних структур, за яких кожній державі-члену світової спільноти забезпечується можливість вільно обирати і здійснювати свою стратегію розвитку, не зазнаючи зовнішнього тиску і розраховуючи на невтручання, розуміння та взаємоприйнятну і взаємовигідну співпрацю з боку інших держав.

Основною метою міжнародної безпеки є створення умов для співпраці держав у розв'язанні як національних проблем, так і глобальних проблем людства. Вона має стати основою мирного співіснування. *Правові гарантії здійснення міжнародної безпеки* полягають у визнанні принципів рівноправності держав незалежно від соціального і політичного устрою; у свободі вибору шляху, розвитку і форм організації життя; у власному волевиявленні держав при розпорядженні природними ресурсами і економічним потенціалом в своїх країнах; у взаємовигідній співпраці та вільному розвитку економічних, фінансових, науково-технічних й інших мирних відносин між державами; у мирному урегулюванні будь-яких суперечок без застосування сили або загрози силою тощо.

Система забезпечення міжнародної безпеки — міжнародні органи, міжнародні організації, посадові особи та окремі громадяни, об'єднані цілями і завданнями щодо захисту та просування міжнародних інтересів, які взаємодіють один з одним і здійснюють відповідну діяльність у межах власного і міжнародного законодавства, з наданням пріоритету останньому.

Система регіональної (колективної) безпеки — сукупність міжнародних і норм права країн-учасниць регіональної безпеки і створених на їх основі інститутів (міждержавних органів, призначених забезпечувати даний тип безпеки) і механізмів взаємодії з метою забезпечення безпеки зазначених країн.

Регіональна (колективна безпека) — це комплекс міжнародних і регіональних умов співіснування домовленостей та

інституціональних структур, за яких кожній країні-учасниці даної системи безпеки забезпечується можливість вільно обирати і здійснювати свою стратегію розвитку.

Система забезпечення регіональної (колективної) безпеки — органи, громадські організації, посадові особи та окремі громадяни, об'єднані цілями і завданнями щодо захисту та просування регіональних інтересів, які взаємодіють один з одним і здійснюють відповідну діяльність у межах законодавства країн-учасниць і відповідних домовленостей.

Система національної безпеки — сукупність національних норм права і створених на їх основі інститутів і механізмів взаємодії з метою забезпечення національної безпеки.

Національна безпека — головна потреба нації у суверенному, без втручання і тиску ззовні визначенню шляхів і форм свого розвитку.

Система забезпечення національної безпеки — державні органи, громадські організації, посадові особи та окремі громадяни, об'єднані цілями і завданнями щодо захисту та просування національних інтересів, які взаємодіють один з одним і здійснюють відповідну діяльність у межах законодавства країни.

Система локальної безпеки — сукупність норм права і створених на їх основі інститутів і механізмів взаємодії з метою забезпечення локальної безпеки.

Локальна безпека — це комплекс умов співіснування домовленостей та інституціональних структур, за яких забезпечується можливість вільно обрання і здійснення власної стратегії розвитку.

Система забезпечення локальної безпеки — державні органи, громадські організації, посадові особи та окремі громадяни, об'єднані цілями і завданнями щодо захисту та просування національних інтересів, які взаємодіють один з одним і здійснюють відповідну діяльність у межах законодавства країни.

При аналізові доцільності створення систем безпеки, зазвичай йдеться про аргументацію необхідності захисту та просування тих чи інших інтересів. І в принципі, з огляду на системостворюючий елемент системи безпеки — мету — побудова будь-якої системи безпеки за своєю суттю є позитивним фактом.

Створення систем безпеки сприяє задоволенню об'єктом власних потреб та інтересів і певним чином виступає гарантом їх забезпечення. Але існує й інший аспект цієї проблеми: створення систем безпеки, починаючи з рівня регіональної, потенційно містить у собі загрозу для того чи іншого об'єкту. Створення даних систем може супроводжуватися зниженням рівня самоідентифікації об'єкту, а зрештою, зруйнувати захисні функції ідентитету.

Через це, створення систем безпеки має відбуватися на інших засадничих положеннях. Зокрема, якщо при створенні систем безпеки (локальної, національної) метою є забезпечення національних інтересів, то при створенні систем безпеки вищого рівня, окрім зазначеного, має закладатись фундамент щодо унеможливлення домінації будь-якого учаснику системи безпеки.

З урахуванням наведеного, постає необхідність у визначенні даного процесу, наділенні його понятійною формою. На мою думку, сутність даного процесу виражає поняття енантіосистемізму. Енантіосистемізм (від грецьк. *enantios* - протилежний) — властивість деяких систем існувати у модифікаціях, що є дзеркальними відображеннями одна одної. Енантіосистемізм є можливим у системосередовищі, яке не має цементуючої ідеї існування.

Розвиток суспільства зумовлює функції та типи систем безпеки (каскади систем безпеки, відкриті системи безпеки, закриті системи безпеки).

Важливою характеристикою системи є її **властивість**. Властивість — сторона предмету, яка обумовлює його відмінність або схожість з іншими предметами і проявляється у взаємодії з ними (наприклад: довжина, пружність, колір, електропровідність тощо). Будь-яка властивість відносна. Кожна окрема річ володіє численною кількістю властивостей, єдність яких становить собою її якість.

Властивості поділяються на:

специфічні і загальні;	зовнішні і внутрішні;
головні і неголовні;	сумісні і несумісні;
необхідні і випадкові;	відокремлювані
суттєві і несуттєві;	і невідокремлювані;
	природні і штучні тощо.

Вивчення окремих властивостей системи національної безпеки слугує шаблоном до пізнання їх якостей. Ми виділяємо такі **види властивостей** системи безпеки;

- *модус системи* — це така властивість системи, яка притаманна їй лише в деяких станах;
- *атрибут системи* — це така невід’ємна властивість системи, без якої вона не може ані існувати, ані мислитися.

2. СУТНІСТЬ СИСТЕМИ БЕЗПЕКИ

Знову ж таки, почнемо з визначень понять, через те щоб позбавитись від герменевтики. *По-перше*, не можна отожднювати безпеку, яка є системою і систему безпеки, яка виступає однією з форм існування об’єкту. *По-друге*, також не є синонімами такі поняття, як «система безпеки» і «система забезпечення безпеки». Так, наприклад, *В. І. Ярочкін* безпідставно отожднює ці поняття, зазначаючи, що система забезпечення безпеки створюється «для захисту об’єкту як складної системи від загроз та небезпек з боку складної системи на різних ієрархічних рівнях об’єктів загроз».

Система безпеки складається із чисельних підсистем, і система забезпечення безпеки є лише однією з них. Така термінологічна плутанина частіше за все виникає через брак знань щодо застосування як самої термінології, так і сутності системного підходу, який, хоча вже поступово і сходить з арени методологічного домінування, полишаючи місце загальнонаукової методології, все ж таки ще тривалий час застосовуватиметься дослідниками.

Зазначимо на необхідності якомога більшого впровадження синергетичної парадигми у наукових дослідженнях. Так, наприклад, більшість авторів звертають увагу лише на функціональне призначення системи безпеки, водночас залишаючи поза увагою проблему необхідності функціонування системи забезпечення самої системи безпеки, тобто такої системи, яка б підтримувала і забезпечувала функціонування системи безпеки відповідно до завданих параметрів та окреслених завдань.

3. СИСТЕМА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ

Систему безпеки утворюють органи законодавчої, виконавчої та судової влади, державні, громадські та інші організації та об’єднання, громадяни, які беруть участь у забезпеченні безпеки.

ки відповідно до закону, а також законодавство, яке регламентує відносини у сфері безпеки.

Ураховуючи той факт, що система безпеки є багатокомпонентною, звичайно постає потреба в існуванні спеціальної підсистеми, мета функціонування якої полягала б у забезпеченні нормального функціонування та розвитку її самої, тобто у забезпеченні життєздатності системостворюючих елементів системи безпеки, зокрема життєво важливих інтересів об'єкту. Такою системою і є **система забезпечення безпеки**.

Система забезпечення безпеки — механізм по виробленню, перетворенню і реалізації концепції, стратегії і тактики в сфері безпеки за допомогою скоординованої діяльності державних і недержавних структур.

Відсутність даної системи унеможливорює надійний захист основ, базису безпеки, і сприяє фатальним флуктуаціям не лише для самих елементів, а й для всієї системи у цілому. Головне призначення цієї системи полягає у досягненні цілей безпеки, а отже основною функцією даної системи є забезпечення інтересів об'єкту через моніторинг, діагностування, виявлення та ідентифікацію, запобігання та припинення, мінімізацію та нейтралізацію дії внутрішніх і зовнішніх загроз. Реагування на загрози має бути адекватним не лише характерові та їх масштабам, а й рівню бажаного і можливого стану забезпечення національних інтересів.

Система забезпечення безпеки створюється і розвивається відповідно до Конституції України, законів, указів і розпоряджень Президента України, постанов і розпоряджень Кабінету Міністрів.

Оснovo системи забезпечення безпеки складають органи, сили та засоби забезпечення безпеки, які вживають заходів правового, політичного, економічного, інформаційного, організаційного, воєнного та іншого характеру, спрямовані на забезпечення безпеки об'єкту.

Основами формування і функціонування системи забезпечення безпеки є:

- комплексне визначення поняття безпеки та її складових елементів, світоглядне і концептуальне закріплення у концепції, стратегії, доктринах, програмах, планах та інших документах;

- формування і діяльність оптимальної структури системи, аналіз функціонування її окремих елементів, організація функціонування системи в цілому;

- формування єдиного методологічного підходу, а також вироблення і прийняття єдиного законодавства з питань безпеки;

- створення чіткого механізму, метою якого було б координування діяльності елементів системи забезпечення безпеки;

- підготовка і забезпечення найкращими професійними кадрами всі складові елементи безпеки.

За наявності даних основ можна говорити про їх системну взаємодію, яка забезпечить створення і функціонування чіткої і надійної системи безпеки.

Система забезпечення безпеки передбачає наявність відповідних структур і певно регламентованого процесу прийняття і реалізації управлінських рішень по забезпеченню безпеки.

Зазначимо, що на сьогодні в Україні не існує системи безпеки у дійсному розумінні цього слова (що пов'язано з відсутністю недержавної системи безпеки), тому зараз вона ототожнюється із системою національної безпеки, через що буде доцільним розглянути механізм функціонування останньої.

Відповідно до Концепції (основи державної політики) національної безпеки України **система забезпечення національної безпеки** — це організована державою сукупність суб'єктів: державних органів, громадських організацій, посадових осіб та окремих громадян, об'єднаних цілями та завданнями щодо захисту національних інтересів, що здійснюють узгоджену діяльність у межах законодавства України.

Характеризуючи дане визначення, доцільно наголосити на тій обставині, що навряд чи вірним буде вживати термін *узгодженість*. За цього випадку система позбавляється зворотних зв'язків, а це є суттєвим моментом, за якого втрачається сам зміст системи. Тому більш вірно говорити про взаємодію суб'єктів, за якої система прямих та зворотних зв'язків працюватиме у повному обсязі. На цю ж обставину звертає увагу і *Нижник Н.Р.* влучно зазначаючи, що «узгод-

женість дій не є аналогом взаємодії, бо саме остання зумовлює наявність прямих і зворотних зв'язків».

Цікавою є думка П.Бєлова, який під системою забезпечення національної безпеки (СЗНБ) розуміє сукупність нормативних актів, організаційно-технічних та інших заходів, а також сил та засобів, необхідних для їх виконання.

Створення будь-якої системи є актом свідомим, а отже можна говорити, що поява системи національної безпеки є наслідком вольового акту людини, результатом процесу цілепокладання. Відповідно до цього, СЗНБ має власні цілі, завдання, функції, принципи функціонування та розвитку, а також методи забезпечення поставлених завдань, взаємодія яких забезпечує ефективне функціонування даної системи, що ми назвали — **механізмом**.

Функціонування будь-якої системи характеризується певними *параметрами*, вихід за межі яких свідчить про відхилення від норми. Теж стосується і СЗНБ, для оцінки ефективності діяльності якої має бути розроблена критеріальна шкала оцінювання. На нашу думку, основним критерієм ефективності функціонування СЗНБ є її здатність забезпечувати функціонування та розвиток самої системи безпеки, мета створення якої полягає у забезпеченні високого рівня життя української нації. Однією з характеристик національної безпеки є **оптимальність**, тобто здатність системи за найменших витрат забезпечити якнайбільше коло національних інтересів.

Відповідно до необхідності забезпечення збалансованого існування інтересів особи, суспільства і держави можна виділити три адекватні напрями функціонування системи національної безпеки.

Ураховуючи той факт, що в Україні відповідно до ст. 3 Конституції найвищою соціальною цінністю є життя людини, особлива увага має приділятися побудові надійного механізму захисту прав і свобод, законних інтересів громадян, дія якого забезпечуватиметься передусім законодавчим закріпленням за державними структурами обов'язків і відповідальності по захисту національних інтересів. Концепція правової держави передбачає якнайповніше забезпечення прав і свобод особи та громадянина державою, гарантування умов їх реалізації.

Отже формування СЗНБ має відбуватись за усвідомлення необхідності функціонування механізму балансування інтересів

особи, суспільства і держави, що слугуватиме цілісності даної системи. Водночас провідну роль у даному процесі мають відігравати державні інституції, функціональним призначенням яких і є максимальне використання державно-владних повноважень і ресурсів для досягнення мети національної безпеки.

Саме на державні інституції мають бути покладені завдання щодо забезпечення функціонування ядра національної безпеки, яке складається із його системостворюючих компонентів, ключове місце серед яких посідають життєво важливі інтереси української нації. Окрім цього, виключно до компетенції державних органів мають бути включені такі пріоритетні напрями забезпечення НБ, як захист прав і свобод громадян, конституційного ладу і територіальної цілісності держави та інші.

Звичайно, прерогатива державних органів щодо забезпечення НБ на має всеохоплюючого характеру, через те, що згодом такий механізм може перетворити державу на монопольного суб'єкта цієї діяльності, і звідси стати індикатором формування тоталітарної держави. Система державних органів, що забезпечують національну безпеку, має ґрунтуватися на принципі розподілу влад, проте, звичайно, особливу роль мають відігравати органи виконавчої влади.

Для нейтралізації дисбалансу у СЗНБ має бути сформована система стримувань і противаг, за допомогою якої можна буде гарантувати забезпечення прав особи і громадянина. Найбільш продуктивним у цьому напрямі вважається створення **системи наступних гарантій**:

- розроблення на підставі Конституції нормативно-правових актів, які регулюватимуть компетенцію суб'єктів системи забезпечення НБ, передбачивши конкретні сфери дії, права, обов'язки, принципи взаємодії та інші питання, що забезпечуватимуть ефективне функціонування збалансованої СНБ;
- формування недержавної системи безпеки;
- формування механізму забезпечення національних інтересів (інтереси особи, нації і держави) на локальному, національному, регіональному, міжнародному, глобальному і цивілізаційному рівнях;
- удосконалення наявних і розбудова нових інститутів безпеки;
- розроблення механізму взаємодії та нагляду за суб'єктами СЗНБ, з метою недопущення порушення законності;

- закріплення необхідності щорічного звітування перед Верховною Радою з питань забезпечення НБ, не пов'язаними із державною таємницею.

Звичайно, що перелік гарантій можна розширяти, головне — створення надійного механізму функціонування СНБ, ефективність якого, насамперед, залежатиме від цілісності системи, яку утворюватимуть різні структурні елементи.

Багатовимірність феномену національної безпеки корелює з багатовекторністю дії системи забезпечення національної безпеки. У найбільш загальному плані пропонується виділяти *три основні напрями* дії даної системи: стратегічний, тактичний, оперативний відповідно до окреслених вище груп національних інтересів.

Важливим моментом має стати закладання в дану систему наступного **керівного принципу**: Україна має сформувати таку систему забезпечення національної безпеки, яка дозволить гарантовано забезпечити завдання шкоди будь-якій державі або коаліції держав за будь-яких умов, якщо буде існувати реальна загроза (небезпека) національній безпеці держави.

Отже під **системою забезпечення національної безпеки** слід розуміти державні органи, громадські організації, посадових осіб та окремих громадян, об'єднаних цілями і завданнями щодо захисту та просування національних інтересів, які взаємодіють один з одним і здійснюють відповідну діяльність у межах законодавства України.

Правову основу забезпечення національної безпеки України становлять Конституція України, Концепція (основи державної політики) національної безпеки, інші закони і нормативно-правові акти, а також визнані Україною міжнародні договори та угоди.

Діяльність щодо забезпечення національної безпеки має бути доступною для контролю відповідно до законодавства України.

Основними **функціями системи забезпечення національної безпеки** в усіх сферах її діяльності є:

1. Створення і підтримка в готовності сил та засобів забезпечення національної безпеки, що включає:

- створення правових засад для побудови, розвитку та функціонування системи;

- формування організаційної структури системи та державних органів забезпечення національної безпеки, що входять до її складу, розподіл їх функцій;

- комплексне забезпечення життєдіяльності складових частин (структурних елементів) системи: кадрове, фінансове, матеріальне, технічне, інформаційне тощо;

- підготовку сил та засобів системи до їх застосування згідно з призначенням;

2. Управління діяльністю системи забезпечення національної безпеки, що включає:

- вироблення стратегії і планування конкретних заходів щодо забезпечення національної безпеки;

- організацію і безпосереднє керівництво системою та її структурними елементами;

- оцінку результативності дій, витрат на проведення заходів щодо забезпечення національної безпеки та їх наслідків;

3. Здійснення планової та оперативної діяльності щодо забезпечення національної безпеки, що включає:

- визначення національних інтересів та їх пріоритетів;

- прогнозування, виявлення та оцінку можливих загроз, дестабілізуючих чинників та конфліктів, причин їх виникнення, а також наслідків їх прояву;

- запобігання та усунення впливу загроз та дестабілізуючих чинників на національні інтереси;

- локалізацію, деескалацію та розв'язання конфліктів;

- ліквідацію наслідків конфліктів або впливу дестабілізуючих чинників;

4. Участь у міжнародних системах безпеки, що включає:

- входження в існуючі та утворення нових систем безпеки;

- утворення та участь у роботі двосторонніх і багатосторонніх керівних, виконавчих та забезпечуючих органів (політичних, економічних, воєнних тощо);

- розробку відповідної нормативно-правової бази, що регулювала б відносини між державами та їх взаємодію в галузі безпеки;

- спільне проведення планових та оперативних заходів у рамках міжнародних систем безпеки.

Повноваження основних суб'єктів системи забезпечення національної безпеки:

Український народ — громадяни України всіх національностей на виборах, референдумах, через інші форми безпосередньої демократії, а також через органи державної влади та місцевого самоврядування висловлюють і реалізують своє бачення національних інтересів України, засобів і способів їх захисту, а також добровільно та в порядку виконання своїх конституційних обов'язків проводять заходи, визначені органами державної влади та місцевого самоврядування щодо забезпечення національної безпеки України; привертають увагу суспільних і державних інститутів до небезпечних явищ і процесів у різних сферах життєдіяльності країни; захищають власні права та інтереси, а також власну безпеку всіма законними способами і засобами.

Суверенітет народу — це першоджерело влади. Воля народу України є дійсним базисом держави, саме вона слугує рушійною силою у зміні форми державної влади. Здійснення влади народи проявляється у двох формах:

- безпосередньо;
- через органи народно-державної влади і органи місцевого самоврядування.

Народне волевиявлення слугує базисом діяльності усіх гілок влади, а саме воля — системостворюючим чинником для законодавчої, виконавчої та судової влади. Суспільний контроль за діяльністю усіх гілок влади є атрибутом демократичного суспільства, тому формування системи суспільного контролю не лише за цивільними, а й військовими відомствами не є даниною моді, а слугує вагомою підмогою для розвою демократичного суспільства.

Верховна Рада України у межах, визначених Конституцією України, повноважень здійснює законодавче регулювання та контроль за діяльністю органів державної влади та посадових осіб щодо здійснення ними відповідних повноважень у сфері національної безпеки.

Президент України як глава держави, гарант державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина та Верховний Головнокомандувач Збройних Сил України і Голова Ради національної безпеки і оборони України забезпечує дер-

жавну незалежність, здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони України.

Рада національної безпеки і оборони України як координаційний орган з питань національної безпеки і оборони при Президентові України координує та контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони. РНБОУ є конституційним міжвідомчим органом, який здійснює підготовку рішень Президента в сфері забезпечення національної безпеки.

РНБОУ має відігравати вирішальну роль у надійному формуванні і функціонуванні системи забезпечення національної безпеки України.

Кабінет Міністрів України як вищий орган у системі органів виконавчої влади, відповідальний перед Президентом України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України, вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина; забезпечення обороноздатності, національної безпеки України; громадського порядку і боротьби із злочинністю.

Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів у сфері національної безпеки Конституції України і дає офіційне тлумачення Конституції України та законів України з відповідних питань.

Суди загальної юрисдикції здійснюють правосуддя у сфері забезпечення національної безпеки України.

Прокуратура України здійснює свої повноваження у сфері національної безпеки відповідно до Конституції України.

Національний банк України виробляє і здійснює емісійно-кредитну політику в інтересах національної безпеки України.

Міністерства та інші центральні органи виконавчої влади в межах своїх повноважень, наявних засобів бюджетного і позабюджетного фінансування забезпечують реалізацію законів України, указів Президента України, концепцій, програм, постанов органів державної влади у сфері національної безпеки; забезпечують створення, підтримку в готовності і застосування сил та засобів забезпечення національної безпеки, а також управління їх діяльністю.

Воєнна організація держави, яка включає в себе Збройні Сили України, Службу безпеки України, внутрішні війська, органи і підрозділи Міністерства внутрішніх справ України, Прикор-

донні війська України, військові підрозділи Міністерства України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи, інші військові формування, утворені відповідно до Конституції України, забезпечує оборону України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності її кордонів; протидіє зовнішнім і внутрішнім загрозам воєнного характеру; бореться з організованою злочинністю; забезпечує захист населення в разі катастроф, стихійних лих, небезпечних соціальних конфліктів, епідемій тощо.

4. ПРИНЦИПИ ФУНКЦІОНУВАННЯ СИСТЕМИ БЕЗПЕКИ

Організація і функціонування системи безпеки має базуватися на наступних принципах.

1. Комплексність.

- забезпечення безпеки персоналу, матеріальних і фінансових ресурсів від можливих загроз усіма законними засобами, методами і заходами;
- забезпечення безпеки інформаційних ресурсів впродовж усього життєвого циклу, на усіх технологічних етапах їх оброблення і використання, в усіх режимах функціонування;
- здатність системи до розвитку і удосконалення відповідно до змін умов функціонування об'єкту.

Комплексність досягається:

- забезпеченням відповідного режиму і охорони об'єкту;
- організацією спеціального діловодства з орієнтацією на забезпечення режиму збереження комерційної таємниці;
- заходів щодо добору та розстановки кадрів;
- широким використанням технічних засобів безпеки і захисту інформації;
- розгорнутою інформаційно-аналітичною і детективною діяльністю.

Комплексність реалізується як сукупність правових, організаційних та інженерно-технічних заходів.

2. Своєчасність.

Своєчасність передбачає постановку задач по комплексній безпеці на ранніх стадіях розроблення системи безпеки на основі аналізу і прогнозування обстановки, загроз безпеці об'єкта,

а також розроблення ефективних заходів щодо попередження посягань на законні інтереси.

3. Безперервність.

Безпека — процес безперервний. Щойно заходи по забезпеченню безпеки будуть послаблені може трапитися непередбачене. Більшість правопорушників тільки і чекають на послаблення заходів безпеки, щоб вчинити правопорушення.

4. Активність.

Як ми вже наголошували, забезпечення безпеки полягає не лише у захисті, а й у активному просуванні власних інтересів. Якщо об'єкт розроблятиме лише захисні заходи, то це за найкращого випадку сприятиме лише підвищенню його оборондатності, захищеності, водночас не обов'язково підсилить. Тому у процес забезпечення безпеки включають активні заходи, мета яких полягає у створенні таких умов, за яких чинники потенційної загрози не зможуть бути активізовані. При цьому необхідно використовувати широкий арсенал засобів, передбачених законом. Головне, пам'ятати: захист лише обезпечує, у той час як у поєднанні із активними заходами створює реальні передумови для формування поясу безпеки.

5. Законність.

Принцип законності є стандартним, тому не будемо докладно зупинятися на його розгляді. Зазначимо лише те, що за умови відсутності законодавчого поля забезпечення безпеки, можна говорити лише про міфічну законність. Законність може бути лише там і тоді, де і коли існує правове поле забезпечення безпеки. В Україні воно на даний етап відсутнє, тому зауважимо, що законність передбачає здійснення процесу забезпечення безпеки відповідно до законодавства, тобто Конституції України, Указів та розпоряджень Президента, Постанов Кабінету Міністрів України та Законів Верховної Ради України.

6. Обґрунтованість.

Можливості, що використовуються і засоби захисту мають бути реалізовані на сучасному етапі розвитку науки і техніки, обґрунтовані з точки зору завданого рівня безпеки і відповідати встановленим вимогам і нормам.

7. Економічність.

Затрати на функціонування системи безпеки не мають перевищувати розміру можливої шкоди.

8. Спеціалізація.

Передбачається залучення до розроблення і впровадження заходів і засобів захисту спеціалізованих організацій найбільш підготовлених до конкретного виду діяльності по забезпеченню безпеки, таких що мають досвід практичної роботи і державну ліцензію на право надання послуг у цій області. Експлуатація технічних засобів і реалізація заходів безпеки мають здійснюватися професійно підготовленими спеціалістами служби безпеки і функціональних підрозділів, які обслуговують об'єкт.

9. Взаємодія і координація.

По-перше слід сказати про необхідність чіткої взаємодії усіх структурних елементів між собою, тобто налагодження взаємозв'язків усередині системи. *По-друге*, слід говорити про взаємодію державної і недержавної систем безпеки, сукупним завданням яких є забезпечення національної безпеки.

10. Удосконалення.

Передбачає удосконалення заходів і засобів захисту на основі власного досвіду, появи нових технічних засобів з урахуванням змін у методах і засобах конкурентної розвідки, нормативно-технічних вимог, досвіду вітчизняних і зарубіжних колег.

11. Централізація управління.

Передбачає самостійне функціонування системи безпеки за єдиними правовими, організаційними, функціональними і методологічними принципами і централізоване управління діяльністю системи безпеки.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Розкрийте зміст поняття системи безпеки.
2. Чим відрізняється система безпеки від системи забезпечення безпеки?
3. У чому полягає необхідність існування та функціонування системи безпеки?
4. Визначте власне бачення загальної моделі безпеки.
5. Принципи функціонування систем безпеки.

ДОДАТКОВІ ЗАВДАННЯ.

1. Розробити власну модель системи безпеки.

2. Розробити власну модель дестабілізації системи безпеки, застосовуючи синергетичний підхід.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. *Клименко П.М., Гаврилов О.С.* Відповідальні завдання національної безпеки // Недержавна система безпеки підприємництва як суб'єкт національної безпеки України / Збірник матеріалів науково-практичної конференції 16 - 17 травня 2001 р., Київ.— К.: Вид-во Європ. Ун-ту, 2001. — С. 60 - 68.

2. *Копан О.В.* Забезпечення внутрішньої безпеки України: теоретико-управлінські засади. Введення в поліцейську стратегію: Монографія. — К.: НАВСУ, 2001. — 424 с.

3. *Копан О.В.* Інформаційно-технологічна форма управління макросистеми внутрішньодержавної безпеки // Збірник матеріалів Міжвузівської науково-практичної конференції “Сучасні проблеми інформації органів внутрішніх справ України». 15 березня 2001 року. — К.: НАВСУ. 2001. С. 104-109.

4. *Копан О.В.* Про необхідність розробки теорії макросистеми внутрішньодержавної безпеки в аспекті оперативно-службової діяльності правоохоронних органів і теорії воєнного будівництва // Збірник матеріалів конференції “Проблеми удосконалення діяльності підрозділів ОВС по охороні громадського порядку в умовах надзвичайних ситуацій» 22 лютого 2000 року ГУВС МВС України у м. Києві.

5. *Копан О.В.* Соціологічний підхід до моделювання систем безпеки // Міжвідомчий науковий збірник матеріалів конференції “Проблеми боротьби з корупцією, організованою злочинністю та контрабандою». — К. 2001. Т. 22. С. 600—607.

6. *Копан О.В.* Теорія макросистеми внутрішньодержавної безпеки в аспекті концепції достатності силових структур // Науковий вісник НАВСУ. 2001. — №5. — С. 130—134.

7. *Ліпкан В.А.* Кримінальний тероризм: вигадки чи реальність // Міліція України. — 2001. — № 11. — С. 26 - 27.

8. *Ліпкан В.А.* Системний підхід до побудови еталонної моделі системи забезпечення національної безпеки // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. — 2002. — № 2. — С. 19 - 24.

9. *Ліпкан В.А.* Тероризм і національна безпека України. — К.: Знання, 2000. — 184 с.

10. *Ліпкан В.А., Никифорчук Д.Й., Руденко М.М.* Боротьба з тероризмом. — К.: Знання, 2002. — 254 с.

11. Недержавна система безпеки підприємництва як суб'єкт національної безпеки України / Збірник матеріалів науково-практичної конференції 16 - 17 травня 2001 р., Київ.— К.: Вид-во Європ. Ун-ту, 2001. — 480 с.

12. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін.- К.: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1998. — Т. 1.

РОЗДІЛ 8

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ

Prior tempore — potior jure*

1. АРХІТЕКТОНІКА СИСТЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ

Правове регулювання системи забезпечення безпеки є одним із складових елементів усїєї системи і охоплює увесь комплекс, пов'язаний із її формуванням і функціонуванням:

- об'єкти безпеки і суб'єкти її забезпечення;
- мета забезпечення безпеки;
- функції системи забезпечення безпеки;
- принципи забезпечення безпеки;
- методи забезпечення безпеки;
- диверсифікація повноважень щодо забезпечення безпеки між державними і недержавними інституціями.

При правовому регулюванні враховуються основоположні норми, поняття та механізм безпеки (цілі, функції, принципи методи), об'єднані методологією синергетичного підходу.

Необхідність детальної регламентації правового регулювання викликана потребами народу України у захисті та розвитку, наявністю великої кількості органів, які є відповідальними за прийняття та організацію виконання тих чи інших управлінських рішень у сфері безпеки, високою відповідальністю та їх великою цінністю як для окремого індивіда, так і для держави в цілому.

Нормативно-правову основу формування і функціонування системи забезпечення національної безпеки України складають:

- Конституція України, закони, укази та розпорядження Президента, постанови Кабінету Міністрів України;
- різноманітні відомчі нормативні акти, прийняті у межах компетенції тих чи інших органів відповідно до Конституції України;

* Перший в часі — сильніший в праві

• загальновизнані принципи і норми міжнародного права, а також міжнародні договори і зобов'язання України.

В Україні поки відсутній фундаментальний закон «Про безпеку», водночас діють чисельні закони, які регламентують діяльність спеціальних служб. До них належать наступні: «Про Раду національної безпеки і оборони України», «Про міліцію», «Про Службу безпеки України», «Про внутрішні війська», «Про прокуратуру», «Про розвідувальну діяльність» тощо.

Фундаментальне і цементуюче значення має Концепція (основи державної політики) національної безпеки, схвалена Верховною Радою України 16 січня 1997 року. У ній викладена система поглядів на забезпечення в Україні безпеки особи, суспільства та держави від внутрішніх та зовнішніх загроз у життєво важливих сферах життєдіяльності.

Водночас, що стосується Доктрин відносно окремих сфер життєдіяльності, то окрім Воєнної доктрини в Україні не існує жодної іншої доктрини.

Взагалі слід констатувати: поки в Україні відсутня видимість, а тим більше практичний вихід застосування синергетичного підходу до формування правового поля забезпечення безпеки. І саме у цей, методологічно хаотичний час, вважаємо більш вірним і концептуально виваженим запропонувати наступну ієрархію документів, які б склали систему правового регулювання забезпечення безпеки. Це, передусім:

Стратегія національної безпеки — основоположний документ, в якому викладаються стратегічні цілі України щодо становлення її в якості Європейського лідера, збільшення населення до 2050 року до 100 мільйонів осіб, посилення української присутності в Європі тощо.

Концепція національної безпеки має забезпечувати вирішення тих чи інших проміжних завдань, які є у Стратегії.

Доктрина формується на підставі Стратегії та Концепції і охоплює значно вужче коло суспільних відносин, які обмежуються конкретною сферою життєдіяльності людини. Вона розвиває і уточнює положення Стратегії та Концепції і носить більш предметний зміст, зміщаючи акцент не стільки на декларуванні та викладенні певних положень, скільки на окресленні конкретних механізмів вирішення цих проблем. Тому обов'язково має бути розроблено дерево доктрин національної безпеки,

серед них можна назвати наступні: інформаційна, екологічна, фінансова, соціальна, енергетична, воєнна доктрина тощо.

Наступним етапом є прийняття низки **Законів України**: «Про безпеку», «Про національну безпеку», «Про недержавну систему безпеки», «Про основи внутрішньої і зовнішньої політики», «Про боротьбу з тероризмом» тощо.

Далі розробляються **плани** конкретних заходів.

Розглянемо більш докладно методологію побудови концепції і доктрини безпеки, резюмуючи власним поглядом на концептуальні засади формування правового поля забезпечення національної безпеки.

2. МЕТОДОЛОГІЯ ПОБУДОВИ КОНЦЕПЦІЇ БЕЗПЕКИ

Сучасний етап розвитку різних наукових напрямів, пов'язаних із вирішенням проблем забезпечення безпеки, характеризується значним розширенням спектру досліджень. І це є абсолютно природним для нашого часу процесом, оскільки складний, системний характер проблем передбачає системний характер збагнення їх сутності, а також відшукання шляхів їх вирішення.

Говорячи про необхідність удосконалення функціонування системи безпеки (СБ), необхідно підкреслити дійсно системний характер цих проблем, який зараз ні у кого не викликає жодних сумнівів. Відповідно до викладеного, дослідження названих проблем є неможливим у рамках якоїсь однієї галузі знань. Саме тому, на наше переконання, прийшов час щодо розроблення нової галузі знань про безпеку — **безпекознавство**, методологічною основою якої має стати синергетика. Відмічаючи все частіше застосування методів синергетики, слід визнати, що нині на її основі можна розробляти і базис легітиматії функціонування системи безпеки, а у більш конкретному плані — концепції, стратегії, доктрини, програми безпеки.

Спочатку зосередимо увагу на методології побудови **концепції національної безпеки** — фундаментального документу, який має містити керівні принципи, цільові настанови та методи забезпечення національної безпеки, окреслювати механізм функціонування СБ. Її розроблення передбачає створення системної моделі безпеки, а також її підсистем.

Концепція (від лат. *conceptio* — розуміння, система) — певний спосіб розуміння, трактування будь-яких явищ, основний погляд, керівна ідея для їх висвітлення; керівний задум, конструктивний принцип різних видів діяльності.

Поняття безпеки характеризується полісемією, що висуває потребу в аналізові аксіологічних, гносеологічних і структурно-генетичних його аспектів, форм прояву з метою теоретичного окреслення їх кореляції і виявлення детермінантних ознак. Водночас це є багатошаровою проблемою і вимагає фокусування окремого наукового інтересу на розгляді зазначеного кола питань. Разом з тим, впевнений у доцільності окреслення власного бачення змісту концепції безпеки.

Отже під **концепцією безпеки (КБ)** також розуміють: 1) сукупність ідей і уявлень про природу та шляхи зміни (збереження або забезпечення) безпеки; 2) комплекс основних теоретичних положень, спрямованих на розкриття сутності безпеки в конкретних історичних умовах через науково обґрунтоване визначення її цілей, завдань, принципів, методів, форм, структури і елементів, що її забезпечують; 3) систему поглядів на вирішення проблеми, сукупність понять і зв'язків між ними, яка визначає основні напрями розвитку і характеристики будь-якого явища. КБ на відміну від *стратегії безпеки* носить принциповий, більш загальний, основоположний характер. Кожна держава має власну КБ і науковий підхід до організації управління потребує свідомого її формування. У ній мають бути відображені наукові рекомендації і конкретні умови функціонування СБ, що дозволяє у систематизованому вигляді враховувати чинники, які є критичними, вирішальними і найбільш важливими.

КБ має гарантувати необхідну вивіреність політичних оцінок обстановки, вагомість пріоритетів внутрішньої та зовнішньої політики, провідних напрямів оборонного і державного будівництва, цілей і завдань розвитку діяльності усєї системи державного управління. *Зміст КБ* має відповідати сучасному стану в світі, адекватно відображати загрози життєво важливим інтересам об'єктам безпеки, а також окреслювати методи та механізми забезпечення їх інтересів.

Основна увага по забезпеченню безпеки має бути зосереджена на практичному виконанні пріоритетних напрямів і завдань забезпечення безпеки.

Концепція є об'єднуючим документом, і становить собою найвищий щабель системи документів, що регламентують безпеку. Стратегії, доктрини, програми, технології мають будуватись виключно на підставі Концепції, їх завданням є конкретизації положень Концепції, надання їм визначеності відповідно до певних сфер життєдіяльності.

Зазначу, що прийняття Концепції (основ державної політики) національної безпеки України стало першим і поки що єдиним кроком по формуванню законодавчого підґрунтя функціонування СБ. І хоча це деяким чином сприяло окресленню загального бачення безпеки, втім конкретних проблем ані щодо визначення національних інтересів, їх обґрунтування та ієрархії, ані щодо визначення чіткої державної політики безпеки, ані щодо формування стратегії, тактики і методів забезпечення безпеки і тим більше — формування самої системи безпеки не розв'язало. Саме тому її дієвість характеризується в більшій мірі демонстративністю і декларативністю.

КБ має уточнити не лише зміст національної безпеки України, механізму, а також об'єктів і суб'єктів, а й обґрунтувати їх перерахування та вживання.

Щодо структури документу, інтегруючи погляди дослідників у цій галузі, можна запропонувати будувати КНБ крізь призму розгляду наступних питань:

- актуальність, достовірність і своєчасність проблеми;
- особливості сучасних світових тенденцій епохи;
- особливості сьогочасних реалій об'єкту;
- основні шляхи досягнення прогресуючої оптимізації чинників, що сприяють ефективному функціонуванню об'єкта;
- механізм безпеки, який розкривається через: мету, функції, принципи та методи.

У *пreamбулі* має міститися достовірність, актуальність і своєчасність вирішуваної у даний момент проблеми.

Також у КБ мають бути розглянуті конкретні загрози безпеці, ідеї щодо консолідації інтересів різних етнічних меншин. Більше того, у КБ мають знайти адекватне місце визначення механізму системи забезпечення безпеки (мета, функції, принципи та методи), параметри і критерії ефективності управляючих впливів.

Концепція безпеки має відображати систему поглядів на забезпечення безпеки об'єкту в усіх сферах життєдіяльності. У найбільш загальному плані КБ має визначити цілі, функції, принципи функціонування СНБ, окреслити методи забезпечення безпеки. Принципи, закладені у цю систему, є визначальними для функціонування усього об'єкту через те, що основною метою створення СБ є утворення організаційно-функціональної структури забезпечення інтересів об'єкту. З огляду на це, будь-які рішення, що приймаються у окреслених КБ сферах життєдіяльності, мають узгоджуватися і бути прийнятими відповідно до неї. Те ж стосується і діяльності підпорядкованих структурних одиниць, а також персоналу об'єкту. У більш загальному плані можна сказати, що положення Концепції мають примат в усіх сферах діяльності об'єкту, через те, що вони спрямовані на ефективне забезпечення його пріоритетних інтересів.

Чільне місце у Концепції мають посідати не лише питання щодо визначення пріоритетних інтересів, системи забезпечення безпеки, загроз та інше, а й, з огляду на їх динамічність, питання щодо можливого механізму побудови ієрархії потреб та інтересів об'єкту, і на цій основі організаційної перебудови системи забезпечення з відпрацюванням адекватного механізму управління. Окрім згаданого, необхідно передбачити механізм ідентифікації, діагностування та моніторингу загроз безпеці, через те, що їх перерахування корелює із зазначеними пріоритетними інтересами. А з огляду на ту обставину, що пріоритети у забезпеченні тих чи інших інтересів з плином часу змінюються, теж можна сказати і про загрози, які також з часом зазнаватимуть суттєвих змін.

Важливе місце у Концепції має посідати розгляд таких основоположних понять, як: безпека, об'єкти безпеки, загрози безпеці, пріоритетні інтереси тощо.

Концепція безпеки не має носити односторонній характер. У ній мають знаходити практичне відображення реалії сьогодення. Розташування об'єкту на певній території значно впливає на його безпеку. Монополізація ринку також створює ескалацію чинників дестабілізації навколо об'єкту, який є монополістом.

У КБ також повинна знайти відлуння і проблема соціального та майнового розшарування суспільства, при чому має не лише констатуватися цей стан, а бути закладені основи для його

виправлення і відновлення здатності держави самостійно вирішувати власні політичні, економічні і соціальні проблеми.

Концепція безпеки має віддзеркалювати *правдивий*, а не бажаний стан речей, їх *реальну*, а не вигідну суб'єкту управління оцінку. При чому як сама КБ, так і усі процеси у сфері безпеки мають бути інформаційно забезпечені, тобто знаходити підкріплення на усіх стадіях формування та реалізації інтересів. Об'єкт безпеки має враховувати міцний інформаційний ресурс, яким володіють ЗМІ, і який може бути використано для досягнення ним власних інтересів.

Підбиваючи підсумок наведеному, а також, ураховуючи динаміку, що об'єктивно відображає процес буття об'єкту, наостанок зазначу, що у Концепції безпеки мають бути закладені керівні принципи визначення тих чи інших інтересів пріоритетними. КБ не повинна містити конкретні програми і рекомендації, що спрямовані на забезпечення конкретних інтересів. **Головним призначенням** Концепції має бути формування концептуальної ідеї існування та функціонування, а також розвиток та процвітання об'єкта.

Очевидно одне: методологічні і теоретичні питання розроблення Концепції безпеки є актуальними і мають розглядатися крізь призму формування кардинально оновленої Концепції національної безпеки — основоположного документу, який має стати дороговказом на шляху процвітання і благополуччя самостійної і незалежної соборної України у ХХІ столітті.

Конкретне ж відображення змісту інтересів об'єкту, загроз його інтересам, механізму їх забезпечення має бути закріплений у відповідних **доктринах безпеки**, які розвиватимуть Концепцію безпеки відповідно до конкретного історичного періоду і виду безпеки.

3. ФОРМУВАННЯ ДОКТРИНИ БЕЗПЕКИ

Зазначу, що у процесі моніторингу загроз безпеці мають встановлюватися джерела їх походження, можливість настання, характер протікання, імовірні наслідки у разі настання та інше. Саме для розроблення цих питань і створюється певна система, вчення — доктрина.

Доктрина (лат. *doctrina*) — вчення, наукова або філософська теорія, система, керівний теоретичний або політичний принцип.

Доктрина має слугувати основою для:

- формування політики об'єкту в сфері забезпечення безпеки;
- підготовки пропозицій по удосконаленню правового, методичного, науково-технічного і організаційного забезпечення безпеки;
- розроблення цільових програм забезпечення безпеки.

Доктрина безпеки має багатшаровий зміст, тому постає необхідність у виокремленні певних компонентів, які мають визначати архітектуру даного документу.

Ураховуючи думку *О.Е.Лейста* щодо структури політико-правових доктрин, розглянемо компоненти, які має включати в себе доктрина безпеки.

1. Логіко-теоретична, філософська або інша основа (методологічний стрижень). Логіко-теоретична основа доктрини безпеки пов'язана з іншими формами суспільної свідомості, світоглядом епохи. Так, за часів існування СРСР поняття «безпека» не існувало взагалі, через те, що механізм державної безпеки поглинав усі інші і повністю домінував над ними. Державна безпека того часу уособлювала і особисту безпеку, і безпеку нації, і безпеку суспільства, і безпеку окремих етнічних меншин, і безпеку об'єктів підприємництва тощо.

2. Виражені у вигляді понятійно-категорійного апарату змістовні вирішення питань про забезпечення безпеки, закономірності розвитку систем безпеки, їх форми і соціальне призначення, принципи побудови, про співвідношення права та управління системою безпеки (СБ).

Змістом доктрини безпеки є її понятійно-категорійний апарат, теоретичне вирішення проблем забезпечення безпеки, широка і завершена система поглядів, що ґрунтується на категоріях, які мають опорний, базовий характер саме у цій доктрині. Зміст доктрин має базуватися на системі логічних доказів і знаходити свій вираз у поняттях, що відображають суспільно-політичну дійсність.

До традиційного кола питань, вирішення яких утворює зміст безпекознавства, належать питання про виникнення та розвиток

системи безпеки, її зв'язку із суспільством, особою, державою, методах забезпечення безпеки, механізми управління СБ у різних умовах, включаючи дестабілізацію, коли система характеризується критичними параметрами, взаємодії державної і недержавної систем безпеки тощо.

Програмні положення — оцінки існуючої системи безпеки, її цілі та завдання, принципи функціонування та сталого розвитку, методи забезпечення.

Програмні положення є притаманними будь-якій доктрині. Не є виключенням і доктрина безпеки. Вони надають їй соціально значущий характер, накладають відбиток на зміст її теоретичної частини і нерідко визначають вибір методологічної основи самої доктрини. У програмних положеннях найбільш чітко знаходить свій вираз ідеологічний характер доктрини; через них **безпекознавство** тісно **пов'язано із практикою** забезпечення безпеки. Програмна частина безпосередньо виражає інтереси об'єкту, його прагнення до найбільш ефективного їх забезпечення, вона включає оцінки безпеки як системи і вимоги, що до неї ставляться і містяться у свідомості людини.

Програмні положення доктрини безпеки мають виражати мету, на досягнення якої має спрямовуватися розвиток об'єкту. Слід зазначити, що ідеали є не завжди досяжними, через що їх достатня правдоподібність може згуртувати персонал об'єкту. Ураховуючи дану обставину, слід більш помірковано і виважено ставитися до самих доктрин, до яких, висуваються не критерій *істинності*, а *здатності* виражати інтереси об'єкту як органічного синтезу бажання персоналу і суб'єктів управління. Суттєвий вплив на практику здійснюють ті доктрини та ідеї, які ґрунтуються на узагальненні, теоретичному осмисленні досвіду функціонування різних систем безпеки розвинених країн.

Інтегруючи думки *О.Е.Лейста*, можна зазначити, що **програма** є цементуючим початком доктрини, яка пов'язує в єдине ціле її елементи, надає доктрині монолітності, оскільки оформлення поглядів, міркувань, суджень та оцінок на безпеку в цілісну систему відбувається на ґрунті ідеалів, які об'єднують персонал об'єкту, що прагнуть вчинити вплив оточуючу дійсність відповідно до власних інтересів.

Однією з *причин розвитку різноманітних доктрин безпеки* є гострота проблем забезпечення безпеки, які не можуть бути

розв'язані існуючими документами, підвищений інтерес до цих проблем громадськості, а іноді — відсутність згоди і суперечність поглядів на інтереси об'єкту усередині нього.

Ураховуючи той факт, що доктрина формується на методологічній основі Концепції безпеки, вона має більш прикладний і конкретний характер, через що деталізує окреслені в Концепції положення щодо окремо узятої сфери інтересів. На нашу думку, можна виділити такі основні доктрини, які мають існувати в органічному поєднанні із Концепцією:

- доктрина економічної безпеки;
- доктрина інформаційної безпеки;
- доктрина політичної безпеки (має враховувати питання внутрішньої і зовнішньої безпеки);
- доктрина воєнної безпеки;
- розвідувальна доктрина та інші.

Доктрина структурно має складатися з Преамбули, основної частини і епілогу. У свою чергу основна частина, ураховуючи існуючі напрацювання з даного питання, має складатися з декількох блоків.

У першому блоці доцільно викласти наступні фундаментальні, базові положення:

- окреслити правовідносини (екологічні, інформаційні, технологічні тощо) у конкретній сфері безпеки і на їх підставі визначити інтереси об'єкту саме у цій сфері;
- відповідно до окреслених інтересів визначити конкретні загрози безпеці у цій сфері та їх джерела;
- надати характеристику сучасного стану безпеки у конкретній сфері життєдіяльності і намітити основні завдання по її забезпеченню.

У другому блоці необхідно проаналізувати методи забезпечення безпеки у конкретній сфері життєдіяльності:

- загальні методи забезпечення безпеки;
- особливості забезпечення безпеки у різних сферах суспільного життя;
- міжнародне співробітництво в сфері забезпечення безпеки.

Третій блок можна присвятити проблемам державної політики забезпечення безпеки у конкретній сфері, відповідно він міститиме наступні елементи:

- основні положення державної політики забезпечення безпеки;

- першочергові заходи по реалізації державної політики забезпечення безпеки.

У четвертому блоці доцільно окреслити систему забезпечення безпеки, передбачивши розкриття таких напрямів:

- зміст системи забезпечення безпеки;
- її функціональне призначення;
- організаційна структура.

Насамкінець зауважимо, що жодна доктрина безпеки не може претендувати на наукове передбачення довгострокових результатів перетворення системи безпеки країни на підставі цієї доктрини. Тому акцентуємо увагу на **концептуальних особливостях побудови даних доктрин**:

- Доктрина розвиває Концепцію безпеки стосовно конкретної сфери (екологічної, інформаційної, технологічної, воєнної, наукової, демографічної, політичної, соціальної, економічної тощо);

- Доктрина не може суперечити Концепції безпеки; реалізація першочергових заходів по забезпеченню безпеки, перерахованих у Доктрині, передбачає розроблення відповідної державної програми;

- конкретизація деяких положень Доктрини стосовно окремих сфер діяльності суспільства і держави може здійснюватися у відповідних документах, які затверджує Президент України;

- Доктрина передує програмі, водночас слідує за Концепцією.

Генеральна лінія усіх доктрин — найефективніше забезпечення інтересів.

4. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОГО ПОЛЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Із проголошенням у 1991 році незалежності України і руйнуванням біполярного світу почався новий етап сучасної геополітичної реальності. Характерними рисами цього етапу стали докорінні перетворення у всіх сферах громадського життя. Необхідність правового забезпечення курсу на демократичні пере-

творення в суспільстві і державі визначає реформування всієї правової системи України і насамперед її законодавства.

Однією з проблем, що гостро постала перед Україною на початку нового тисячоріччя, є проблема забезпечення національної безпеки. Необхідність рішення цього вкрай складного питання резонує з тим наявним законодавством, що репрезентує інтереси держави в даній області.

Говорити про жаль або гіркоту, уповати на відсутність тих чи інших методик, а то і взагалі методології вирішення даного питання було б аматорством, тому зволю утриматися від настільки пафосних коментарів, тим більше, що вважаю прийнятним і більш продуктивним пропонувати свої варіанти, ніж загострювати увагу на яких-небудь не зовсім розроблених моментах.

У певній мірі проблема побудови системи національної безпеки, саме системи з погляду кібернетики і синергетики, вимагає якісно нових підходів. Безумовно, їхня гама настільки велика і неосяжна, що навряд чи може бути піддана концептуалізації в рамках даного навчального посібника, втім і його мета дещо інша — сформувані загальне розуміння природи безпеки, загроз та небезпек, системи заходів які мають вживатися для їх попередження та нейтралізації і побудови відповідної системи безпеки. Тому, ні як не применшуючи важливості розгляду багатоаспектної методологічної картини вище названої проблеми, окреслимо власне бачення щодо формування правового поля забезпечення національної безпеки.

Одним з головних принципів, що має бути закладений у систему правового забезпечення національної безпеки, є принцип, відповідно до якого унеможлиблювалася будь-яка узурпація усіх функцій одним з уповноважених державних органів по забезпеченню національної безпеки, домінування одного органа над іншим. Лише таке законодавство розглядає сьогодні наукова і суспільна правосвідомість як умову створення відповідного природі розумної людини громадянського суспільства.

Конституція України створила базу для подальшого розвитку законодавства, одним з напрямків якого є розвиток **законодавства про національну безпеку**. Воно має базуватися на принципах верховенства права, відповідати чинній Конституції, а також виконувати поставлені **задачі**:

- *концептуалізувати* феномен безпеки як такої, визначивши її вихідні характеристики, параметри і фактори загрози;
- *актуалізувати* проблему побудови системи національної безпеки як найбільш ефективного засобу забезпечення національних інтересів;
- *легітимізувати* не тільки процес забезпечення національної безпеки, але і функціонування самої системи національної безпеки, яка має складатися із державної і недержавної систем безпеки;
- *активізувати* діяльність уповноважених органів державної влади в цьому напрямку;
- *закласти фундамент* для прогнозованої стабілізації геополітичної ситуації з метою максимальної реалізації національних інтересів;
- *створити* систему моніторингу для відстеження і своєчасної нейтралізації передумов, що створюють загрозу національним інтересам української нації;
- *сприяти* утворенню гнучкої системи взаємозалежних нормативно-правових актів, реалізація яких буде забезпечувати подальший розвиток України.

Формування законодавства по забезпеченню національної безпеки (ЗНБ), яке б відповідало Конституції України, нерозривно пов'язано із підвищенням ролі закону. Саме через відповідні Конституції закони, як юридичну форму вираження волі народу чи безпосередньо через своїх представників у парламенті, можливо найбільш ефективно відновлення системи права на демократичних і гуманістичних основах. Тільки верховенство Конституції і закону в системі нормативно-правових актів держави забезпечить високу якість усієї єдності і внутрішньої погодженості. Адже реформування правової системи — це, насамперед, відновлення і розвиток законодавства і забезпечення вищого авторитету правового закону в суспільстві і державі.

Хоча в цілому не можна стверджувати про повну відсутність нормативно-правової бази щодо врегулювання обговорюваних питань, усе-таки варто констатувати, що розрізнені, несистематизовані правові акти, споконвічно не здатні по своїй суті відігравати вагомую роль для цілісного нормотворчого впливу на національну безпеку. Проведений нами структурний аналіз щодо правової ентropії законодавства в даній області дає підстави

вичленувати деякі причини, що сприяють цьому процесу. Для об'єктивності вони були диференційовані на причини макро- і мікрорівня.

До основних причин **макрорівня** належать:

- *невизначеність* пріоритетності в прийнятті законодавчих актів, величезна кількість змін і доповнень, відсутність цілісної Державної програми розвитку законодавства;

- *нестабільність* і внутрішня *суперечливість* законодавчих актів і окремих норм щодо врегулювання тих чи інших питань, що належать до сфери ЗНБ;

- *диспропорція* в співвідношенні законів і підзаконних актів;

- *недостатня наукова обґрунтованість* частини законодавчих актів, їхня декларативність і безадресність, відсутність у багатьох законах механізмів реалізації;

- *недооцінка* питань, пов'язаних із практичною реалізацією прав і свобод людини і громадянина, гарантованих підписаній в Римі 4 листопада 1950 р. Конвенцією про захист прав і основних свобод людини і т.п., особливо після вступу до Ради Європи.

Крім причин макрорівня існують і інші причини — причини **мікрорівня**, що гальмують процеси формування законодавчого полючи ЗНБ України. Це, зокрема:

- **відсутність стрижневого блоку фундаментальних документів:** кардинально оновленої Концепції національної безпеки, Стратегії національної безпеки, Доктрини національної безпеки, програм забезпечення тих чи інших видів безпеки, Закону України «Про безпеку». Цей пробіл, по м'єму глибокому переконанню, є концептуальним;

- **невизначеність державної політики**, що впливає із зазначеного вище, тому що статус нейтральної держави для України є просто очевидною і нереальною фантазією, яка є відлунням прагнення деяких сил відводити Україні роль на задвірках цивілізації;

- **дисфункція правових норм**, що регулюють правовідносини в сфері забезпечення національної безпеки, що кореспондується із відсутністю виробленої державної політики національної безпеки.

Безумовно, список причин можна продовжити, однак я вирішив сфокусувати увагу на головних з них.

У цьому зв'язку не можна не погодитися із фахівцями Інституту законодавства Верховної Ради України, які для оцінки стану і перспектив розвитку законодавства вважають важливим усебічно враховувати сумарний вплив відповідних чинників на правову форму регулювання суспільних відносин. При цьому, щоб запобігти правовому хаосу, доцільно було б тісніше зв'язувати законодавство з досягненням мети політичного, економічного, суспільного, культурного і духовного розвитку, з одного боку, і забезпеченням чіткої структури, повноти і цілісності законодавства, внутрішній погодженості і стабілізації його областей — з іншої.

Серед чинників, що впливатимуть на нормотворчість у сфері забезпечення національної безпеки, можна виділити такі:

- здійснення на основі існуючої нормативної бази розподілу функцій між уповноваженими державними органами по ЗНБ;
- удосконалення на основі Конституції механізмів забезпечення прав і свобод людини;
- переосмислення власної історії на основі психо- і еволюційно-історичних методів, формування національного ідеалу, національної ідеї, а також дерева національних інтересів з виділенням серед них пріоритетних, цілеспрямоване формування неоідеології національної безпеки, що у своїй сукупності склало б неопарадигму національної безпеки;
- розвиток міжнародного партнерства з іноземними країнами з питань ЗНБ, а також закладення основ для формування регіональної безпеки.

Усвідомлення вагомості цих факторів і їхнього безпосереднього впливу на нормотворчість в сфері забезпечення національної безпеки сприятиме правильному вибору адекватного інструментарію для досягнення поставленої мети. Було б невірним утриматися від включення в даний інструментарій моніторингу ефективності діючого законодавства, прогнозування і моделювання його динаміки і визначення необхідності проведення деяких змін і доповнень. Крізь призму розглянутих проблем можна підтримати думку фахівців із нормотворчості, які вважають, що актуальним для забезпечення ефективного реформування законодавства, відповідно до визначеної на сучасному етапі розвитку мети, є методологічний потенціал Конституції України.

Здається, що доречним буде окреслити *напрями і пріоритети* розвитку законодавства в сфері забезпечення національної безпеки.

Ученим правознавцями виділяється дві групи таких напрямків і пріоритетів. Перша з них стосується змісту, а друга — системи законодавства.

За змістом, відповідно до приведених чинників впливу на розвиток законодавства в даній області, є прийняття, згідно з проголошеним Президентом України стратегічним курсом на вступ до НАТО, методологічно і концептуально оновленої *Концепції* національної безпеки, *Стратегії* національної безпеки, *доктрин по усім видам безпеки*, які б конкретизували викладені в *Концепції* положення, *програм*, що розвивають і уточнюють положення, викладені в доктрині, а також *Закону України «Про безпеку»*.

Динамічний розвиток законодавства не може відбуватися без його внутрішнього упорядкування — стан цілісності є властивим будь-якій системі, що функціонує в межах заданих просторово-часових параметрів. Цим обумовлена друга **група** напрямків і пріоритетів у структурному удосконаленні системи законодавства в аналізованій сфері.

Як відзначають експерти, принципове значення в становленні нової системи законодавства мають процеси його інтеграції і диференціації. *Інтеграція* спрямована на посилення взаємозв'язку і взаємодії всіх областей законодавства в напрямку становлення його як системи. *Диференціація* полягає у розгалуженні законодавства, зародженні нових його областей, нових видів кодифікації і виявляється у внутрішньому розмежуванні законодавства на матеріальне і процесуальне, публічне і приватне і т.ін.

Дуалізм процесів інтеграції і диференціації законодавства в розглянутій сфері обумовлює наступні напрями його розвитку:

- активізація розвитку базових галузей законодавства в сфері забезпечення національної безпеки — міжнародного права, кримінального, цивільного і тощо;
- формування нових процесуальних областей законодавства, наприклад, оперативно-розшукового;

- забезпечення єдності регулятивного й охоронного законодавства, створення дієвого механізму реалізації прийнятих законів;
- синергетичний підхід при прийнятті законодавчих актів.

Основою цілеспрямованого розвитку й удосконалення галузевого законодавства, як і всього законодавства, є відпрацьовані теорією і практикою відповідні **принципи**, ігнорування яких негативно позначатиметься на характері і змісті правового регулювання суспільних відносин. Систему основних принципів у даній сфері складають;

- *принцип верховенства права* означає, що основою побудови законодавства в сфері ЗНБ повинні бути принципи забезпечення національних інтересів, справедливості, гуманізму, пріоритету інтересів нації, їхній захист від зазіхань будь-якого рівня інтенсивності з боку інших націй, посадових осіб і державних органів, розумний баланс інтересів особистості, нації і держави;

- *принцип верховенства Конституції* полягає у відповідності даного законодавства Основному Закону держави. Воно не може звужувати прав і свобод громадян, що надані їм Конституцією;

- *принцип верховенства закону* означає, що Закон України «Про національну безпеку» являтиме собою безпосереднє джерело всіх інших нормативних актів, що регулюють правовідносини держави й особистості в сфері ЗНБ. Відповідно до цього принципу всі нормативно-правові акти щодо забезпечення національної безпеки мають відповідати не лише Конституції України, а й Закону України «Про національну безпеку». Варто додати, що нормативно-правові акти розкривають зміст, деталізують положення закону, тому вони, будучи його органічним продовженням, конкретизують ті фундаментальні положення, що вже закріплені в законі, і ніяким чином не можуть виходити за його межі;

- *принцип демократизму* полягає у створенні юридичних механізмів щодо участі в забезпеченні національної безпеки широкого кола громадських організацій і тісного взаємозв'язку з уповноваженими органами державної влади в цій сфері. У більш абстрактній формі можна говорити про необхідність вироблення механізмів взаємодії державної і недержавної систем безпеки в сфері окреслених питань. У силу своєї специфіки даний принцип носить своєрідний характер, переважно в частині

гласності здійснення певних заходів для ЗНБ. Разом з тим, ця діяльність має здійснюватися в строгій відповідності із законом;

• *принцип соціальної доцільності* являє собою застосування державою адекватних засобів реагування на динаміку соціальних явищ, у тому числі соціально-аномальних, з метою цементування балансу між об'єктивними потребами і національними інтересами з одного боку, і об'єктивними можливостями держави щодо задоволення цих потреб і забезпечення інтересів — з іншої. Даний принцип у своїй основі закладає потенцію гнучкості держави щодо реагування на динаміку соціальних явищ за допомогою застосування відповідного інструментарію, важливе місце серед яких посідають законодавчі важелі;

• *принцип наукової обґрунтованості* вимагає, щоб весь інструментарій легітимації ЗНБ базувався на сучасних досягненнях науки і практики, застосуванні наукової методології, концепціях, досвіді міжнародного законодавства. Так, наприклад, для відпрацьовування проекту Закону України «Про національну безпеку» була створена спільна робоча група, що складається із співробітників Ради національної безпеки й оборони України, Служби безпеки України, Міністерства внутрішніх справ, Міністерства оборони, юристів-практиків і науковців елітних навчальних закладів нашої держави;

• *принцип системності і погодженості* означає певну послідовність, поступовість у законотворчості, взаємозв'язок і взаємодію законодавчих актів як зсередини, якщо сукупність нормативних актів по забезпеченню національної безпеки у своїй єдності буде утворювати нову якість, так і ззовні, якщо Закон України «Про національну безпеку» буде погоджений з іншими законодавчими актами, що стосуються питань захисту конституційного ладу і забезпечення національної безпеки. У даному випадку законодавство має складати систему, з огляду на що, воно, з одного боку, повинне бути гармонійно вибудоване зсередини, а з іншого боку — узгоджено ззовні;

• *принцип пріоритетності* загальновизнаних норм і принципів міжнародного права щодо національного законодавства означає узгодження аналізованого законодавства з нормами міжнародного, європейського права, з тими Конвенціями, угодами, які ратифікувала або до яких приєдналася Україна. Для втілення в життя окреслених принципів існує **механізм їхнього**

забезпечення, що ґрунтується на певних основах. Правові основи законотворчості полягають, на думку фахівців, в існуванні чітко регламентованої процедури законодавчої діяльності, що може знайти своє відображення в законі «Про закони і законодавчу діяльність в Україні», що може сприяти упорядкуванню процесу законотворчості;

- *плановість законодавчої діяльності* полягає в діяльності законодавчих органів відповідно до заздалегідь розроблених програм, що позбавить законотворчий процес спонтанності, яка характеризується відсутністю відповідного обґрунтування планів законодавчої діяльності;

- *організація і координація законодавчої діяльності* полягає в синхронізації прийняття нормативно-правових актів щодо забезпечення національної безпеки з іншими нормативними актами, які регулюють суспільні відносини в суміжних областях. Так, наприклад, прийняття Закону України «Про безпеку» варто супроводжувати прийняттям пакета нормативних актів, наприклад, таких як: Закони України «Про національну безпеку», «Про безпеку особистості», «Про недержавну систему безпеки» і т.ін.;

- *законодавча техніка* полягає в необхідності написання закону простою, зрозумілою, однозначною мовою, яка б позбавляла можливості трактувати закон по-різному. Виконання цих вимог сприяє забезпеченню функції закону — регулюванню або охороні суспільних відносин;

- *інформаційне забезпечення законодавчої діяльності* полягає в застосуванні цілеспрямованого комплексу заходів для розширення інформаційної бази. Суб'єкт законотворчої діяльності має володіти достатньою інформацією про об'єкт правового регулювання з метою надання законотворчій діяльності змістовного характеру. Рішення даної задачі базується на забезпеченні вище згаданих суб'єктів:

- офіційними виданнями нормативно-правових актів, що регулюють механізм забезпечення національної безпеки і функціонування системи національної безпеки в цілому в інших країнах, довідниками і коментарями до них;

- інформацією про ратифіковані Україною міжнародні Конвенції, угоди, декларації і т.ін. стосовно ЗНБ;

- аналітичними і прогностичними матеріалами щодо динаміки законодавства по цьому питанню;

- науковими дослідженнями, монографіями концепціями;
- матеріалами міжнародних і республіканських конференцій, симпозіумів, семінарів по цьому питанню.

- *наукове забезпечення законотворчості*. На думку експертів Інституту законодавства Верховної Ради України невідповідність законодавчої бази вимогам правового забезпечення державного керування суспільством насамперед пояснюється відсутністю науково обґрунтованої системи керування законодавчим процесом, яке б передбачало, *по-перше*, планування законотворчої діяльності; *по-друге*, її оперативне регулювання з урахуванням особливостей конкретних форм цієї діяльності; *по-третє*, планомірну роботу, спрямовану на визначення ефективної законотворчості.

До основних засобів забезпечення законотворчої діяльності в сфері ЗНБ можна віднести:

- радикальну активізацію проведення наукових досліджень чинного законодавства і практики його застосування для обґрунтування потреби в розробці правового поля ЗНБ;

- консультування при прийнятті будь-якого нормативного акта загальної системи правового поля ЗНБ як із практичними працівниками, так і з науковцями;

- проведення соціологічних досліджень по зазначених питаннях;

- проведення моніторингу законодавства щодо його відповідності потребам безпеки;

- аналіз вітчизняного і закордонного законодавства щодо застосування кримінально-правових норм, які передбачають відповідальність за вчинення злочинів, що посягають на основи національної безпеки;

- розроблення моделей і прогностичних сценаріїв, моніторинг розвитку законодавства в даній сфері;

- розробка наукових основ державної стратегії національної безпеки;

- проведення незалежної наукової експертизи нормативних актів у розглянутій сфері із залученням у разі потреби іноземних фахівців.

Підводячи загальний підсумок сказаному, хотів би помітити, що розроблення концептуальних основ формування правового поля забезпечення національної безпеки є одним з наріжних каменів становлення незалежної і суверенної України.

Моя мета полягає у тому, щоб сфокусувати увагу наукового співтовариства на концептуальних основах побудови законодавства по забезпеченню національної безпеки, яке є основою законодавства взагалі по безпеці. Правове забезпечення національної безпеки є цементуючою його основою, через що основна увага нами була зосереджена на аналізові вкрай важливих питань визначення фундаментальних основ впровадження й організації функціонування системи законодавства по забезпеченню національної безпеки України. Дане законодавство є визначальним і вихідним для будь-яких правових документів в сфері безпеки, тому від його скорішого формування залежатиме формування системи національної безпеки, яка включає в себе державну і недержавну системи безпеки.

КОНТРОЛЬНІ ПИТАННЯ ТА ЗАВДАННЯ

1. Розкрийте поняття та зміст Концепції безпеки.
2. Чим відрізняється концепція безпеки об'єкту підприємництва від Концепції національної безпеки?
3. Розкрийте зміст доктрини безпеки, а також проілюструйте взаємозв'язок доктрини і концепції безпеки між собою.
4. Окресліть проблеми формування правового поля забезпечення безпеки.

ДОДАТКОВІ ЗАВДАННЯ

1. Розробіть модельну концепцію національної безпеки.
2. Розробіть дерево доктрин, необхідних для реалізації Концепції національної безпеки.
3. Окресліть схему реалізації доктрин через програми та технології забезпечення безпеки.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Белов П. Какой должна быть концепция национальной безопасности // Обозреватель.— 2000. — № 1.— С. 8 - 10.
2. Кокошин А.А. и др. Безопасность России. Основополагающие государственные документы. — Ч. 1, 2. — М.: МГФ Знание, 1998.
3. Концепция развития законодательства Украины на 1997-2005 годы. — К., 1997.

4. *Копан О.В.* Доктрина внутрішньодержавної безпеки // Науково-практичний збірник. Актуальні проблеми юридичних наук у дослідженнях учених. «Міліція України». 2001. — №8. — С. 19–22.

5. *Копан О.В.* Концептуальні проблеми правового забезпечення управління у сфері державної безпеки // Збірник матеріалів методичного семінару — Проблеми співвідношення оперативно-розшукової та контрольно-розвідувальної діяльності. — К.: АСБУ. 1997. С. 50-53.

6. *Ліпкан В.* Тероризм і національна безпека України. — К.: Знання, 2000. — 184 с.

7. *Ліпкан В.А., Никифорчук Д.Й., Руденко М.М.* Боротьба з тероризмом. — К.: Знання, 2002. — 254 с.

8. *Ліпкан В.А.* Нужен ли Украине Закон «По борьбе с терроризмом» // Бизнес и безопасность. — 2002. — № 2. — С. 12 - 15.

9. Недержавна система безпеки підприємництва як суб'єкт національної безпеки України / Збірник матеріалів науково-практичної конференції 16 - 17 травня 2001 р., Київ.— К.: Вид-во Європ. Ун-ту, 2001. — 480 с.

10. *Нижник Н.Р., Ситник Г.П., Білоус В.Т.* Національна безпека України (методологічні аспекти, стан і тенденції розвитку): Навчальний посібник / За заг. ред. П.В.Мельника, Н.Р.Нижник. — Ірпінь, 2000. — 304 с.

11. *Пікуля Т.О.* Правова основа діяльності недержавних охоронно-детективних організацій у розвинених країнах світу // Недержавна система безпеки підприємництва як суб'єкт національної безпеки України / Збірник матеріалів науково-практичної конференції 16 - 17 травня 2001 р., Київ.— К.: Вид-во Європ. Ун-ту, 2001. — С. 81 - 88.

12. Систематизация законодательства по проблемам безопасности в чрезвычайных ситуациях // Проблемы безопасности при чрезвычайных ситуациях. — Вып. 5. — М., 1994.

13. *Тимошенко І.І., Лаптев С.Г., Ліпкан В.А., Онищенко Г.* Закон України «Про недержавне забезпечення безпеки особи та підприємницької діяльності в Україні» // Недержавна система безпеки підприємництва як суб'єкт національної безпеки України.— К.: Вид-во Європ. Ун-ту, 2001. — С. 466 - 477.

14. *Филимонов П.И., Малиновский Л.Г., Филимонов А.П.* О национальной безопасности и пути державного возрождения России. — М.: Стольный град, 2000. — 230 с.

ЛЕКСИКОН НАЙГОЛОВНІШИХ ТЕРМІНІВ

А

АВТОКАТАЛІЗ — процеси, що самопосилюються.

АВТОМОДЕЛЬНІСТЬ — загальні закономірності будови і розвитку структур.

АДИТИВНІСТЬ — властивість величин, яка полягає у тому, що значення величини, яке відповідає цілому об'єктові, дорівнює сумі значень величин, які відповідають його частинам, яким би чином не був розбитий об'єкт.

АКМЕОЛОГІЯ — наука про закономірності і механізми розвитку людини на шляху її зрілості і особливо при досягненні нею найбільш високого рівня у цьому розвитку.

АКСІОЛОГІЯ (гр. *axia* — цінність, *logos* — вчення) — вчення про цінності.

АМБІВАЛЕНТНІСТЬ СИСТЕМИ БЕЗПЕКИ — одночасна можливість виконання системою безпеки функцій, за для яких вона утворювалась у поєднанні з можливістю за певних умов обернутися на систему дестабілізації і створювати загрозу самому об'єктові (поняття запропонував В. А. Ліпкан у 2002 р.).

АНАБІОЗ СИСТЕМИ БЕЗПЕКИ — стан системи безпеки, за якого настільки уповільнюються процеси обміну речовиною, енергією та інформацією, що майже відсутні усі зовнішні прояви функціонування системи. Використовується системами при потенціальному впливі зовнішніх чинників, за яких стає можливим перевищення порогових параметрів функціонування системи (визначення поняття запропонував В. А. Ліпкан у 2002 р.).

АТРАКТОР (лат. *atrahere* — притягувати) — 1) стійкий стан системи, який начебто «притягує» до себе всю множину «траєкторій» системи, що визначаються різноманітними початковими умовами; 2) кінцевий стан розвитку системи на певному етапі еволюції.

АТРАКТОР ЛОРЕНЦА — клубок траєкторій, який описує неперіодичний рух із кінцевим горизонтом прогнозу.

АУТЕНТИФІКАЦІЯ — процедура встановлення першоджерела.

Б

БЕЗПЕКА — 1) гарантована конституційними, законодавчими і практичними заходами захищеність і забезпеченість життєво важливих інтересів об'єкту від зовнішніх і внутрішніх загроз; 2) стан захищеності людини, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх небезпек і загроз, який базується на діяльності людей, суспільства, держави, світового співтовариства щодо вивчення, виявлення ідентифікації та аутентифікації, попередження та усуненню небезпек та загроз, мінімізації дії негативних наслідків, здатних поставити у небезпеку фундаментальні цінності антропо-соціо-культурного середовища, зашкодити стійкому розвитку системи безпеки; 3) стан управління небезпеками та загрозами, коли останні можуть відігравати конструктивну роль; 4) органічна система організації державної влади щодо реалізації потреб та інтересів людини, є фундаментальною основою існування будь-якої системи; 5) явище, тотожне з гомеостазисом системи, під яким розуміють тип динамічної рівноваги, який є характерним для складних систем, що саморегулюються, і полягає у підтриманні суттєво важливих для збереження системи параметрів у допустимих межах; 6) стан захищеності особи, суспільства держави від внутрішніх та зовнішніх загроз, який базується на діяльності людей, суспільства і держави, світового співтовариства народів по виявленню (вивченню), попередженню, послабленню, усуненню (ліквідації) і відбиттю небезпек та загроз, здатних згубити їх, позбавити фундаментальних матеріальних та духовних цінностей, нанести неприйнятну (недопустиму об'єктивно і суб'єктивно) шкоду, зачинити шлях для виживання та розвитку.

БЕЗПЕКОЗНАВСТВО — 1) наука про безпеку; 2) наука, яка вивчає закономірності ефективного забезпечення безпеки, котрі реалізуються за допомогою відповідних відносин у сфері безпеки; 3) галузь науки, що здійснює свою мету на базі творчого осмислення та переосмислення концептуального, теоретичного багатства управління, синергетики, біології, генетики, геополітики, права, стратегії, філософії, соціології, антропології та багатьох інших наук. Б. має стати своєрідної матрицею наук і наукових напрямів про безпеку;

4) суспільна міждисциплінарна наука, яка досліджує загальні та специфічні об'єктивні закономірності організації та функціонування систем безпеки різного класу і виробляє на підставі їх пізнання загальні теоретичні положення, які спрямовані на підвищення ефективності їх функціонування (автор і розробник теорії В. А. Ліпкан у 2002 р.).

БЕЗПЕКОЗНАВЧА ПАРАДИГМА — комплекс ідей, цілей, функцій, принципів і методів, за допомогою яких вивчають явища та процеси забезпечення безпеки та ефективного функціонування систем безпеки, тобто безпекотворення з урахуванням антропо-соціо-культурних і кібернетичних чинників. (розробив В. А. Ліпкан у 2002 р.).

БЕЗПЕКОЗНАВЧИЙ МЕТОД — 1) спосіб дослідження генези та еволюції безпеки за допомогою методології безпекознавства; 2) спосіб відтворення у свідомості моделі безпеки. Свідоме застосування методів безпекознавства є суттєвим чинником для отримання нових знань про безпеку. Б.м. нерозривно пов'язаний із безпекознавством, тому виділяють окрім загальних методів, які використовуються у його межах, спеціальні безпекознавчі методи, які вивчають специфічний предмет даної теорії (розробив В. А. Ліпкан у 2002 р.).

БЕЗПЕКОЗНАВЧИЙ ПІДХІД — методологічний напрям в науці, основне завдання якого полягає у розробленні методів дослідження і конструювання систем безпеки різних типів, класів і рівнів. Він становить собою якісно новий етап у розвитку методів пізнання, дослідження та моделювання, способів опису і пояснення природи безпеки як особливого антропо-соціо-культурного феномену. Найбільшого розповсюдження даний підхід набуває при дослідженні складних систем, що характеризуються механізмами самоорганізації. Провідний лейтмотив безпекознавчого підходу — вивчення та виклад реалізації забезпечення безпеки у практиці безпекотворення. Важливою складовою цього процесу є утворення функціонування державних і недержавних структур як єдиного цілого (розробив В. А. Ліпкан у 2002 р.).

БЕЗПЕКОРЕНЕСАНС (ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ) — 1) безпекознавчі вчення, що стали розвиватися наприкінці ХХ на початку ХХІ століття; 2) закономірний про-

цес відродження інтересу до безпеки, обумовлений низкою об'єктивних і суб'єктивних, загально-цивілізаційних та специфічних чинників, які визначають швидкість, спрямованість, глибину та характер процесів у сфері безпеки. Значний науково-практичний інтерес викликає аналіз причин безпекоренесансу в світі, і зокрема в Україні. Слід сказати про дію чинників загальноцивілізаційного характеру. Їх вплив суттєво посилюється після війни на Балканах, акту тероризму, вчиненого 11 вересня 2001 року в США, утворенням монополярного світу. Основними причинами відродження і актуалізації потреби у безпеці є: перебудова, демократизація і гласність; гуманізація суспільних відносин; активізація екстремістські налаштованих груп та організацій; численні військові конфлікти; виникнення нових держав, в яких неформована достатня система національної безпеки; криза теорії державної безпеки; непослідовність міграційної політики; зародження нового безпекознавчого мислення; швидке зростання зубожілих верств населення, а також бідних держав; професіоналізація сфери безпеки; намагання позбутись комплексу моносистемоцентризму, коли прерогатива забезпечення безпеки належить лише державній системі та її органам. Процес безпекоренесансу призвів до наступних наслідків: спричинив утворення неосистеми глобальної безпеки, вихід США з договору про ПРО-2, проголошення Україною наміру вступити до НАТО; призвів до підвищення надійності забезпечення особистої безпеки; заклав підвалини до формування неополярного світу; сформував поле для інтеграції систем безпеки різного рівня; започаткував процес активного включення громадських організацій та окремих громадян у процес забезпечення безпеки; заклав ґрунт для формування та ефективного функціонування недержавної системи безпеки як органічної підсистеми національної безпеки; створив сприятливі умови для формування цілісної системи знань про безпеку; сприяв розвінчанню ілюзій щодо ототожнення державної і національної безпеки; забезпечив базу для руйнування архаїчних уявлень про безпеку та її місце в житті конкретної людини. У той же час безпекоренесанс вкрай ускладнив геополітичну ситуацію, через те що прагнення включення держав до систем безпеки відбувається

без урахування особливостей функціонування відкритих нелінійних систем, які саморозвиваються, що призводить до формування систем безпеки на некоректній методологічній основі, а згодом закладає атрибутивний механізм дестабілізації (розробив В. А. Ліпкан у 2002 р.).

БЕЗПЕКОРЕНЕСАНС (КОНЦЕПЦІЯ ХВИЛЬОВОЇ РЕАКЦІЇ). Безпекоренесанс у світовій спільноті в цілому веде до ренесансу безпеки у кожній країні. Водночас також можна спостерігати віддання певної переваги у забезпеченні безпеки тому чи іншому об'єктові, що обумовлюється конкретно-історичними умовами існування соціуму та загальноцивілізаційними закономірностями. При чому із розвитком суспільства змінюється інтерес безпеки, а отже і акценти у забезпеченні безпеки в цілому. Цю закономірність у концептуальному плані можна охарактеризувати як «хвильову реакцію». Прикладом може служити початок військових дій на Балканах, який спричинив перегляд багатьма країнами свого статусу та бажання щодо вступу до тих чи інших військово-політичних блоків. Вчинення акту тероризму в США, спричинило підйом активності серед держав світу щодо посилення заходів безпеки, та ініціювання створення нових систем безпеки. Більше того, необхідність реалізації прав людини зумовила виведення на перше місце безпеки не держави, а конкретної особи. У той же час за даного випадку спостерігається значний рефрен у бік особистої безпеки, що спричинило приділення меншої уваги державній безпеці. Як приклад, надійно захищені права і свободи особи та громадянина у США, виявилися індикатором незахищеності державної безпеки, внаслідок чого стався акт тероризму. Після цього, як реакція Указом Президента США Дж. Буша було уфундовано Службу внутрішньої безпеки, головним завданням якої є координація діяльності державних органів по боротьбі з тероризмом та забезпеченні внутрішньої безпеки держави. Тому безпідставним є надання переваги безпеки будь-якого об'єкту, чи то особі, чи то державі, чи то окремії нації. Отже спроби штучно надавати переваги будь-якому з цих компонентів призводять до дестабілізації системи безпеки взагалі. Безпекоренесанс відображає найбільш глибинні процеси людства, усвідомлення ролі та місця безпеки в ієрархії інтересів

та змістоутворюючих компонентів системи функціонування. Концепція хвильової реакції відіграє непересічне значення для розуміння сутності, характеру та інтенсивності процесів у галузі безпеки і має широкі прогностичні можливості (розробив В. А. Ліпкан у 2002 р.).

БЕЗПЕКОРЕНЕСАНС (ТЕНДЕНЦІЇ). Донедавна теоретики і практики забезпечення безпеки вважали, що з формуванням інформаційного суспільства у людства відпадатиме необхідність в захисті від кого або чого-небудь, через те, що інтеграційні процеси, які відбуватимуться в світі сприятимуть максимальному забезпеченню усіх членів суспільства. У той же час, незважаючи на світові інтеграційні тенденції, все більше узалежнення держав одна від одної, ці ідеї стали все більш недосяжними. Лояльна міграційна політика спричинила проникнення на до систем безпеки дестабілізуючих елементів. Існування та потяг країн до загальних систем колективної чи то регіональної безпеки супроводжується паралельним нарощуванням власного бойового потенціалу. Більше того, після вчинення актів тероризму у США 11 вересня 2001 року, зазнали на суттєві зміни і самі підходи до безпеки: захисна доктрина все більше поступається доктрині активного захисту, тобто можливості проведення випереджувальних (превентивних) заходів щодо нейтралізації дестабілізуючих чинників. Цей процес тісно пов'язаний із етнічним ренесансом, а безпекоренесанс є відлунням прагнення етносу та нації до збереження власної самотності. Тому можна констатувати, що із збільшенням систем безпеки різного рівня рівень загальної безпеки зменшуватиметься, через те, що цей своєрідний «міф безпеки» не відображає балансу дійсного і бажаного стану безпеки (розробив В. А. Ліпкан у 2002 р.).

БЕЗПЕКОТВОРЕННЯ — процес реалізації суб'єктом потреби та інтересів у безпеці (запропонував поняття В. А. Ліпкан у 2002 р.).

БЕЗПЕКОТВОРЧИЙ ПРОЦЕС — система дій щодо забезпечення ефективного функціонування та стабільного розвитку об'єкту (запропонував поняття В. А. Ліпкан у 2002 р.).

БЕЗПЕКОЦЕНТРИЗМ — 1) напрям у безпекознавстві, який ставить на центральне місце забезпечення безпеки об'єкта,

через яке опосередковується усі інші види і форми діяльності, а у більш абстрактному плані функціонування усієї системи; 2) подолання крайнощів у питаннях забезпечення безпеки в усіх її аспектах, забезпечення фактичної рівноправності у забезпеченні безпеки як держави та нації, так і окремої особи, консолідація та інтеграція інтересів особи, суспільства і держави, їх всебічний розвиток в якості єдиного організму, поєднання національних інтересів із всезагальними та вселюдськими інтересами (розробив В. А. Ліпкан у 2002 р.).

БЕЗПЕКОЦЕНТРИЗМУ ПРИНЦИП — 1) безпека понад усе, але не будь-якою ціною; 2) безумовний пріоритет безпеки при вирішенні будь-яких питань (запропонував В.А.Ліпкан у 2002 р.).

БІФУРКАЦІЯ — точка розгалуження можливих шляхів еволюції системи.

В

ВИКЛИК — 1) протидія здійсненню національних цінностей, інтересів та цілей, вирішенню завдань забезпечення національної безпеки у формі офіційних і неофіційних політико-дипломатичних дій, торгово-економічної експансії тощо; 2) порогове значення небезпеки, по досягненню котрого вона перетворюється на загрозу.

ВИМІРЮВАННЯ — 1) сукупність дій з метою знаходження числового значення ознак і властивостей небезпек та загроз, щоб надати їх узагальнену кількісну оцінку для доповнення поглиблення якісної характеристики; 2) пізнавальний процес визначення ставлення однієї (тієї, що вимірюється) величини до іншої, яка приймається за інваріант. Отримане внаслідок їх виміру число називається числовим значенням величини, що вимірюється.

ВИПАДКОВИЙ ПРОЦЕС (імовірнісний або стохастичний) — процес зміни у часі стану або характеристик системи під впливом різних випадкових факторів, для якого визначені імовірність того чи іншого його протікання (див.: Марковський процес, стаціонарний випадковий процес).

ВІДКРИТА СИСТЕМА — така системи, в якій постійно трапляється уведення і виведення (обмін) не лише енергії, а й рідини. У ході своєї еволюції можуть переходити до стану

рухомої рівноваги, у якій усі макроскопічні величини системи залишаються незмінними, але безперервно продовжуються мікроскопічні процеси уведення та виведення рідини (див.: *закрита система*).

Г

ГЕНЕЗИС (гр. genesis — походження, становлення) — походження, виникнення та розвиток.

ГЕНЕЗИС БЕЗПЕКОЗНАВСТВА — виникнення, процес утворення науки безпекознавства.

ГЕТЕРОГЕНІЗАЦІЯ (від грець. heterogenēs - різно-рідний) — створення у макросистемі неоднорідної системи, яка складається з двох або більше мікросистем, які мають різнорідну структуру.

ГЕТЕРОГЕННА СИСТЕМА — макроскопічно неоднорідна система, яка складається з різних за своїми властивостями частинами.

ГІБРИДИЗАЦІЯ СИСТЕМИ — процес утворення нових систем через рекомбінацію ознак і властивостей у процесі взаємодії різних систем безпеки.

ГОМЕОСТАЗ — процеси підтримання рівноваги у технічних, біологічних і соціальних системах через механізм зворотного зв'язку.

ГОМЕОСТАЗИС (грецьк. homios — подібний і stasis — стан, непорушність) — тип динамічної рівноваги, притаманний для складних систем, що саморегулюються, який полягає у підтримці суттєво важливих для збереження системи параметрів у допустимих межах.

ГОМОМОРФІЗМ — поняття, яке означає таке співвідношення між двома системами, що: а) кожному елементу й кожному відношенню першої системи відповідав, один елемент і одне відношення другої, але не навпаки; б) коли для ряду елементів першої системи виконується деяке відношення, то й для відповідних елементів другої системи виконується відповідне відношення. Кажуть, що друга система зображає гомоморфний образ (відображення), модель першої системи, яку називають оригіналом (прообразом). Схожість моделі з оригіналом завжди неповна. Модель відображає деякі властивості оригіналу. Реальна система може мати різні моделі, які

гомоморфні до неї. Таким чином, поняття гомоморфізму є фундаментальним теоретичним обґрунтуванням моделювання.

Д

ДВОВИМІРНИЙ ДІАХРОННИЙ АНАЛІЗ — аналіз, в якому використовуються симетричні асоціативні моделі-матриці для випадку двох об'єктів, що дозволяє визначити ступінь взаємозалежності їх дій один на одного.

ДЕРЖАВНА ІННОВАЦІЙНА ПОЛІТИКА БЕЗПЕКИ — створення необхідних умов для формування інноваційного ринку і підтримання на ньому пріоритетних напрямів і важливих технологій безпеки.

ДЕКОМПОЗИЦІЯ — розподіл системи безпеки на системи нижчого рівня (підсистеми), які досліджуються автономно з обов'язковим урахуванням подальшого узгодження цілей кожної підсистеми із загальною метою системи. Декомпозиція наперед визначає ієрархію системи (див.: композиція).

ДЕСМОДЕСТРУКЦІЯ (від грецьк. desmos - зв'язок і destructio - знищення) — процес знищення прямих та зворотних зв'язків між елементами системи (поняття запропонував В. А. Ліпкан у 2002 р.).

ДЕСМОКОНСТРУКЦІЯ (від грецьк. desmos - зв'язок і constructio - створення) — процес створення прямих та зворотних зв'язків між елементами системи (поняття запропонував В. А. Ліпкан у 2002 р.).

ДЕТЕРМІНІЗМ ЛАПЛАСІВСЬКИЙ — процеси, які описуються динамічними системами, де майбутнє однозначно визначається минулим.

ДЕТЕРМІНОВАНА СИСТЕМА — 1) така система, стан якої однозначно визначається минулим; 2) система, стан якої визначається рівняннями руху і початковими умовами.

ДЖЕРЕЛО НЕБЕЗПЕКИ — потенційна можливість порушення функціонування та розвитку об'єкта.

ДЗЕРКАЛЬНИЙ ЕФЕКТ — завдання суттєвої шкоди одній системі безпеки, яке тягне за собою якісне оновлення і покращання системи безпеки іншого рівня (поняття запропонував В. А. Ліпкан у 2002 р.).

ДИВЕРГЕНЦІЯ (від пізньолат. *divergentia* - розходження) — розходження ознак і властивостей у первісно близьких систем у ході еволюції.

ДИВНИЙ АТРАКТОР — поняття для визначення сталих коливань, які відповідають динамічному хаосу (запропонували Д. Рюель і Ф. Такенс у 1971 році).

ДИНАМІЧНИЙ ХАОС — неперіодичний рух у детермінованих системах (відкрив Едвард Лоренц).

ДИСИПАТИВНА СТРУКТУРА — структура, що існує у відкритих нелінійних середовищах.

ДИСИПАЦІЯ — процеси розсіювання енергії, перетворення її на менш організовані форми.

ДУАЛІЗМ СИСТЕМИ БЕЗПЕКИ — існування у системі безпеки двох начал: ідеального і матеріального.

ДУАЛІСТИЧНА СИСТЕМА БЕЗПЕКИ — система безпеки, яка складається із підсистем державної і недержавної безпеки.

Е

ЕКЗОГЕННИЙ — зовнішній, не пов'язаний із внутрішніми закономірностями розвитку системи.

ЕКОБІОНІКА — нова концепція техніки, яка розглядає феномен техніки як частину біосфери, що розвивається; заснована на уявленнях про технічну діяльність людини як процесів діяльності біосфери, що самоорганізуються.

ЕКСТЕНСИФІКАЦІЯ СИСТЕМИ БЕЗПЕКИ — такий розвиток цієї системи, при якому забезпечення безпеки досягається через необхідність постійного розширення кола структурних елементів (поняття запропонував В. А. Ліпкан у 2002 р.).

ЕНАНТІОСИСТЕМІЗМ (від грецьк. *enantios* — протилежний) — властивість деяких систем існувати у модифікаціях, що є дзеркальними відображеннями одна одної. Е. є можливим у системосередовищі, яке не має цементуючої ідеї існування (поняття запропонував В. А. Ліпкан у 2002 р.)

ЕНДОГЕННИЙ — процес внутрішнього походження, породжений саморозвитком системи.

ЕНТРОПІЯ — міра хаосу в системі (поняття запропонував Р. Клаузіус).

ЕПІОЛОГІЯ — наука про енергоінформаційний обмін у живій та неживій природі.

З

ЗАГРОЗА БЕЗПЕЦІ — 1) існування або можливість виникнення ситуації, за якої формуються передумови протидії забезпеченню безпеки, вона обмежується діями, які підкріплюють її, але не переростають у діяльність, безпосередньо спрямовану на її здійснення; 2) сукупність причин та умов, які створюють небезпеку нереалізації інтересів об'єкту; 3) існування можливості активізації потенційних, наявних, реальних алгоритмів дестабілізації об'єкту; 4) потенційно небезпечні впливи природного, техногенного, антропогенного характеру на об'єкт безпеки, які можуть заподіяти шкоду його інтересам. Вона носить завжди предметний характер, наповнена конкретним змістом і у випадку чітко вираженого небезпечного стану такого змісту надто часто набуває конкретну правову характеристику.

ЗАКРИТА СИСТЕМА — така система, до якої не поступає та з якої не виділяється рідина; враховується лише обмін енергією (див.: відкрита система).

ЗАПОБІГАННЯ ЗАГРОЗ / НЕБЕЗПЕК — діяльність системи безпеки, спрямована на недопущення здійснення замислюваних чи підготовлюваних загроз та небезпек.

І

ІДЕНТИФІКАЦІЯ — процес встановлення тотожності об'єктів через порівняння їх ознак.

ІЗОМОРФІЗМ (від грецьк. isos - рівний, однаковий, morphē - форма) — відповідність між об'єктами, яка виражає тотожність їх структури.

ІЗОСИСТЕМА (від грецьк. isos — рівний, однаковий) — рівна, подібна, ідентична система.

ІНВАРІАНТНІСТЬ (лат. in ne + varias змінний) — властивість незмінюваності при тих чи інших перетвореннях.

ІНДЕКС — відносний показник, що виражає відношення рівня даного явища до його рівня в минулий період або до рівня аналогічного явища, прийнятого як база. Індекс — цифровий

показник чого-небудь (індекс рівня безпеки, індекс промислового виробництва і т. д.).

ІНДИКАТОР — показник, який може бути використаний для прогнозування безпеки, тобто обставин тимчасового характеру, що склалися в сфері безпеки.

ІНТЕНСИФІКАЦІЯ СИСТЕМИ БЕЗПЕКИ — розвиток цієї системи з урахуванням наявних структурних елементів як інваріанту, на основі застосування найбільш ефективних засобів і методів (поняття запропонував В. А. Ліпкан у 2002 р.)

ІНТЕНЦІЯ (від лат. intentio — прагнення) — прагнення, намір, мета, спрямованість на щось.

ІНТРОТЕЛЕОЗАЦІЯ (від лат. intro — усередину, та від грец. teleos — мета) — наявність у системі безпеки внутрішньої актуальної мети, цільової причини, яка є джерелом еволюції (поняття запропонував В. А. Ліпкан у 2002 р.).

ІНФОРМАЦІОЛОГІЯ — наука про єдине інформаційне поле Всесвіту.

К

КАРМА — закон причинно-наслідкового зв'язку, закон космічної справедливості. Кожна дія має бути оплачена, добра — винагородою, зла — стражданням у суворій відповідності до значимості поступку.

КВАЗІДЕСМОС — уявний зв'язок між елементами системи (поняття запропонував В. А. Ліпкан у 2002 р.).

КВАЗІСИСТЕМА — сукупність взаємопов'язаних об'єктів, які за відсутності системоутворюючих елементів, утворюють уявну систему (поняття запропонував В. А. Ліпкан у 2002 р.).

КІБЕРНЕТИКА — наука про загальні принципи управління, яку розуміють як організацію цілеспрямованих дій шляхом переробки інформації.

КОГЕРЕНТНІСТЬ (від. лат. cohaerens - той, що перебуває у зв'язку) — узгоджене протікання у часі декількох коливальних чи хвильових процесів.

КОЕВОЛЮЦІЯ — 1) об'єднання еволюційних форм через синтез не малих, а крупних блоків, цілісних еволюційних структуроутворень; 2) зміна, трансформація усіх підсистем че-

рез механізми системного узгодження, системної кореляції між ними.

КОМПОЗИЦІЯ СИСТЕМИ — побудова системи, обумовлена її змістом, характером і призначенням; організуючий елемент, який надає єдність і цілісність, підпорядковує елементи один одному і системі у цілому.

КОНГРУЕНТНІСТЬ СИСТЕМИ (від лат. congruens - відповідний, співпадаючий) — перехід підсистем одна в одну при флуктуаціях (поняття запропонував В. А. Ліпкан у 2002 р.).

КОНДЕСМІУМ (від лат con - разом і грецьк. desmos - зв'язок) — спільний зв'язок між елементами системи (поняття запропонував В. А. Ліпкан у 2002 р.).

КОНЦЕПЦІЯ БЕЗПЕКИ — комплекс основних теоретичних положень, спрямованих на розкриття сутності безпеки у конкретних історичних умовах через наукове обґрунтування її цілей, завдань, принципів, форм, структури і забезпечуючих елементів.

КРИТЕРІЙ — ознака, на основі якої проводиться оцінка, порівняння альтернатив, класифікація об'єктів і явищ.

Л

ЛАПЛАСІВСЬКИЙ ДЕТЕРМІНІЗМ — процеси, які описуються динамічними системами, де майбутнє однозначно визначається минулим.

ЛІНІЙНА СИСТЕМА — така система, яка має один стаціонарний стан. Характеризується теоремою про мінімум виробництва ентропії: система у процесі своєї еволюції досягає стану поточної рівноваги, в якому виробництво ентропії мінімально, через що стаціонарний стан лінійної системи досягається автоматично (див.: стаціонарний стан системи, нелінійна система).

ЛОГІСТИКА БЕЗПЕКИ — логічне обґрунтування необхідності діяльності по забезпеченню безпеки.

М

МАРКОВСЬКИЙ ПРОЦЕС — важливий спеціальний вид випадкових процесів. Прикладом М.п. може слугувати розпад радіоактивної рідини, де ймовірність розпаду даного

атому за малий проміжок часу не залежить від протікання процесу за попередній період. Див. також стаціонарний випадковий процес, випадковий процес.

МАТЕМАТИЧНЕ МОДЕЛЮВАННЯ — процес прогнозування явищ чи подій за допомогою застосування спеціальних математичних формул.

МЕТОД (від грецьк. *methodos* — шлях до чого-небудь) — 1) спосіб досягнення мети, певним чином упорядкована діяльність; 2) спосіб дослідження конкретної сфери об'єктивної дійсності, який надає загальнометодологічним засадам предметної визначеності. Метод як засіб пізнання становить собою спосіб відтворення у мисленні досліджуваного предмету. Гегель: метод є рухом самого змісту і через це не може розроблятися поза зв'язком зі змістом.

МЕТОД БЕЗПЕКОЗНАВСТВА — 1) спосіб дослідження генези та еволюції безпеки за допомогою методології безпекознавства; 2) органічний синтез філософського, загального і часткового наукових методів, які забезпечують найбільш ефективно вивчення предмету безпекознавства.

МЕТОДОЛОГІЯ — 1) сукупність принципів, прийомів та методів дослідження будь-якого об'єкту; 2) певним чином сформована ідеологія науково-аналітичної роботи, що базується на певних припущеннях, ідейно-теоретичних засадах, ціннісних настановах, які загалом задають науково-пізнавальний горизонт ставлення людини до світу, суб'єкта до об'єкта, що вивчається та змінюється у процесі людської діяльності (визначення поняття запропонував Ю. І. Римаренко у 2000 р.).

МЕХАНІЗМ БЕЗПЕКИ — сукупність цілей, функцій, принципів і методів, взаємодія яких забезпечує ефективне функціонування системи безпеки (визначення поняття запропонував В. А. Ліпкан у 2002 р.).

МОДЕЛЬ — аналог оригіналу.

МОНІТОРИНГ БЕЗПЕКИ — 1) спостереження, оцінка і прогноз стану безпеки у зв'язку із впливом загроз та небезпек; 2) систематичне співставлення дійсного стану безпеки з бажаним.

МОТИВ — 1) це відображення потреби в свідомості суб'єкту і об'єкту управління, розуміння необхідності її задоволення з погляду забезпечення функціонування і розвитку системи без-

пеки; 2) інтегральний психічний утвір, який спонукає особу до вчинення (невчинення) певних дій.

МОТИВАЦІЯ — цілісний внутрішній процес формування, розвитку і реалізації мотиву; процес внутрішньої (суб'єктивної) детермінації вчинення (невчинення) певних дій, включає в себе: мотив, потреби, інтереси, цінності, цілі, емоції, почуття, ідеали тощо.

МОТИВУВАННЯ — раціональне пояснення особою своїх дій або бездіяльності через висвітлення тих прийнятних для неї обставин, котрі спонукали її до вчинення або утримання від вчинення певних дій.

Н

НАУКА — сфера дослідницької діяльності, спрямована на продукування нових знань про природу, суспільство і мислення, яка включає в себе всі умови і моменти цього виробництва.

НАЦІОБЕЗПЕКОЗНАВСТВО — суспільна між-дисциплінарна наука, яка досліджує загальні та специфічні об'єктивні закономірності організації та функціонування системи національної безпеки, виробляє на підставі їх пізнання загальні теоретичні положення, що спрямовані на підвищення ефективності функціонування даної системи, належить до наук безпекознавчого циклу (розробив В. А. Ліпкан у 2002 р.).

НАЦІОБЕЗПЕКОТВОРЧИЙ ПРОЦЕС — вершина процесу самоорганізації системи національної безпеки, система дій щодо забезпечення НБ (поняття запропонував В. А. Ліпкан у 2002 р.).

НЕБЕЗПЕКА — стан, за якого відбувається діяльність, спрямована на реалізацію загроз, що здатна спричинити дестабілізацію системоутворюючих елементів, які самі по собі загрожують функціонуванню та розвитку об'єкту безпеки у момент їх спричинення або при звичайному своєму протіканні закінчуються або можуть закінчитися його колапсом і відповідної системи безпеки.

НЕБЕЗПЕКОГЕННІ ЧИННИКИ — 1) явище, яке сприяє збереженню або росту параметрів загроз та небезпек у системі; 2) чинники, що породжують небезпеку (поняття запропонував В. А. Ліпкан у 2002 р.).

НЕЛІНІЙНА СИСТЕМА — така система, яка має різні стаціонарні стани, у тому числі нестійкі стаціонарні стани, які відповідають різним можливим формам і законам її поведінки (див.: стаціонарний стан системи, лінійна система).

НЕЛІНІЙНІСТЬ — багатоваріантність шляхів еволюції, наявність вибору з альтернативних шляхів та певного темпу еволюції, а також незворотність еволюційних процесів.

НЕРІВНОВАЖНІ СИСТЕМИ — такі системи, які характеризуються структурною стійкістю, віддаленістю від рівноважного стану. Н. с. постійно прагнуть до термодинамічної рівноваги, коли збільшується ентропія системи. Чим більше нерівноважність системи, тим більшою є чутливість і здатність системи приймати енергію або інформацію чи рідину.

НЕРІВНОВАЖНИЙ СТАН — висока початкова впорядкованість.

НЕСТІЙКА СИСТЕМА — певний клас систем, поведінка яких є чутливою до малих збурень, хаотичних флуктуацій на мікрорівні, стан яких може різко змінюватися під їх впливом.

НООКОСМОЛОГІЯ — наука про єдність Всесвіту.

О

ОБ'ЄКТ БЕЗПЕКОЗНАВСТВА — суспільні відносини, що виникають у процесі забезпечення безпеки.

ОЗНАКА — величина, що характеризується в процесі дослідження. Ознака може бути якісною або кількісною.

ОНТОЛОГІЯ — філософське вчення про буття.

П

ПАРАДИГМА — 1) сукупність теоретичних і методологічних передумов, які визначають конкретне наукове дослідження, що втілюється на даному етапі історичного розвитку. Парадигма є підставою вибору проблем, а також моделлю, зразком для вирішення дослідницьких завдань. Дане поняття було уведено американським вченим наукознавцем Т. Куном. Парадигма дає змогу вирішити виникаючі у дослідницькій роботі ускладнення, фіксувати зміни у структурі знання, які виникають в результаті наукової революції і пов'язані з асиміляцією нових емпіричних даних; 2) консенсуальна система аксіом, принципів і методів наукової діяльності в рамках

конкретної теоретичної системи на певно визначеному історичному етапі розвитку.

ПАРАМЕТР — величина, що характеризує певну основну властивість процесу, явища або системи, машини, приладу.

ПАТЕРН — загальний зразок.

ПЛАНУВАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ — науково обґрунтоване визначення ситуації із безпекою, цілей, заходів і конкретних завдань, спрямованих на її забезпечення.

ПОКАЗНИК — виражена числом характеристика певної властивості об'єкта безпеки, процесу або рішення. Показник дає якісно-кількісну характеристику соціально-економічних явищ, об'єктів і процесів. За допомогою показників можна завчасно виявити небезпеки, характер, джерела, спрямованість, масштаби і можливі терміни настання.

ПОРІГ (ПОРОГОВЕ ЗНАЧЕННЯ) — межа, кордон, рівень чого-небудь, перехід якого означатиме наступний етап еволюції системи; в безпекознавстві як порогові значення найчастіше використовуються індикатори.

ПОПЕРЕДЖЕННЯ ЗАГРОЗ / НЕБЕЗПЕК — 1) органічна система взаємозалежних і взаємообумовлених заходів для недопущення здійснення замислюваних чи підготовлюваних загроз та небезпек, виявлення, усунення (нейтралізація, блокування, обмеження сфери дії) причин і умов та інших детермінант загроз та небезпек, запобіганню загроз та небезпек, що готуються, а також усуненню різноманітних обставин, що сприяють їх реалізації; 2) сукупність взаємозалежних, організаційно забезпечених і чітко регламентованих правових засобів, що є органічною складовою частиною єдиної системи економічного і соціального планування, спрямованих на своєчасне прогнозування, виявлення і вирішення проблемних ситуацій, які виникають у середовищі функціонування об'єкту, а також осіб, здатних до реалізації загроз та небезпек.

ПРЕДМЕТ БЕЗПЕКОЗНАВСТВА — дослідження закономірностей забезпечення безпеки в усіх сферах суспільного буття.

ПРИПИНЕННЯ ЗАГРОЗ / НЕБЕЗПЕК — діяльність системи безпеки, що полягає у недопущенні доведення до кінця, реалізації загрози чи небезпеки, що вже актуалізувалися.

ПРОГРАМА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ — документ, який визначає систему заходів по забезпеченню безпеки через зазначення завдань, засобів, способів, етапів, механізму їх реалізації, а також показники очікуваних результатів.

ПРОФІЛАКТИКА ЗАГРОЗ / НЕБЕЗПЕК — заходи щодо виявлення, усунення (нейтралізація, блокування, обмеження сфери дії) причин і умов загроз та небезпек, інших їх детермінант.

Р

РЕДУКЦІОНІСТСЬКИЙ ПІДХІД — підхід, за якого властивості цілого зводяться до властивостей елементів (див.: системний підхід).

РЕФЕРЕНТНА СИСТЕМА БЕЗПЕКИ — система безпеки, на яку інша система безпеки орієнтує власну поведінку та показники функціонування.

РИЗИК — 1) можлива небезпека невдачі дій, що вживаються або самі дії, пов'язані із такою небезпекою; 2) існування або можливість виникнення ситуації, за якої формуються передумови протидії реалізації цінностей, інтересів та цілей забезпечення безпеки.

С

САМООРГАНІЗАЦІЯ — 1) спонтанне виникнення різного роду упорядкованих у просторі і часі структур у первісно однорідному середовищі; 2) спосіб функціонування будь-якого організму, що має антиентропійний характер, тобто прагне до самозбереження і тому чинить активний опір усьому, що загрожує його існуванню.

СИНЕРГЕТИКА — 1) галузь знання, що базується на нелінійному мисленні і міждисциплінарних дослідженнях проблем самоорганізації у природі; 2) міждисциплінарне поле досліджень, яке веде пошук загальних принципів, які керують поведінкою систем, що самоорганізуються. Такі системи можуть спонтанно породжувати макроскопічні просторові, часові і функціональні структури. С. вивчає виникнення нових властивостей. Основне питання, яке розглядається С., полягає у тому, чи існують взагалі принципи, які керують поведінкою складних систем, коли у них відбуваються якісні зміни (термін запропонував Г. Хакен).

СИНЕРГЕТИЧНА ПАРАДИГМА БЕЗПЕКОЗНАВСТВА — консенсуальна система аксіом, принципів і методів наукової діяльності на певно визначеному історичному етапі розвитку щодо вивчення загальних та специфічних об'єктивних закономірностей організації та функціонування систем безпеки різного класу і вироблення на підставі їх пізнання загальних теоретичних положень, які спрямовані на підвищення ефективності їх функціонування, яка ґрунтується на аналізові феномену безпеки в якості складної нелінійної динамічної системи, що самоорганізується (запропонував В. А. Ліпкан у 2002 р.).

СИНЕРГІЗМ — спільне та однорідне функціонування елементів та систем.

СИСТЕМА — сукупність взаємопов'язаних елементів, які у своїй єдності утворюють нову якість.

СИСТЕМА БЕЗПЕКИ — 1) система, що здійснює отримання вхідних даних; оброблення цих даних; зміну власного внутрішнього стану (внутрішніх зв'язків, відносин); видачу результату або зміну власного зовнішнього стану (зовнішніх зв'язків, відносин); 2) сукупність норм права і створених на їх основі інститутів (державних та недержавних, призначених забезпечувати даний тип безпеки) і механізмів взаємодії з метою забезпечення безпеки; 3) множина інтересів особи, суспільства і держави, загроз та небезпек, внутрішніх та зовнішніх чинників, що впливають на стан безпеки умов їх генези, еволюції та балансу, які у своїй єдності утворюють феномен безпеки (визначення поняття запропонував В. А. Ліпкан у 2002 р.).

СИСТЕМА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ — 1) механізм по виробленню, перетворенню і реалізації концепції, стратегії і тактики в сфері безпеки за допомогою скоординованої діяльності державних і недержавних структур; 2) державні органи, громадські організації, посадові особи та окремі громадяни, об'єднані цілями і завданнями щодо захисту та просування власних інтересів, які взаємодіють один з одним і здійснюють відповідну діяльність у межах законодавства України.

СИСТЕМА ПОКАЗНИКІВ БЕЗПЕКИ — сукупність показників (індикаторів), за якими визначені порогові значення.

СИСТЕМНА БЕЗПЕКА — такий стан системи, за якого уся система показників безпеки перебуває у межах допустимих порогових значень.

СИСТЕМНА НЕБЕЗПЕКА — 1) безпосереднє спричинення шкоди життєво важливим інтересам і системній безпеці, які створюють реальну і дійсну загрозу приведення до колапсу системи безпеки; 2) реальна і дійсна можливість повної дисфункціоналізації системи або такий незворотний стан системи, коли вона не здатна забезпечити збереження системоутворюючих елементів та життєво важливі інтереси; 3) реальна та дійсна загроза системоутворюючим елементам.

СИСТЕМНИЙ АНАЛІЗ — 1) сукупність методів і засобів, які використовуються при дослідженні і конструюванні складних і надскладних об'єктів, передусім методів вироблення і обґрунтування рішень при проектуванні, створенні і управлінні соціальними, економічними, антропними системами; 2) певний тип науково-технічної діяльності, необхідний для досліджень і конструювання складних і надскладних об'єктів; 3) наукова дисципліна, розробляє загальні принципи дослідження складних об'єктів з урахуванням їх системного характеру; 4) методологія дослідження об'єктів представленням їх як систем та аналізу цих систем.

СИСТЕМНИЙ ПІДХІД — методологічний напрям в науці, основне завдання якого полягає у розробленні методів дослідження і конструювання складноорганізованих об'єктів — систем різних типів і класів.

СИСТЕМОГЕНЕЗ — процес зародження, становлення, функціонування та розвитку систем.

СИСТЕМОСЕРЕДОВИЩЕ — середовище функціонування об'єкту-системи, включає як внутрішнє, так і зовнішнє середовище (поняття запропонував В. А. Ліпкан у 2002 р.).

СИСТЕМОЦЕНТРИЗМ — розгляд власної системи безпеки як найдосконалішої (поняття запропонував В. А. Ліпкан у 2002 р.).

СПОНТАННІСТЬ — мимовільність на рівні подій, наявність структурних, а не подійних причин; розповсюдження причинності на потенційну реальність, в якій відсутні взаємодії у просторі-часі.

СТАБІЛЬНІСТЬ — здатність стійкого функціонування при тривалих внутрішніх і зовнішніх впливах.

СТАТИЧНА СИСТЕМА — система, яка не піддається впливу зовнішніх та внутрішніх чинників, зберігаючи власну структуру і потенціал.

СТАЦІОНАРНИЙ ВИПАДКОВИЙ ПРОЦЕС — випадковий процес, імовірнісні характеристики якого не змінюються з плином часу.

СТАЦІОНАРНИЙ СТАН СИСТЕМИ — такий стан системи, який не змінюється з часом.

СТАЦІОНАРНІСТЬ — така ознака, яка характеризує незмінюваність об'єкту у часі.

СТІЙКІСТЬ — здатність нормального функціонування системи при короточасних внутрішніх і зовнішніх впливах, характеризується стабільністю і стаціонарністю (див.: стабільність, стаціонарність).

СТОХАСТИЧНІСТЬ (від. грецьк. *stochastikos* — такий, що вміє вгадувати) — випадковий імовірнісний (див.: детермінована система).

СТРІЛА ЧАСУ — синонім необоротності. Дане поняття було введене у 1928 році Єдінгтоном у книзі «Природа фізичного світу» (Eddington A. *The Nature of the Physical World*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1958).

СТРУКТУРА — внутрішня будова чого-небудь.

СТРУКТУРА БЕЗПЕКОЗНАВСТВА — розгалужена система знань про історичні, геополітичні, управлінські та правові процеси і механізми, елементи яких створюють цілісну систему знань щодо забезпечення безпеки у системі будь-якого рівня.

СУГЕСТІЯ — таємний вплив на систему.

СУСПІЛЬНА БЕЗПЕКА — певна система суспільних відносин, що забезпечують запобігання й усунення загальної небезпеки насильницького заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам у цілому, гарантуючих тим самим їхню стабільність, непорушність і надійність.

СФЕРА БЕЗПЕКИ — єдність енергетичних та інформаційних процесів, утягнутих у сферу життя та подальшого функціонування антропо-соціо-культурного організму.

Т

ТЕОРІЯ СИСТЕМОГЕНЕЗА — теорія виникнення, існування, перетворення та розвитку систем природи, сус-

пільства, мислення; один з варіантів формалізованої теорії систем (розробив Ю. А. Урманцев).

ТЕРОР — акт масового фізичного, психологічного, ідеологічного насильства, здійснюваного суспільно-політичними структурами, що володіють необмеженою владою над соціальним контингентом, що знаходиться в їхньому полі діяльності.

ТЕРОРИЗМ (заг.-прав. розум.) — негативне соціальне явище, обумовлене соціальними, політичними й економічними факторами, що полягає у застосуванні чи погрозі застосування насильства або інших всезагально небезпечних дій особою або групою осіб, які прагнуть шляхом залякування і примусу досягти певних соціальних змін у власних інтересах.

ТЕРОРИЗМ (крим.-прав. розум.) — застосування чи погроза застосування насильства чи інших всезагально небезпечних дій, що створюють небезпеку життю чи здоров'ю невизначеного кола осіб, заподіяння майнової шкоди або настання інших тяжких наслідків, якщо такі дії спрямовані на підрив атмосфери спокою, дестабілізацію, залякування чи пригноблення суспільства з метою прийняття державою, міжнародною організацією, фізичною чи юридичною особою або групою осіб будь-якого рішення чи утримання від нього.

ТЕРОРИЗМ (шир. розум.) — негативне соціальне явище, обумовлене соціальними, політичними й економічними чинниками, що характеризується об'єднанням агресивно налаштованих прошарків організованої злочинності з розподілом на ієрархічні рівні і виділенням лідерів, що не беруть участі у вчиненні актів тероризму, але здійснюють ідеологічні, управлінські й організаційно-розпорядчі функції; сукупністю складних, широкомасштабних кримінальних видів діяльності, що вчинюються організаціями, групами, особами привселюдно із застосуванням чи погрозою застосування насильства, з метою прийняття державою, міжнародною організацією, фізичною чи юридичною особою будь-якого рішення або утримання від нього, спрямовані на дезорганізацію суспільства, залякування більш широкої групи осіб, ніж безпосередні жертви, створення умов для унеможливлення протидії з боку громадськості з метою захисту від соціального контролю, у тому числі за допомогою корумпованих зв'язків, зневага будь-якими законами і правилами людського співіснування, нівелювання життя окремої людини, запропонування єдино можли-

вого засобу для розв'язання проблем існуючих проблем, для кращого маніпулювання і досягнення повного контролю над суспільством.

ТЕРОРИСТ — особа, яка бере участь у здійсненні терористичної діяльності у будь-якій формі.

ТЕРОРИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ — діяльність, спрямована на вчинення терористичних злочинів, і включає такі діяння:

- організацію, планування, підготовку та реалізацію терористичного акту;
- розповсюдження ідеології тероризму;
- підбурювання до терористичного акту, а також заклики до насильства для досягнення цілей тероризму;
- організацію незаконного збройного формування, злочинного угруповання (злочинної організації), організованої злочинної групи для вчинення акту тероризму, участь у такому акті;
- вербування, озброєння, навчання та використання терористів для вчинення терористичних злочинів;
- створення умов для вчинення актів тероризму з використанням діяльності політичних та релігійних організацій і рухів;
- надання матеріальної допомоги терористській організації або терористській групі або інше сприяння їм.

ТЕРОРИСТИЧНА ЗЛОЧИННІСТЬ — 1) сукупність зареєстрованих упродовж визначеного періоду на певній території злочинів, вчинених терористськими групами, а також терористськими організаціями; 2) сукупність терористських груп, терористських організацій і їх учасників, виявлених впродовж певного періоду на певній території; 3) створення терористських груп, терористських організацій і їх терористична діяльність.

ТЕРОРИСТИЧНІ ЗЛОЧИНИ — злочини, що містять у собі ознаки тероризму.

ТЕРОРИСТСЬКА ГРУПА — 1) дві і більш особи, що об'єдналися для вчинення тероризму; 2) організована, стійка озброєна злочинна група, утворена з метою вчинення актів тероризму.

ТЕРОРИСТСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ — стійке, ієрархічне об'єднання трьох і більше осіб, члени якого або структурні частини якого за попередньою змовою зорганізувалися для спільної діяльності з метою безпосереднього вчинення терорис-

тичних злочинів учасниками цієї організації, або керівництва чи координації терористичної діяльності інших осіб, або забезпечення функціонування як самої терористської організації, так і інших терористських груп.

ТЕХНЕТИКА — науковий напрям, який досліджує ізоморфізм між біологічними і технічними системами, у тому числі з погляду еволюційних аспектів; означає інтегральне дослідження комплексу основних складових техносфери: техніки, технології, матеріалів і готових виробів.

ТЕХНОЦЕНОЗ — дослідження процесів розроблення і еволюції складних технічних систем і їх формування в техносфері.

ТРАНСЛОКАЦІЇ СИНЕРГЕТИЧНІ — 1) чергування організаційних і самоорганізаційних структур у процесі розвитку самоорганізаційної системи; 2) процес перенесення у межах однієї системи різних елементів різних підсистем (запропонував В. А. Ліпкан у 2002 р.).

ТРАНССИСТЕМНІ ФЛУКТУАЦІЇ — процес передачі флуктуацій, спричинених у одній системі, до іншої (запропонував В. А. Ліпкан у 2002 р.).

ТУРБУЛЕНТНІСТЬ (від лат. turbulentus - бурний, неупорядкований) — процес, за якого елементи системи здійснюють неупорядковані, хаотичні рухи по складним траєкторіям, а системосередовище знаходиться під постійним впливом флуктуацій.

У

УПРАВЛІННЯ БЕЗПЕКОЮ — усвідомлений, цілеспрямований організуючий вплив суб'єкта управління на об'єкт з метою досягнення цілей безпеки.

УПРАВЛІННЯ ЗАГРОЗАМИ ТА НЕБЕЗПЕКАМИ — процес досягнення конституційно гарантованого рівня безпеки при одночасному формуванні антропо-соціо-економіко-культурних умов, необхідних для цього.

Ф

ФАКТОР — числова величина (показник, коефіцієнт, множник, співмножник), що знаходиться в кількісно-конкретному взаємозв'язку з іншим показником, як називається

результативним. Фактор — момент, обставина в якомусь процесі, явищі.

ФЛУКТУАЦІЇ (від лат. fluctuatio - коливання) — випадкові відхилення від середніх показників системи, яка складається з множини елементів. Ф. Визначає теоретично можливу межу відхилення системи від існуючих показників із збереженням її структурної цілісності. Ф. є характерною для будь-яких випадкових процесів.

ФЛУКТУГЕННЕ СЕРЕДОВИЩЕ — певна сфера, в якій відбувається процес зародження, становлення, існування та розвитку флуктуацій різної природи (поняття запропонував В. А. Ліпкан у 2002 р.).

ФРАКТАЛИ — такі об'єкти, які мають властивість самоподоби або масштабної інваріантності.

Х

ХАОС — 1) обмінні процеси різного роду; 2) повний безлад; 3) чинник розвитку системи.

ХОЛІЗМ (від грецьк. hólos — весь, цілий, «філософія цілісності») — ідеалістичне вчення, яке розглядає світ як результат творчої революції, яка спрямовується нематеріальним фактором цілісності (розробив Я. Сметс).

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ЗНБ — забезпечення національної безпеки

КБ — концепція безпеки

КНБ — концепція національної безпеки

НБ — національна безпека

НБЗ — націобезпекознавство

СБ — система безпеки

СНБ — система національної безпеки

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ БЕЗПЕКОЗНАВСТВА	
1. Безпекознавча парадигма	11
2. Об'єкт, предмет і структура науки безпекознавства	16
3. Предмет, завдання та система курсу «Безпекознавство»	22
4. Структура курсу безпекознавства	23
5. Методологія безпекознавства	25
6. Понятійно-категорійна система безпекознавства	31
7. Безпекознавство у системі наук	33
<i>Контрольні питання та завдання</i>	35
<i>Рекомендована література</i>	35
РОЗДІЛ 2. СИНЕРГЕТИЧНА ПАРАДИГМА БЕЗПЕКОЗНАВСТВА	
1. Поняття та зміст синергетики	39
2. Синергетика і безпека	46
3. Самоорганізація як принцип	49
4. Рівні, типи і моделі самоорганізації системи безпеки	51
5. Система безпеки як спосіб самоорганізації	53
<i>Контрольні питання та завдання</i>	54
<i>Рекомендована література</i>	55
РОЗДІЛ 3. БЕЗПЕКА – КОНЦЕПТУАЛЬНЕ ЯДРО БЕЗПЕКОЗНАВСТВА	
1. Природа і сутність безпеки	57
2. Поняття, суть і зміст мети соціальних процесів безпеки	64
3. Мета і засоби безпеки	66
4. Безпека як результат управлінського впливу	71
5. Безпека і механізм соціального управління	75
6. Безпека і процедурні засади управління	79
7. Поняття та види об'єктів та суб'єктів безпеки	83
<i>Контрольні питання та завдання</i>	87
<i>Рекомендована література</i>	87
РОЗДІЛ 4. ПРИРОДА ЗАГРОЗ	
1. Поняття та зміст загрози	89
2. Класифікація загроз	93
<i>Контрольні питання та завдання</i>	103
<i>Рекомендована література</i>	103

РОЗДІЛ 5. ДІАГНОСТУВАННЯ ЗАГРОЗ

1. Підходи до формування критеріїв і показників безпеки	105
2. Реєстрація і вимір небезпек та загроз	113
3. Моделювання небезпек та загроз	115
<i>Контрольні питання та завдання</i>	117
<i>Додаткові завдання</i>	117
<i>Рекомендована література</i>	117

РОЗДІЛ 6. МЕХАНІЗМИ РЕГУЛЮВАННЯ РІВНЯ БЕЗПЕКИ

1. Концептуальні основи управління рівнем безпеки	119
2. Основні механізми реалізації політики в сфері забезпечення безпеки	121
2.1. Основоположні принципи	121
2.2. Наука в управлінні безпекою	122
2.3. Програмно-цільовий метод вирішення проблем безпеки	124
2.4. Державна інноваційна політика	125
<i>Контрольні питання та завдання</i>	126
<i>Додаткові завдання</i>	127
<i>Рекомендована література</i>	127

РОЗДІЛ 7. СИСТЕМИ БЕЗПЕКИ

1. Поняття та зміст системи безпеки	129
1.1. Необхідність існування системи безпеки	129
1.2. Загальна модель системи безпеки	133
1.3. Класифікація систем безпеки	136
2. Сутність системи безпеки	142
3. Система забезпечення безпеки	142
4. Принципи функціонування системи безпеки	151
<i>Контрольні питання та завдання</i>	153
<i>Додаткові завдання</i>	153
<i>Рекомендована література</i>	154

РОЗДІЛ 8. ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ БЕЗПЕКИ

1. Архітектоніка системи правового регулювання забезпечення безпеки	156
2. Методологія побудови концепції безпеки	158
3. Формування Доктрини безпеки	162
4. Концептуальні основи формування правового поля забезпечення національної безпеки України	166

<i>Контрольні питання та завдання</i>	176
<i>Додаткові завдання</i>	176
<i>Рекомендована література</i>	176
ЛЕКСИКОН НАЙГОЛОВНІШИХ ТЕРМІНІВ	178
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	203

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ліпкан Володимир Анатолійович — докторант Національної академії внутрішніх справ України, кандидат юридичних наук, захистив дисертацію з проблем боротьби з тероризмом. Працює над докторським дисертаційним дослідженням з проблем забезпечення національної безпеки. У 1997 році, закінчивши з відзнакою Національну академію внутрішніх справ України, став лауреатом премії ім.

Володимира Суміна Української Правничої Фундації, у 1999 році проходив стажування у поліції Баварії (Німеччина), брав участь у розробленні основних законодавчих актів з проблем боротьби з тероризмом, у численних семінарах за участю ФБР (США). Під його науковим керівництвом для участі у наукових конференціях і конкурсах були підготовлені численні студенти, один із яких посів перше місце в загальнодержавному конкурсі наукових робіт. Є студентом Європейського Університету факультету менеджменту організацій. Автор 2 монографічних досліджень: «Тероризм і національна безпека України», «Боротьба з тероризмом», біля 100 друкованих наукових праць. У 2002 році за сумлінне ставлення до виконання службових обов'язків нагороджений нагрудним знаком — пам'ятна медаль «10 років МВС України», а за вагомий особистий внесок у реалізацію молодіжної державної політики, плідну працю щодо підтримки соціального становлення й розвитку молоді в Україні — почесною грамотою Державного Комітету України у справах сім'ї та молоді Кабінету Міністрів України.

Основна сфера наукових інтересів: теоретико-методологічні проблеми безпеки; синергетична теорія національної безпеки; теорія і практика управління системою національної безпеки; теорія і практика боротьби з тероризмом; теоретико-методологічні засади синергетики.

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

ЛПКАН Володимир Анатолійович
БЕЗПЕКОЗНАВСТВО

Редактори:

В. П. Лагодзька, В. Я. Пипченко, Н. М. Труш

Оформлення обкладинки

О. Г. Новікова

Комп'ютерна верстка

О. В. Денделевої

Підписано до друку 20.01.2003. Формат 84x108 1/32.

Папір офсетний № 1. Гарнітура Academy.

Ум. друк. арк. 10,92. Обл.-вид. арк. 10,87.

Тираж 1 000 прим. Зам. № 135.

Видання надруковано з оригінал-макета, підготовленого

Видавництвом Європейського університету,

03179, Україна, Київ-179, вул. М. Ушакова, 8а.

Реєстраційне свідоцтво ДК № 603 від 19.09.2001.